

Centrum pre historickú demografiu
a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave

Populačné štúdie Slovenska 12

Populačné štúdie Slovenska 12

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

ISBN 978-80-89881-19-2

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné štúdie Slovenska 12

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Bratislava 2019

OBSAH

© Populačné štúdie Slovenska 12 (Studies in the Population of Slovakia 12)

Zostavil/Editor: *prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.*

Recenzenti/Reviewers: *doc. PhDr. Martin Hetényi, PhD.*
doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.

Štúdie/Papers: © *prof. PhDr. Marta Botiková, C.Sc.; Mgr. Jana Kafunová; Mgr. Miriam Pocisková, PhD.; Mgr. Eva Škorvanková, PhD.; RNDr. Branislav Šprocha, PhD.; prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD., Mgr. Michal Uhrín*

English proofreading: *Mgr. Lenka Vargová*

Práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*“.
Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh MŠ SR VEGA č. 1/0113/17 „*Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí*“ a VEGA č. 2/0057/17 „*Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku.*“

1. vydanie, Bratislava 2019

Vydavateľ/Published:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

ISBN 978-80-89881-19-2

Miriám Pocisková: <i>Štruktúry prvej štvrte Trnavy v polovici 19. storočia</i>	5
Pavol Tišliar: <i>K vyst'ahovalectvu a vyst'ahovaleckej politike na Slovensku v medzivojnovom období</i>	25
Eva Škorvanková: <i>Ideologické vplyvy v populačnej politike Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945</i>	47
Michal Uhrín: <i>Preferencie mužov pri výbere dlhodobej partnerky v súčasnom mestskom prostredí na Slovensku</i>	63
Marta Botiková – Jana Kafunová: <i>Čo ne/vieme o rodinách s dieťaťom s postihnutím</i>	81
Branislav Šprocha: <i>Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a rodinné domácnosti na Slovensku</i>	93
Branislav Šprocha: <i>Základné črty rodinnej politiky na Slovensku po roku 1989</i>	107

CONTENT

Miriám Pocisková: <i>Population structures of the first quarter of Trnava in the middle of the 19th century</i>	5
Pavol Tišliar: <i>On emigration and migration policy in Slovakia in the interwar period</i>	25
Eva Škorvanková: <i>Ideological influences of Slovak population policy in 1939-1945</i>	47
Michal Uhrín: <i>Preferences of men in long-term mating in contemporary urban environment in Slovakia</i>	63
Marta Botiková – Jana Kafunová: <i>What we do (not) know about families with a child with disabilities</i>	81
Branislav Šprocha: <i>Highest educational attainment and family households in Slovakia</i>	93
Branislav Šprocha: <i>The main features of family policy in Slovakia after 1989</i>	107

Štruktúry prvej štvrtke Trnavy v polovici 19. storočia¹

Miriám Pocisková

Mgr. Miriám Pocisková, PhD.
Ministry of interior of the Slovak Republic
Križkova 7
811 04 Bratislava
Slovakia
email: miriam.pociskova@minv.sk

Populačné štúdie Slovenska 12 : 4-24

Population structures of the first quarter of Trnava in the middle of the 19th century
The paper deals with the population structures of Trnava in the middle of the 19th century. Population characteristics obtained through censuses conducted in 1869 and 1857 are the basis of the paper, i.e. the number of household members, the sex of the household members, their age, their relationship and position in the household, occupation, religion, and literacy. The census sheets as an important archival source offer us an insight into the families, their structures, their material situation, and let us take a look into the households of the first city quarter in the mid-19th century.

Keywords: population census, population structures, Trnava, 19th century

Úvod

Štruktúra a stanovený klasifikačný systém sú svedectvom ako spoločnosť vníma samu seba, presnejšie ako jedna skupina vníma ostatných.² Demografické štruktúry ako také nám pomáhajú interpretovať črty populačného vývoja, predstavujú sústavu charakteristík definovaných na základe kritérií pri sčítaní. Kľúčovými sú biologické štruktúry – vek a pohlavie. Druhou významnou skupinou štruktúr, ktorá môže určovať intenzitu a charakter populačnej dynamiky, sú štruktúry obyvateľstva vzťahujúce sa k sociálno-ekonomickému a vzdelanostnému postaveniu. Ďalšiu skupinu štruktúr, ku ktorým patrí vierovyznanie, môžeme označiť ako jemné štruktúry. Pre analýzu štruktúr prvej štvrtke Trnavy v polovici 19. storočia máme k dispozícii sčítacie hárky zo sčítania obyvateľov a domácich zvierat z roku 1869. Ako doplnkový prameň nám poslúžia hárky z tzv. bachovského sčítania konaného v roku 1857. Ide o prameň, ktorý v podmienkach slovenskej historiografie či

¹ Príspevok je výsledkom grantovej úlohy MŠSR VEGA č. 1/0112/17 „Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí“ a APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

² Klasifikace lidí. Sčítání lidu jako kolektivní představa. In: BURKE, Peter (ed.). *Žebráci, šarlatáni, papežové*. Praha 2007, s. 47.

historickej demografie nie je často využívaný. Impulzom pre využívanie dát aj z tohto sčítania je najmä neúplnosť zachovania sčítacích hárkov zo sčítania 1869.³ Sčítacie hárky definujú skutočné zloženie rodín a domácností, vzťahy v rodine, postavenie členov domácnosti, čo je následne predmetom analýz demografov. Skladba charakteristík zisťovaných pri sčítaniach sa postupne menila, niektoré dopytované otázky boli rozšírené, resp. ich nahradili iné.

Domácnosti a rodiny

V dnešnej dobe sa bežná rodina vníma najčastejšie ako spoločenstvo tvorené manželským párom a deťmi, prípadne jej širším variantom tvoreným najbližšími príbuznými, ako sú starí rodičia, vnuci a súrodenci. Rodina je pokrvný zväzok osôb rôzneho stupňa príbuzenstva. V predindustriálnej spoločnosti sa však uplatňovalo širšie hľadisko, ktoré stotožňovalo rodinu s domácnosťou, do ktorej patrili aj pokrvne nepríbuzné osoby, napr. tovariši. Latinský termín „familia“ možno preložiť aj ako domácnosť, dom.⁴ Pri sčítaní ľudu z roku 1930 bola za domácnosť považovaná taká skupina ľudí, ktorá spolu nielen bývala, ale aj hospodárila.⁵

Sčítacie hárky búrajú mýtus o veľkej rodine 19. storočia. Vedľa seba aj v tom čase existovali rôzne formy rodiny, tak nerodinné domácnosti – domácnosť jednotlivca, viacčlenná nerodinná domácnosť, ako rodinné domácnosti – jednoduchá, rozšírená, zložená. Z celkového počtu domácností bolo v prvej štvrti mesta 85 % rodinných domácností. Najväčší podiel mali jednoduché rodinné domácnosti. V rámci nich najčastejší model predstavovali domácnosti tvorené manželským párom s deťmi. Takéto domácnosti tvorené rodičmi s deťmi mali 51,19 % podiel. Pomerne veľkú skupinu predstavovali bezdetní manželia, 18,50 % podiel. Jednoduché rodinné domácnosti tvorené ovdoveným rodičom s deťmi mali 7,48 % podiel. Do tejto skupiny sme zahrnuli aj slobodné matky s deťmi. Rozšírené rodinné domácnosti predstavovali najmenší 7,48 % podiel. Tvorili ho dve a viac rodinných jadier (napr. manželia a rodičia jedného z manželov).

Tab. č. 1: Štruktúra domácností v prvej štvrti Trnavy v roku 1869 (%)

Rodinné domácnosti (85 %)			Nerodinné domácnosti (15 %)		
jednoduché			rozšírené	jednotlivca	viacčlenné
manželský pár s deťmi	bezdetný manželia	ovdovený rodič s deťmi			
51,19	18,50	7,87	7,48	5,91	9,05

Nerodinné domácnosti mali 15 % podiel. Z toho nerodinné domácnosti jednotlivca reprezentovali 5,91 %. Tvorili ich zväčša vdovy a slobodné ženy nad 50 rokov alebo slobodní mladí muži. Viacčlenné nerodinné domácnosti mali 9,05 % podiel. Nerodinnou viacčlennou domácnosťou bola napríklad domácnosť Celestína Vaculíka, 22-ročného cukrára. Ďalší členovia domácnosti boli Max Magran, 25-ročný obchodník, Adolf Fleischmann, 21-ročný pomocník v obchode a Bernard Hirsch, 12-ročný učeň.⁶

Podľa sčítania v roku 1869 žilo v 261 domácnostiach 1340 osôb, pri jednoduchom spriemerovaní pripadalo na jednu domácnosť päť osôb. Domácnosti tvorené len jednou osobou predstavovali 6,17 %, domácnosti tvorené dvomi a tromi osobami mali rovnaký 13,12 % podiel. Domácnosti štvorčlenné mali 19,69 % podiel, päťčlenné domácnosti 12,36 %, šesťčlenné domácnosti 11,58 % a sedem a viacčlenné domácnosti mali 24,71 % podiel.

Na veľkosť rodiny a tým aj domácností okrem intenzity a časovania plodnosti vplývali aj tradície, formy spoločného spoluzitia viacerých generácií najmä príbuzných osôb a tiež bytové a socioekonomické podmienky. Veľkosť domácnosti súvisela aj so životnou fázou a ekonomickou situáciou, v ktorej sa nachádzala rodina resp. majiteľ bytu. Najmenší počet členov domácnosti nachádzame na začiatku vzniku rodiny, predtým ako začala plniť svoju reprodukčnú úlohu, a súčasne tiež vo vyššom veku, kedy sa väčšina detí už osamostatnila a opustila ju. 32-ročný lekárnik Heinrich Stantzel žil s 26-ročnou manželkou Bertou.⁸ Naopak v domácnosti ovdoveného majiteľa sklenárstva Gabriela Feichta, žila aj dcéra Anna

³ Zo sčítania obyvateľov a domácich zvierat z roku 1869 sú zachované sčítacie hárky z prvej štvrti z vtedajších ulíc *Hauptplatz, Untere lange Gasse, Brodplatz, Fruchtgasse, Theatergasse* a *Promenade-Bastei* (v súčasnosti časť Trojičného námestia, Hlavná ulica, Radlínskeho ulica a Vajanského ulica). Popisné čísla domov 1 až 98, okrem č. 55 až 59 a 74. Ministerstvo vnútra SR (ďalej „MV SR“), Štátny archív v Trnave (ďalej „ŠA Trnava“), fond Magistrát mesta Trnava (ďalej MG TT), Sčítania obyvateľov 1869, Sčítacie hárky, šk.12).

⁴ HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich predkú*. Praha : Lidové noviny, 1997, s. 18-21.

⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun, EU, 2012, s. 103.

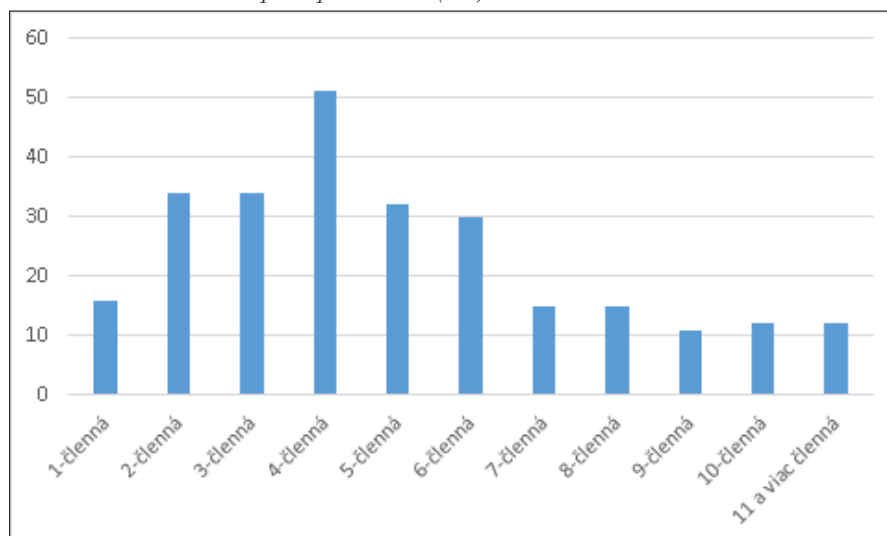
⁶ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok dom č. 2.

⁷ Rovnaké zistenie priniesol aj výskum sčítacích hárkov sčítania 1921. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012, s. 106.

⁸ Sobáš mali v Trnave. MS 28.04.1864; Žili v 5-izbovom byte. Pomocný personál tvorila kuchárka, slúžka a dvaja učni. MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítacie hárky 1869 dom č. 4.

s manželom, ovdovená dcéra Alžbeta s dvomi synmi a pomocným personálom (pomocníkom a dvomi slúžkami).⁹

Graf č. 1: Podiel domácností podľa počtu členov (abs.)

Z pohľadu postavenia osôb k majiteľovi bytu tvorili 69,73 % všetkých prítomných obyvateľov rodinní príslušníci hlavy rodiny (manželský partner, deti, matka, svokra, švager, sestra, brat). Bez pomocného personálu bolo 40,62 % percent domácností. Priemerný počet prítomných osôb pripadajúcich na jednu domácnosť bol výrazne ovplyvnený počtom detí, ale aj počtom pomocného personálu v domácnosti. Najčastejšie sa vyskytujúcou rodinou podľa počtu detí bola rodina s dvomi až tromi deťmi. Rodiny s jedným dieťaťom predstavovali 21,05 %, rodiny s dvomi deťmi 30,07 % a rodiny s tromi deťmi 38,02 %. Viac ako štyri deti sa vyskytovali v takmer štvrtine rodín (25,81 %). V priemere na jednu úplnú rodinu pripadali tri deti.¹⁰ Z hornej hranice, prevyšujúcej tento priemer bola rodina 49-ročného hospodárskeho správcu Jozefa Kleina, ktorý mal šesť dcér a päť synov, v domácnosti mu vypomáhala ešte kuchárka a slúžka,¹¹ či rodina Simona Herzoga 39-ročného majiteľa octárne, ktorý mal šesť dcér a syna, a v domácnosti vypomáhala kuchárka.¹² Pri porovnaní počtu detí v rodinách

⁹ Tamže, Sčítacie hárky 1869 dom č. 1.

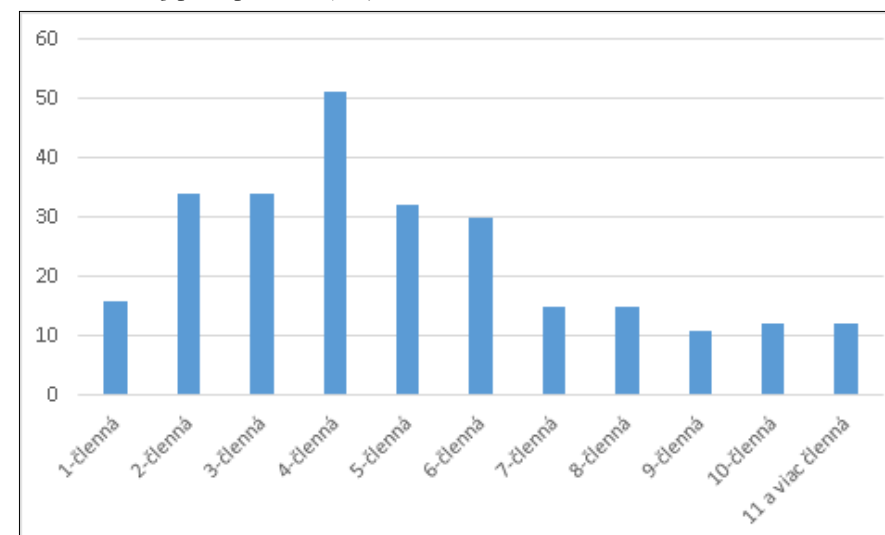
¹⁰ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítacie hárky 1-98, šk. 12.

¹¹ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok dom č. 20.

¹² Tamže, Sčítací hárok dom č. 10.

z aspektu vierovyznania hlavy rodiny¹³ najčastejší počet detí v rodinách, kde sa hlava rodiny hlásila k rímskokatolíckemu vierovyznaniu, boli dve až tri deti rovnako ako v rodinách, kde sa hlava domácnosti prihlásila k evanjelikom. V rodinách, kde sa hlava rodiny hlásila k izraelitom boli najčastejšie tri až štyri deti.¹⁴

Graf č. 2: Rodiny podľa počtu detí (abs.)

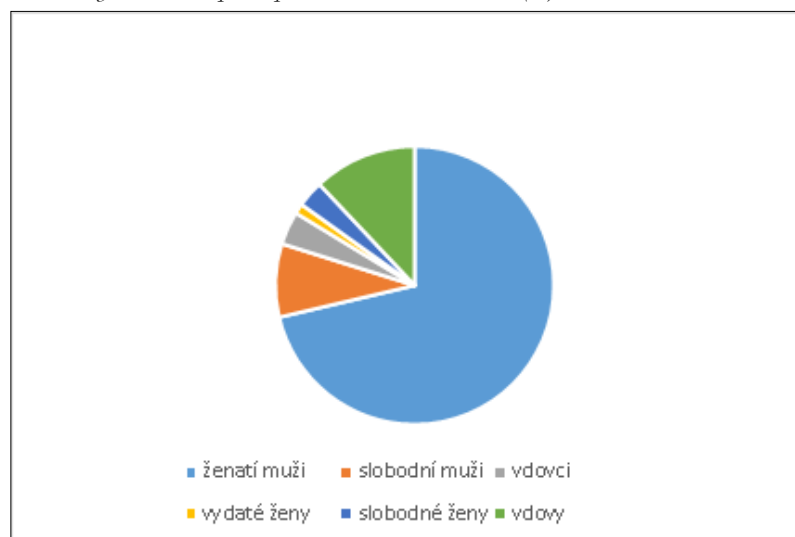
Hlavou rodiny bol spravidla muž (najčastejšie otec alebo manžel), pretože väčšina rodín bola usporiadaných patriarchálne. Iba zriedka stála na čele domácnosti žena. Hlave rodiny podliehali ostatní členovia domácnosti. V prvej štvrtke boli muži na čele v 83,91 % domácností. Domácnosti, kde boli na čele ženy, predstavovali 16,09 %. V domácnostiach, kde bol hlavou rodiny muž, mali ženatí muži 71,04 % podiel, slobodní muži mali 8,49 % podiel a najmenej často spomedzi mužských hláv domácností boli na čele vdovci. Ich podiel medzi hlavami domácností predstavoval 3,86 %. Podiel ovdovených žien medzi hlavami domácností bol 11,97 %, slobodné ženy mali 3,09 % podiel a vydaté ženy mali najmenší 1,16 % podiel. Spomedzi domácností so „ženskou“ hlavou rodiny tvorili ovdovené ženy 73,81 %. Vyplyvalo to zo zvyku, že ovdovená žena v závislosti od finančného zázemia rodiny, po smrti manžela zaujala zvyčajne jeho miesto. U vydatých žien zväčša nebolo uvedené oficiálne povolanie, ich úlohou bola starostlivosť o domácnosť.

¹³ Podľa vierovyznania hlavy rodiny mali 72,9 % podiel domácností, v ktorých hlava rodiny uviedla rímskokatolícke vierovyznanie, židia mali 21,37 % podiel, evanjelici augsburského vyznania stáli na čele 4,2 % domácností.

¹⁴ Vzhľadom na nízky počet vstupných údajov nie je možné zistené údaje zovšeobecňovať.

Slobodné alebo vydaté ženy boli na čele domácností skôr výnimočne. Leopoldína Dohnány, 48-ročná vydatá majiteľka fotoateliéru.¹⁵ Gabriela Malovcová, 30-ročná manželka vojenského dôstojníka.¹⁶ Terézia Asztalosová, 54-ročná slobodná trafikantka.¹⁷ Klementína Ludwigová, 50-ročná slobodná pôrodná baba.¹⁸ Viacmenej vyrovnané postavenie s mužmi mali ženy iba v prípade hláv jednočlenných domácností tvorených jednou osobou.

Graf č. 3: Hlavy domácnosti podľa pohlavia a rodinného stavu (%)

Veľkosť bytu

V 92 domoch prvej štvrte mesta bolo 267 bytov. Šesť bolo neobývaných. Väčšina domov na *Hauptplatz* a *Untere Haupt Gasse* bolo dvojpodlažných. V dvojpodlažnom dome Alžbety Mollerovej na prízemí *Hauptplatz 1* prevádzkoval Max Rosenbaum obchod s miešaným tovarom, Gabriel Feicht sklenárstvo a na poschodí boli štyri byty – jednoizbový, trojizbový, štvorizbový a päťizbový.¹⁹ V susednom dome bola cukráreň a obchod s koloniálnym tovarom, na poschodí dva štvorizbové a jeden päťizbový byt. Aj ostatné domy na hlavnej ulici boli prevažne dvojpodlažné. Na prízemí boli umiestnené rôzne obchody, hostince, kaviarne, či obchod s lahôdkami, klobúkmi, tovarom určeným pre majetnejšiu klientelu, ale aj fotoateliér, lekárske ordinácie a lekáreň. Imrich Vavro, 36-ročný predavač vína uviedol, že byt slúži aj ako

¹⁵ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok dom č. 42.

¹⁶ Tamže, Sčítací hárok dom č. 47.

¹⁷ Tamže, Sčítací hárok dom č. 45.

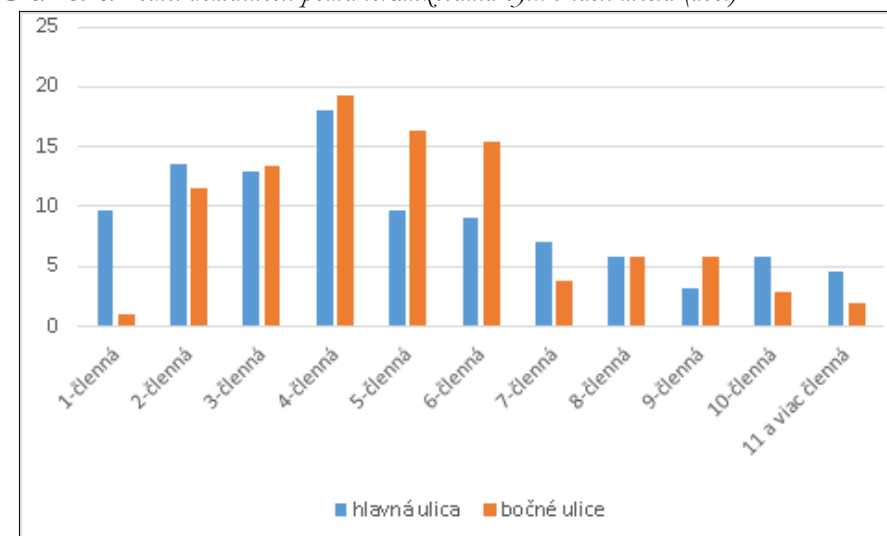
¹⁸ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok dom č. 19.

¹⁹ Tamže, Sčítací hárok dom č. 1.

vináraň.²⁰ Obchod s klobúkmi patril Hugovi Smekalovi, 35-ročnému obchodníkovi s klobúkmi, žil s manželkou, dcérami Emíliou, Irmou a Lujzou, pomocný personál tvorili štyri ženy – kuchárka, slúžka, pestúnka a opatrovatelka detí.²¹

Dvojpodlažné domy nachádzame aj na *Theatergasse*, *Promenade Bastei* a *Brodplatz*. V jednom z nich sídlil telegrafný úrad a tlačiareň.²² Trojpodlažné domy boli iba dva a patrili hostincu Čierny orol.²³ Na ulici *Fruchtgasse* nachádzame predovšetkým jednopodlažné domy. Väčšina remeselníkov štvrte tu mala svoje dielne. Byt bol často dielňou aj obytným priestorom a niekedy aj spálňou pre rodinu remeselníka a ostatných členov jeho domácnosti. Boli tu obchody, hostince, výčapy.

Graf č. 4: Podiel domácnosti podľa lokalizovania bytu v časti mesta (abs.)

Z hľadiska umiestnenia bytu bolo 65 % bytov situovaných na prízemí, na poschodí bolo 29 % bytov.²⁴ V suteréne bol iba jeden dvojizbový byt, pri ktorom bola pekáraň. Byty na prízemí boli väčšinou jednoizbové a dvojizbové s kuchyňou a komorou, na poschodí sa nachádzali zväčša trojizbové a štvorizbové, ale aj päťizbové a šesťizbové. Najväčší jedenásťizbový byt bol v dome s popisným číslom 16 obývaný grófom Emilom Dezasse. V byte bola okrem hlavy domácnosti zapísaná aj jeho manželka Eleonóra, deti František, Mária a Henrieta, príbuzná barónka Adelaida a pomocný personál (vychovateľka, opatrovatelka detí, kuchárka, pomocnica v kuchyni, sluhovia – spolu 10 osôb). Byty nádenníkov

²⁰ Tamže, Sčítací hárok dom č. 47.

²¹ Tamže, Sčítací hárok dom č. 11.

²² MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok dom č. 92, 89.

²³ Tamže, Sčítací hárok dom č. 94, 95.

²⁴ 6 % bytov nemalo v sčítacích hárokoch uvedené umiestnenie bytu.

a malých remeselníkov sa skladali zvyčajne z izby, komory a kuchyne, pričom u remeselníkov bola izba zároveň aj dielňou.

Podľa sčítacích operátov z roku 1869 najčastejším bytom obývaným námezdným robotníkom bol byt pozostávajúci z kuchyne a jednej obytnej miestnosti (45,61 %). Dve obytné miestnosti malo iba 29,03 % robotníckych bytov a len 25,36 % mali predsieň alebo komoru. Všetky byty boli situované na prízemí a v priemere v nich žilo päť osôb. Obuvník Herman Koralek býval v dvojizbovom byte na prízemí s manželkou, dvomi deťmi a učňom.²⁵ Klobučník Florián Ulbrich býval rovnako v dvojizbovom byte spolu s manželkou, synom a zapísaním tam boli aj dvaja učni.²⁶ Obuvník Sebastian Feike býval v jednoizbovom byte s manželkou a tovarišom.²⁷ V dvojizbovom byte na prízemí býval Markus Spitzer, mydlár pôvodom z Rakúska, s učňom a pomocníkom.²⁸ Krajčírsky majster pochádzajúci z Poľska Jozef Nasinsky, obýval sedemizbový byt, k dispozícii mal sklady a krajčírsku dielňu. Mal sedem synov a dcéru, v domácnosti vypomáhala kuchárka a chyžná.²⁹ Byt slúžil nielen na bývanie, ale bol aj priestorom pre prevádzkovanie remeselnej činnosti a k domácnosti patril aj obchod, či iné výrobné a skladové priestory.

Štruktúra podľa pohlavia a veku

Štruktúra podľa pohlavia

Vek a pohlavie sú najviac determinujúcimi premennými, ktoré nám pomáhajú vysvetľovať javy populačnej dynamiky. Obe biologické štruktúry určujú pozíciu jednotlivca v demografickom systéme. Ich poznávanie a analyzovanie tak patrí k najvýpovednejším a vonkajším prostredím najmenej ovplyvneným demografickým štruktúram. Vzťah medzi vekovo-pohlavnou štruktúrou a demografickou reprodukciou je pritom obojsmerný. Intenzita a charakter reprodukcie primárne podmieňujú zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia. Vzájomný pomer medzi pohlaviami je vo všeobecnosti podmienený tromi základnými demografickými faktormi. Ak pracujeme s dostatočne početným súborom narodených, platí biologická zákonitosť, že počet narodených chlapcov mierne prevyšuje počet narodených dievčat.³⁰ Druhým faktorom je diferenčná úmrtnosť. Pravdepodobnosť prežitia je rozdielna nielen z pohľadu veku, ale aj z pohľadu pohlavia. Ženská nadúmrtnosť sa vyskytuje len v niektorých vybraných vekových skupinách (napr. reprodukčný vek).

V závislosti od úrovne existujúcich rozdielov v intenzite úmrtnosti medzi pohlaviami sa prevaha mužov vznikajúca pri narodení môže s rastúcim vekom premeniť v prevahu žien. V neposlednom rade je dôležitým procesom priamo ovplyvňujúcim vzájomný pomer medzi pohlaviami aj migrácia. Pričom vyššia úroveň femininity populácie na začiatku 20. storočia bola vo všeobecnosti pripisovaná najmä vrcholiacej zámorskej migrácii, ktorá mala výrazne maskulínny charakter.³¹ Podľa dostupných údajov z moderných cenzov konaných v rokoch 1869 až 1910 sa až do začiatku 20. storočia prevaha žien v populácii čoraz viac prehlbovala. Celkovo najvyššiu prevahu žien nachádzame na Slovensku na začiatku 20. storočia, keď na 1000 mužov pripadalo približne 1089 žien.³²

Podľa výsledkov sčítania za celý okres Trnava mali v roku 1869 ženy 50,61 % podiel. Za celé mesto Trnava aj s predmestiami bol podiel žien v skladbe populácie v tom istom roku 54,19 %. V prvej štvrti mesta podiel žien z celkového počtu obyvateľov predstavoval 53,28 % a v roku 1857 bol podiel žien v prvej štvrti mesta 52,66 %. V roku 1869 v okrese Trnava pripadalo na 1000 mužov iba 1025 žien.³³ V meste Trnava na 1000 mužov pripadalo 1183 žien³⁴ a v nami sledovanej prvej štvrti mesta pripadalo na 1000 mužov 1141 žien.

Aspektom akcentujúcim pozitívnu feminitu pri cenzoch v polovici 19. storočia mohla spôsobiť služobná prítomnosť žien v reprodukčnom a zároveň produktívnom veku v meste. Ženy v tejto časti mesta mohli mať v populácii prevahu aj v dôsledku vyššieho podielu na počte pomocného personálu v domácnostiach mešťanov (služky, chyžné, opatrovatelky detí a kuchárky). Ženy mali vyšší podiel nielen medzi služobným personálom v meštianskych domácnostiach, taktiež nachádzali uplatnenie v poľnohospodársky orientovanom priemysle (cukrovar, sladovne, liehovar, likérka, škrobáreň, pivovar, octáreň, spracovanie tabaku). Je možné, že ženy sa tu neusadili natrvalo, žili v meste iba prechodne, počas služobného pomeru a po určitej dobe sa vracali späť do svojho rodiska alebo migrovali ďalej. Pozitívna feminita mohla byť spôsobená aj klesajúcou úmrtnosťou žien v produktívnom veku. Ženská nadúmrtnosť v reprodukčnom veku súvisiaca s tehotenstvom, pôrodom a šestonedelím s rozvojom medicíny a pôrodnictva sa znižovala. Naopak úmrtnosť mužov skôr rástla v dôsledku požívania alkoholu a zamestnania v rizikovejších povolaniach. Vyššia feminita pritom bola typickým

²⁵ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok dom č. 41.

²⁶ Tamže, Sčítací hárok, dom č. 12.

²⁷ Tamže, Sčítací hárok, dom č. 62.

²⁸ Tamže, Sčítací hárok, dom č. 14.

²⁹ Tamže, Sčítací hárok, dom č. 8.

³⁰ Sekundárny index maskulinity sa v krajinách so spoľahlivou demografickou štatistikou pohybuje na úrovni 1040 – 1070 chlapcov na 1000 dievčat.

³¹ VEREŠÍK, Jozef. *Skladba obyvateľstva podľa pohlavia a veku*. In *Slovensko. Lud.* I. časť. Bratislava : Obzor, s. 373.

³² Slovenskú populáciu charakterizuje z dlhodobého hľadiska pozitívna feminita, čím je zaradená do skupiny ekonomicky vyspelých krajín s prevahou ženskej časti populácie. MLÁDEK, Jozef a kol. *Demografická analýza Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave 2006, s. 87.

³³ Index maskulinity.

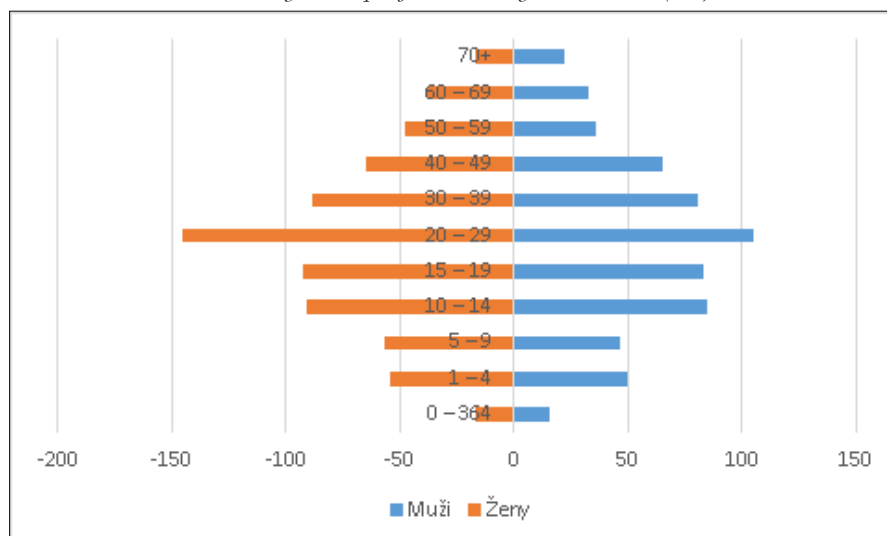
³⁴ Sebök, László. *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. KSH Léveltár, 2005, s. 151.

znakom takmer všetkých miest v tomto období. Vyšší podiel žien ako mužov bol zistený aj v ďalších mestách, ako napríklad Košice, či Banská Bystrica.³⁵

Štruktúra podľa veku

Vekové zloženie obyvateľstva je dôležitou biologickou charakteristikou populácie. Už pri predščitacích súpisoch³⁶ duší sa zisťoval vek človeka, *ako je starý*. Od sčítania obyvateľstva v roku 1857³⁷ bol predmetom zisťovania vek odvodený z dátumu narodenia. Pričom štruktúra podľa veku je výsledkom demografickej histórie každej populácie. V stanovenom okamihu je komplexným obrazom predchádzajúceho populačného vývoja a jeho vonkajších či vnútorných podmienok. Populácia v ancien régime sa vyznačovala dvomi základnými črtami – v podstate nekontrolovanou pôrodnosťou, pohybujúcou sa na hranici 45 ‰ a vysokou intenzitou úmrtnosti, ktorá novovznikajúce generácie výrazne početne znižovala už od ich narodenia. I keď vysokú plodnosť výrazne znižovala vysoká úmrtnosť a dospelosti sa dožívala menej ako polovica z narodených detí, charakteristickou črtou bola mladá veková štruktúra. Veková štruktúra populácie na území Slovenska v tomto období mala charakteristický pyramidálny tvar.³⁸

Graf č. 5: Veková štruktúra obyvateľov prvej štvrte Trnavy v roku 1857 (abs.)

³⁵ KRUPOVÁ, Zuzana. *Národnostná a náboženská štruktúra obyvateľstva Zvolenskej župy v 19. storočí*. Dizertačná práca. Banská Bystrica, 2015, s. 58-60.

³⁶ Súpisy realizované do prvej polovice 19. storočia.

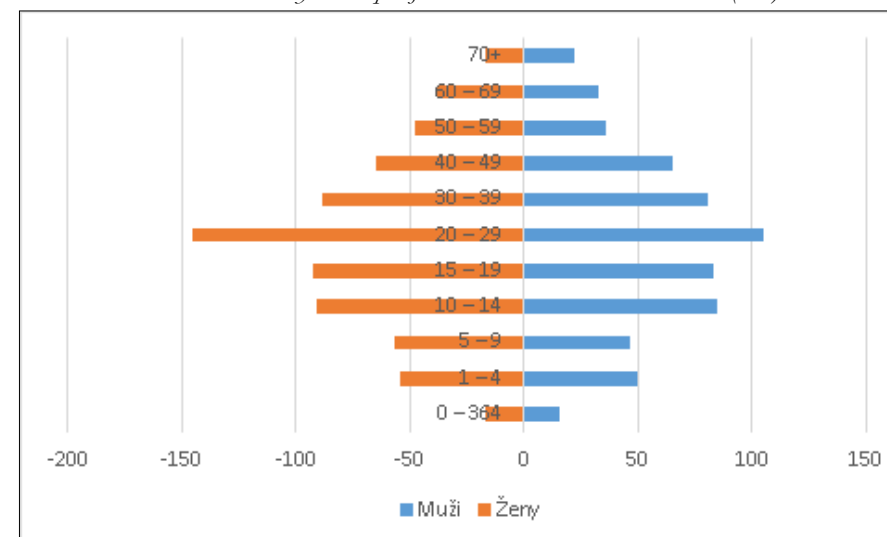
³⁷ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1857

³⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska...*, s. 54.

Podľa klasifikácie švédkeho demografa G. Sundbärga z roku 1900, ktorý na základe štúdia vekového zloženia obyvateľstva niektorých západoeurópskych krajín v rokoch 1871 – 1880 definoval tri typy populácie³⁹, možno považovať populáciu Trnavy za progresívny typ.

V Trnave v roku 1857 spomedzi prítomného obyvateľstva tvorila detská zložka (0 – 14 rokov) 29,56 %, reprodukčná zložka (15 – 49 rokov) mala 56,84 % a poreprodukčná zložka (50 a viac rokov) 13,6 %. Aj v roku 1869 predstavovala populácia Trnavy progresívny typ charakteristický prevahou detí nad staršími rodičmi. Detská zložka (vek 0 – 14 rokov) tvorila 31,16 %, reprodukčná zložka (vek 15 – 49 rokov) 54,31 % a poreprodukčná zložka (vek 50 a viac rokov) mala 14,53 % podiel. Veľmi mladú vekovú štruktúru potvrdzujú hodnoty jednotlivých indikátorov. Mediánový vek, ktorý rozdeľoval populáciu na dve rovnako početné časti (polovicu s nižším a polovicu s vyšším vekom). V roku 1869 v prvej štvrti Trnavy bola polovica obyvateľstva mladšia ako 22,25 roka. V roku 1857 bol mediánový vek v podstate rovnaký, polovica populácie nedosiahla 22,90 roka.

Graf č. 6: Veková štruktúra obyvateľov prvej štvrte mesta Trnava v roku 1869 (abs.)

³⁹ V populácii, kedy počet obyvateľov nerastie má obyvateľstvo vo veku 0 – 14 rokov (I. generácia, detská zložka) v priemere 26,5 % podiel, obyvateľstvo vo veku 15 – 49 rokov (II. generácia, reprodukčná zložka) má 50,5 % podiel a obyvateľstvo staršie ako 50 rokov (III. generácia, poreprodukčná zložka) má 23,0 % podiel. Ide o stacionárny typ. Ďalšie dva typy populácie s meniacimi sa podielmi I. a III. generácie, t. j. detskej a poreprodukčnej zložky označil G. Sundbärg za progresívny a regresívny typ. Pre všetky typy populácie podiel II. generácie zostával na úrovni 50 %. U progresívneho typu mala detská zložka 0 – 14 rokov vykazovať 40 %. In: MAUR, Eduard. *Základy historickej demografie*. Praha, 1983, s. 93.

Z hľadiska tejto klasifikácie populácia pri oboch sčítaniach vykazovala znaky progresívneho typu deformovaného vysokou imigráciou mladých vekových zložiek. Obyvateľstvo vo veku 15 – 49 rokov predstavuje v populácii 34 vekových jednotiek. Tieto ročníky reprezentujú polovicu populácie s normálnym populačným vývojom. Podiel osôb v reprodukčnom veku bol vyšší v dôsledku imigrácie. Prejavilo sa to na vekovej pyramíde, a to vyšším počtom osôb v produktívnom veku. V „starej“ populácii podiel osôb vo veku 65 a viac rokov prekročoval hranicu 7.⁴⁰

Pomer medzi vekovými skupinami ešte viac zvyrazňuje rozdelenie obyvateľstva na vekové skupiny z hľadiska účasti na pracovnom procese. Produktívna zložka (15 – 59 rokov) mala 65,87 % podiel a poproduktívna zložka (osoby nad 60 rokov) mala iba 2,92 % podiel. Pri členení podľa pohlavia bol v mužskej časti populácie podiel detskej zložky 31,78 %, mužov v produktívnom veku z celkového počtu osôb mužského pohlavia bolo 59,39 % a mužov od 60 rokov bolo 8,83 %. Z celkového počtu osôb ženského pohlavia bolo vo veku 0 – 14 rokov 30,76 %, žien v produktívnom veku 15 až 59 rokov bolo 61,52 % a v poproduktívnom veku bolo 7,72 % žien.

Tab. č. 2: Porovnanie vekovej štruktúry zo sčítania 1857 a 1869 v prvej štvrti mesta (abs., %)

	1857				1869			
	Muži	%	Ženy	%	Muži	%	Ženy	%
0 – 364	12	1,71	8	1,02	15	2,59	17	2,39
1 – 4	63	8,9	50	6,39	49	8,03	55	7,58
5 – 9	72	10,24	68	8,69	47	7,54	58	8,01
10 – 14	92	13,09	74	9,46	84	13,64	91	12,78
15 – 19	83	11,81	119	15,22	83	13,32	92	12,92
20 – 29	83	11,81	166	21,23	105	16,85	145	20,36
30 – 39	121	17,21	117	14,96	82	13,0	88	12,36
40 – 49	76	10,81	79	10,10	65	10,43	65	9,13
50 – 59	56	7,96	46	5,88	36	5,78	48	6,74
60 – 69	30	4,27	32	4,09	33	5,29	38	5,34
70+	15	2,13	23	2,94	22	3,53	17	2,39

Pri porovnaní vekovej skladby z roku 1857 a 1869 vidíme, že obidve vekové pyramídy majú široké základne v strednej časti u osôb v reprodukčnom veku. Ťažisko je predovšetkým vo vekovej skupine 20 – 29 rokov. Veková skupina 20 –

⁴⁰ Konvenčne prijatá hranica „starej“ populácie. MAŠKOVÁ, Miroslava. Demografické stárnutie ve vyspělých zemích světa ve druhé polovine 20. století. In: *Populačný vývoj České republiky 1998*. Z. Pavlík, M. Kučera (eds.) Praha : Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, 1999, s. 81.

29 rokov mala v roku 1857 u mužov 11,81 % podiel, ale u žien až 21,23 %.⁴¹ V roku 1869 bol nárast badateľný aj u mužov. Muži z tejto vekovej skupiny mali 16,85 % podiel a ženy 20,36 %. Populácia 20 – 29 ročných mala v Trnave najväčší podiel, napriek nižším počtom narodených v krízových (revolučných) rokoch 1846 – 1855. V roku 1869 výrazne vzrástol podiel mužskej časti populácie už od veku 8 rokov a najmä vo vekových skupinách 10 – 14 a 15 – 19 rokov. Vývoj naznačoval výraznú imigráciu mladých vekových zložiek, pričom smeroval k stále mladšej štruktúre prisťahovalcov z bližšieho či vzdialenejšieho okolia.⁴² Veková štruktúra Trnavy bola v prvej štvrti mesta deformovaná prílevom obyvateľov za prácou, nemá typický pyramídálny tvar charakteristický pre 19. storočie. Rástol počet obyvateľov, ktorí sa sťahovali za prácou, uzatvárali v Trnave manželstvá a narodili sa im tu aj deti, čo sekundárne zvyšovalo pôrodnosť. Migračné toky smerovali z vidieka prípadne zo vzdialenejších oblastí s nedostatkom pracovných príležitostí do mestského prostredia. Zvyšoval sa tým podiel produktívnej zložky v populácii mesta. Vyšší podiel osôb v produktívnom veku nie je v porovnaní s niektorými ďalšími mestami výnimočný. Podobné hodnoty boli zistené aj v niektorých českých mestách.⁴³

Skladba populácie z celomestského aspektu je vzhľadom na možnosti uplatnenia, ktoré mesto ponúkalo pochopiteľná. Zaujímavé je, že ide o porovnanie vekovej štruktúry obyvateľov prvej štvrti mesta, kde okrem remeselníckych dielní, obchodov, hostincov, nachádzame mestský špitál, telegrafný a daňový úrad, mestský úrad. Väčšie dielne a podniky boli situované skôr v iných častiach mesta. Najväčším podnikom v meste v rokoch 1838 – 1865 bol cukrovar Mikuláša Vaymára. Zamestnával asi 130 robotníkov. Okrem neho existovala v meste octáreň, liehovar, tehelne, škrobáreň,⁴⁴ mestský pivovar, zvonolejáreň s výrobou púmp a striekačiek, spracovanie tabaku a zápalkáreň. Výroba celulózy zo slamy bola v Trnave známa do roku 1875. Z tohto dôvodu je pravdepodobné, že štruktúra obyvateľov na celomestskej úrovni by vykazovala ešte výraznejší podiel reprodukčnej zložky.

Štruktúra podľa rodinného stavu a vierovyznania

Štruktúra podľa rodinného stavu

Zloženie obyvateľstva podľa rodinného stavu predstavuje k určitému okamihu odraz predchádzajúceho dlhodobého populačného vývoja. Dopĺňa charakteristiku podľa pohlavia a veku a kompletizuje obraz vývoja reprodukčného správania populácie. K rozhodujúcim faktorom, ktoré sa spolupodieľajú na formovaní

⁴¹ Až 61 % neprítomného obyvateľstva pri sčítaní tvorili muži z vekovej skupiny 15 až 39 rokov, z toho 51,19 % podiel mali muži z vekovej skupiny 20 – 29 rokov.

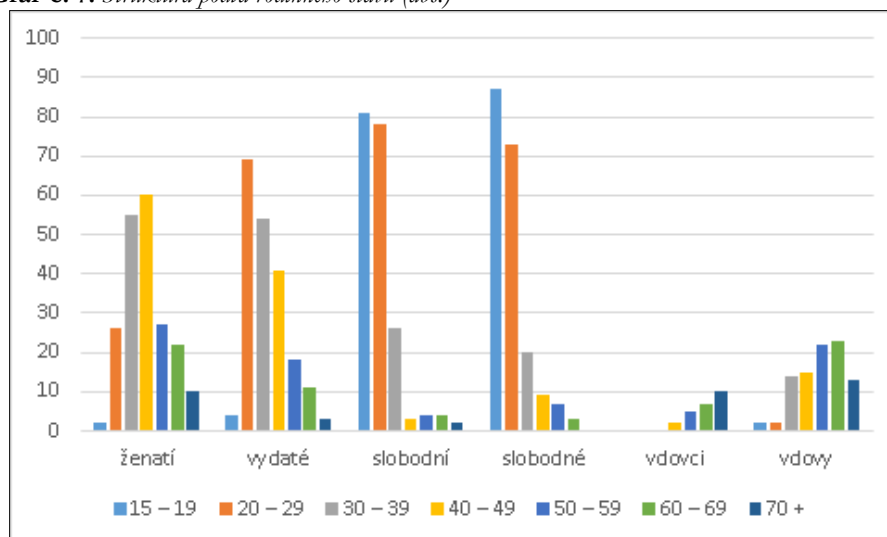
⁴² O to nižší bol jej podiel v mieste rodiska.

⁴³ DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvateľstva zázemí severomoravských priemyselných oblastí do prvej svetovej války*. Ostrava : SPPFO, 1981, s. 73.

⁴⁴ V prvej polovici šesťdesiatych rokov 19. storočia pribudla v Trnave škrobáreň. HAPÁK, Pavel. *Ľahký priemysel*. In: *Dejiny Slovenska III (Od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Bratislava : Veda, 1992, s. 449.

danej populačnej štruktúry, patria predovšetkým intenzita a časovanie sobášnosti a úmrtnosti. Štruktúru obyvateľstva podľa rodinného stavu ovplyvňujú aj nedemografické faktory, ako sú socioekonomické podmienky, spoločenské a hodnotové tradície.⁴⁵

Graf č. 7: Štruktúra podľa rodinného stavu (abs.)

Veková štruktúra obyvateľstva podľa rodinného stavu bola do určitej miery pri výrazne sa nemeniacich podmienkach ustálená. Na základe sčítacích hárkov z roku 1869 mali v prvej štvrti vo veku od 15 rokov najväčší podiel slobodné ženy 24 % a slobodní muži 23,88 %, spolu 47,88 %. Menší podiel mali vydaté ženy 21,71 % a ženatí muži 20,99 %, spolu 42,7 %. Spoločne príslušnosť k týmto dvom skupinám rodinného stavu v sčítaní deklarovalo 90,58 % osôb. Ovdovené ženy 7,73 % a ovdovení muži 1,21 %, mali najmenší podiel, spolu 8,98 %.⁴⁶ Nízky počet vdovcov naznačuje rýchly vstup ovdovených mužov do ďalšieho manželstva, teda – kým väčšina mužov aj nad 50 rokov žila v manželstve, ovdovené ženy už zostali zväčša bez partnera. Spomedzi slobodných žien mali najväčší podiel vekové skupiny 15 – 19 a 20 – 25 rokov. Ich podiel spolu predstavoval 80,40 %. Podobne tomu bolo aj u slobodných mužov. Na vekové skupiny 15 – 19 a 20 – 29 rokov pripadlo 80,30 % slobodných mužov. Z celej populácie na tieto dve vekové skupiny pripadalo 75,23 % slobodných mužov a žien. Iba 25,12 % mužov a žien v tomto veku žilo v manželstve. Osoby žijúce v manželstve mali prevahu od vekovej skupiny

30 – 39 rokov, a to 52,24 %. Vo vekovej skupine 40 – 49 rokov to bolo 77,36 %. Ovdovené osoby mali vyšší podiel v poreprodukčnej zložke, najmä vo vekovej skupine 60 – 69 rokov, a to 42,86 % a vo vekovej skupine 70 a viac rokov až 60,53 %.

Najväčší podiel v obyvateľstve staršom 15 rokov predstavovali slobodní muži a slobodné ženy, za nimi nasledovali vydaté ženy a ženatí muži a najmenšie zastúpenie mali ovdovené ženy a ovdovení muži. Mladú vekovú štruktúru obyvateľstva charakterizuje vysoký podiel slobodných osôb. Podľa výsledkov sčítania sa zastúpenosť slobodných mužov a žien pohybovala pod hranicou 50 %. Čím väčšia je mestská aglomerácia, tým menší je podiel v manželstve žijúcich osôb.⁴⁷ V roku 1857 bolo v populácii prvej štvrte mesta 1,28 % trvale slobodných mužov a 1,53 % trvale slobodných žien (nad 50 rokov). V roku 1869 podiel trvale slobodných osôb v porovnaní s rokom 1857 vzrástol. Muži vo veku 50 a viac rokov, ktorí mali rodinný status *slobodní* predstavovali 1,61 %, podiel slobodných žien v populácii v percentuálnom vyjadrení v pomere k celkovému počtu žien klesol (1,40 %). Veľký počet slobodných osôb bol dôsledkom migrácie za prácou. Prist'ahovanie väčšieho počtu žien ako mužov deformovalo vekovú skladbu, výrazne v prospech žien.⁴⁸

Formovanie skupiny ženatých mužov a vydatých žien ovplyvňuje viacero faktorov. Rozhodujúcim je síce časovanie a intenzita sobášnosti slobodných, ale aj úroveň úmrtnosti osôb žijúcich v manželstve a najmä diferenčná úmrtnosť podľa pohlavia, ďalej pravdepodobnosť, že ovdovené osoby opakovane vstúpia do manželstva a v neposlednom rade aj predchádzajúci vývoj plodnosti a samotný vývoj zastúpenia ostatných skupín rodinného stavu v populácii. Typickou črtou sobášneho správania bola jej vysoká intenzita, keď do manželstva aspoň raz vstupovala väčšina mužov a žien. Podiel slobodných mužov a žien vo veku nad 50 rokov bol stabilne veľmi nízky, neprekračoval hranicu 10 %. Vek vstupu do manželstva podmienovalo obdobie vzdelávania a prípravy na povolanie, v prípade mladších osôb aj súhlas rodiča alebo zákonného zástupcu. Do druhej polovice 40. rokov 20. storočia bola navyše plnoletosť stanovená až na 21. rok života. Ďalej to bola branná povinnosť, ktorá tiež odd'alovala manželský debut.

Štruktúra podľa vierovyznania

Štruktúra obyvateľstva podľa konfesie patrí k štruktúram označovaným ako jemné štruktúry. Okrem konfesie k nim patrí napríklad aj štruktúra podľa národnosti. V sledovanom období však aj týmto štruktúram bola neraz pripisovaná zásadnejšia úloha. Najmä konfesia v minulosti tvorila akýsi ideologický východiskový bod,

⁴⁵ FIALOVÁ, Ludmila. Obyvateľstvo podľa veku a rodinného stavu v Československu po roku 1945. In: *Demografie* 33, 1991, s. 114-120.

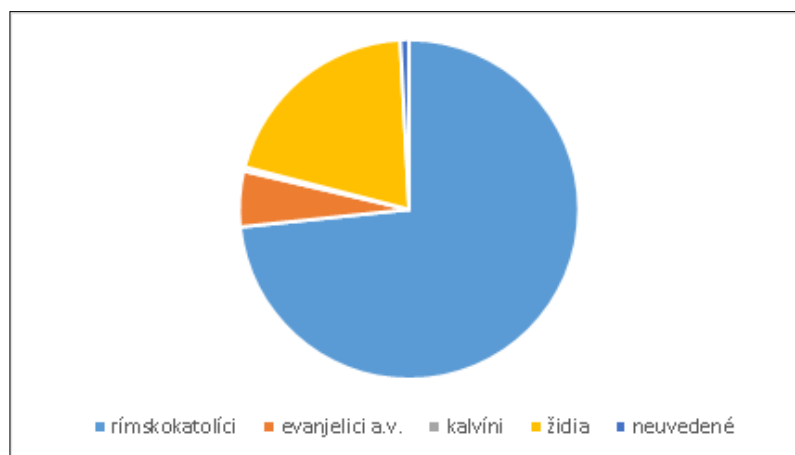
⁴⁶ Rodinný stav sa nepodarilo zistiť u 0,48 % osôb.

⁴⁷ SVETONĚ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : SVPL, 1958, s. 228.

⁴⁸ Napriek tejto prevahe, v štruktúre zomretých (v záznamoch v matrikách zomretých) dominovali muži. Príčinou mohla byť migrácia, ale aj vyššia úmrtnosť mužov v produktívnom veku.

ktorý pomáhal vysvetľovať niektoré javy najmä v oblasti reprodukcie. Pričom na tento aspekt sa často viazal aj etnický prvok.

Graf č. 8: Štruktúra obyvateľstva podľa vierovyznania (%)

Najvýraznejšie zastúpenie v Trnave mala rímskokatolícka cirkev. Trnava ako niekdajšie centrum protireformácie bola aj v 19. storočí mestom s prevahou rímskokatolíkov. V prvej štvrti mesta pri sčítaní 1869 sa prihlásilo 72,42 % obyvateľov k rímskokatolíkom. Druhou najpočetnejšou konfesiou boli izraeliti, ktorí z viacerých hľadísk tvorili špecifickú skupinu obyvateľstva. Nielen z hľadiska kultúrneho, religiózneho, ale obzvlášť zaujímavá bola z hľadiska priestorového rozmiestnenia. Hlásilo sa k nim 20,56 % obyvateľov. Nasledovala evanjelická cirkev augsburského vyznania s 5,41 % podielom. Ide aj v súčasnosti o najväčšiu protestantskú cirkev medzi slovanskými národmi. Druhá najvýraznejšia vetva reformácie tvoria nasledovníci učenia Jána Kalvína. Podstatnú časť reformovaných tvorili osoby, ktoré sa hlásili k maďarskej národnosti, evanjelici helvétskeho vyznania (evanjelická reformovaná cirkev, kalvíni) mala 0,3 % podiel a 0,8 % osôb vierovyznanie v sčítacom hárku neuviedlo.⁴⁹

Podľa výsledkov zo sčítania prvej štvrte bolo v Trnave k 31. októbru 1857 v čase sčítania prítomných 1689 obyvateľov. Podľa konfesie bolo 78,39 % bolo rímskokatolíkov, 14,51 % bolo židov, 5,98 % evanjelikov augsburského vyznania, 0,06 % evanjelikov reformovaných a 0,06 % gréckokatolíkov. Členenie náboženskej štruktúry obyvateľstva dotvárali cirkvi s marginálnym zastúpením. Bezkonfesijnosť nebola ešte rozšírená. Deklarované 1 % bez uvedenia príslušnosti k niektorej z konfesií sa pripisuje nedôslednosti pri vyplňaní sčítacích hárkov.

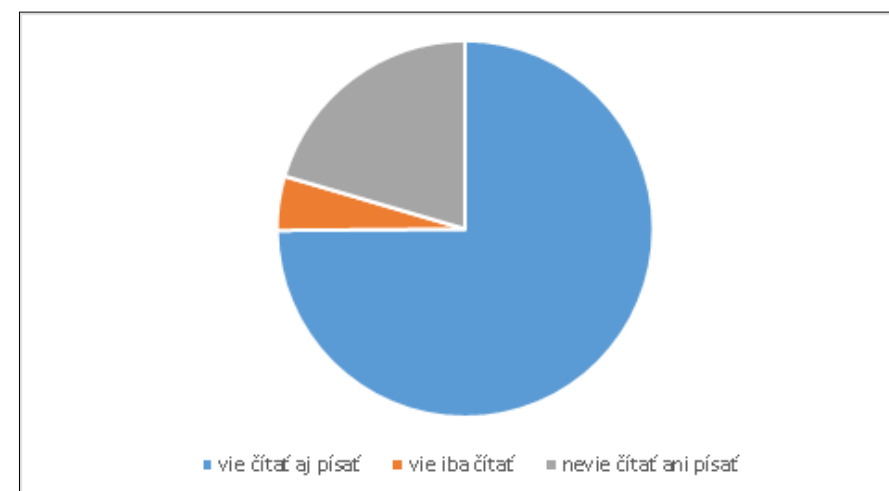
⁴⁹ MV SR, ŠA Trnava, f. MG TT, Sčítanie obyvateľov 1869.

Štruktúra podľa gramotnosti

Predpokladom pre zlepšenie sociálneho statusu a vzostup v spoločnom rebríčku okrem načrtnutých možností bolo aj dosiahnutie potrebného vzdelania. Súčasťou štatistického zisťovania pri sčítaní obyvateľov v roku 1869 bola aj otázka týkajúca sa gramotnosti obyvateľstva. Pri sčítaní bola zisťovaná znalosť čítania a písania. Odkazovala na znalosti, ktoré síce bolo možné nadobudnúť v škole, ale zistená odpoveď nevytvrdila o úrovni dosiahnutého vzdelania. Môžeme hovoriť o troch skupinách – prvú skupinu tvorili úplne gramotné osoby, ktoré vedeli čítať aj písať, druhú skupinu osoby, ktoré vedeli iba čítať a tretiu osoby, ktoré nevedeli čítať ani písať.

V skupine obyvateľov nad sedem rokov veku (vedeli písať aj čítať) bolo úplne gramotných 68,92 % obyvateľov, čiastočne gramotných (vedeli iba čítať) bolo 4,28 % obyvateľov a negramotnosť priznalo 18,85 % obyvateľov nad sedem rokov. Nevyplnená rubrika zostala u 7,95 % osôb.

Graf č. 9: Štruktúra obyvateľstva podľa gramotnosti (%)

U dospeljej populácie bol podiel gramotných mužov vyšší ako podiel gramotných žien, u detí bol podiel oboch pohlaví vyrovnaný. Z hľadiska konfesionalnej príslušnosti 68,04 % rímskokatolíkov vedelo čítať aj písať, z toho pripadalo na mužov 54,03 %. U židov až 77,88 % obyvateľov vedelo čítať aj písať, pričom muži mali 56,17 % podiel. Z obyvateľov hlásiacich sa k evanjelikom vedelo čítať aj písať 63,16 %, z toho mužov bolo 64,58 %.

Záver

Štruktúry približujú skladbu populácie. Pri ich analýze je treba si uvedomiť, že ide o stavové veličiny, no ich vznik je dynamický a podlieha demografickým, ekonomickým a spoločenským zmenám. Zväčša sú dôsledkom predchádzajúceho vývoja s vplyvom aj na budúci vývoj. Veková štruktúra prešla významnými zmenami, pričom práve na začiatku minulého storočia sa postupne v jej charaktere začala prejavovať kvalitatívno-quantitatívna premena reprodukčného správania známa pod komplexným označením demografická revolúcia. Štruktúry prvej štvrti v polovici 19. storočia sú tak obrazom spoločnosti pred zmenami označovanými ako demografická revolúcia a nevymykajú sa z charakteristík starého demografického režimu.

Podľa Laslettovej klasifikácie mali 85 % podiel rodinné domácnosti a v rámci nich domácnosti jednoduché. Predovšetkým rodiny tvorené manželským párom s deťmi. Podiel tohto modelu domácnosti tvoril viac ako 50 % spomedzi jednoduchých rodinných domácností. Nerodinné domácnosti, či už jednotlivcov alebo viacčlenné mali 15 % podiel. Najväčší podiel mali sedem a viacčlenné domácnosti. Veľkosť domácnosti súvisela aj so životnou fázou a ekonomickou situáciou, v ktorej sa nachádzala rodina resp. majiteľ bytu. Hlavou rodiny bol spravidla muž (najčastejšie otec alebo manžel), pretože väčšina rodín bola usporiadaných patriarchálne. Iba zriedka stála na čele domácnosti žena (najčastejšie vdova). Hlave rodiny podliehali ostatní členovia domácnosti. V prvej štvrti mesta podiel žien z celkového počtu obyvateľov predstavoval 53,28 %. Na 1000 mužov pripadlo 1141 žien. Ženy v tejto časti mesta mali prevahu. Vyššia feminita bola typickým znakom takmer všetkých miest v dôsledku prítomnosti väčšieho počtu slúžok, chyžných, opatrovateliek detí, kuchárov v domácnostiach mešťanov. I keď mestská populácia bola za štandardných podmienok na Slovensku staršia ako vidiecke obyvateľstvo.

Veková štruktúra v zmysle Sundbärgovej klasifikácie je dôkazom vysokého podielu detskej a reprodukčnej zložky a z dnešného pohľadu veľmi nízkeho podielu poreprodukčnej zložky. V roku 1869 predstavovala populácia Trnavy progresívny typ, ktorý bol typický prevahou detí nad starými rodičmi. Detská zložka (vek 0 – 14 rokov) tvorila 31,16 %, reprodukčná zložka (vek 15 – 49 rokov) 54,31 % a poreprodukčná zložka (vek 50 a viac rokov) mala 14,53 % podiel. Mediánový vek, čiže vek, ktorý rozdeľuje populáciu na dve rovnako početné časti (polovicu s nižším a polovicu s vyšším vekom) bol v prvej štvrti mesta 22,25 roka. Pomer medzi detskou a poreprodukčnou zložkou ešte viac zvýrazňuje rozdelenie z hľadiska účasti na pracovnom procese, kedy poprodukčná zložka (osoby nad 60 rokov) mala iba 2,92 % podiel. Z hľadiska rodinného stavu najväčší podiel v populácii od 15 rokov mali slobodné ženy a muži 47,88 %, vydaté ženy a ženatí muži 42,75 a ovdovené osoby 8,98. Nábožensky bola Trnava jednoznačne rímskokatolícka, tak v prvej štvrti ako aj na úrovni mesta. Kým druhou najpočetnejšou konfesiou

v meste boli evanjelici, v prvej štvrti za majoritnými rímskokatolíckmi nasledovali izraeliti, a za nimi evanjelici augsburského vyznania. Štruktúry završujú informácie o gramotnosti populácie. Z obyvateľov nad 7 rokov bolo úplne gramotných viac ako 60 % obyvateľov. V mestskom prostredí bola variabilita rodinných štruktúr podmienená ekonomickými danosťami, sociálnou, ako aj konfesijnou rozmanitosťou mestskej society širšia ako vo vidieckom prostredí.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

MV SR, Štátny archív v Bratislave
 - Služnovský úrad v Trnave
 - Zbierka cirkevných matrik

MV SR, Štátny archív v Trnave
 - Magistrát mesta Trnava
 - Zbierka druhopisov cirkevných matrik
 - Zbierka tlačí

Literatúra

A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1873.
 RETROSPEKTIVNÍ lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970. I. diel, II. zväzok. Praha : Federální statistický úrad, 1978.
Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. – 1. pol. 20. storočia). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2016.
 BURKE, Peter. Žebráci, šarlatáni, papežové. Praha, 2007.
 DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvateľstva zázemí severomoravských priemyslových oblastí do prvej svetovej vojny*. Ostrava : SPPFO, 1981, s. 73.
 FIALOVÁ, Ludmila. Obyvateľstvo podľa veku a rodinného stavu v Československu po roku 1945. In: *Demografie* 33, 1991, s. 114-120.
 HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich predkov*. Praha : Lidové noviny, 1997.
 KRUPOVÁ, Zuzana. *Národnostná a náboženská štruktúra obyvateľstva Zvolenskej župy v 19. storočí*. Dizertačná práca. Banská Bystrica, 2015.
 MLÁDEK, Jozef a kol. *Demogeografická analýza Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2006.
 MAUR, Eduard. *Základy historickej demografie*. Praha, 1983.

- PAVLÍK, Zdeňek – KUČERA, M. (eds.) *Populačný vývoj Českej republiky 1998*. Praha : Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, 1999.
- SEBŐK, László. *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. KSH Léveltár, 2005.
- SVETOŇ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : SVPL, 1958.
- ŠIMONČIČ, Jozef (ed.) *Dejiny Trnavy I*. Trnava, 2010.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : INFOSTAT, 2009.

K vyst'ahovalectvu a vyst'ahovaleckej politike na Slovensku v medzivojnovom období¹

Pavol Tišliar

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Ethnology and Museology
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovakia
email: pavol.tisliar@uniba.sk
&
Masaryk University in Brno
Faculty of Arts
Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic
email: tisliar@phil.muni.cz

Populačné štúdie Slovenska 12 : 25-45

On emigration and migration policy in Slovakia in the interwar period

The paper deals with selected problems of Slovak emigration and migration policy in the interwar period in Slovakia. It describes the measures of Czechoslovakia in relation to the solution of labor migration of both seasonal and permanent character, its institutionalization and organization. It also deals with the role of migration processes in the population development of Slovakia, especially in the interwar period.

Keywords: emigration, labor migration, migration policy, Slovakia, Czechoslovakia, interwar period, 20th centuries

Úvod

Vyst'ahovalectvo predstavovalo v populačných dejinách Slovenska významný faktor, ktorý výraznejšie ovplyvnil smerovanie demografického vývoja obyvateľstva. Tento fenomén sa vzťahoval predovšetkým na obdobie poslednej štvrtiny 19. a značnú časť 1. polovice 20. storočia. Znamenal v konečnom dôsledku výrazné, niekoľko stotisícové populačné straty, keďže vyst'ahovalectvo nemalo výlučne iba dočasný, napr. sezónny charakter, ale často išlo o trvalý odchod obyvateľov zo Slovenska.

¹ Príspevok je výsledkom grantovej úlohy MŠSR VEGA č. 1/0112/17 „Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí“.

Tejto problematike sa na Slovensku venovalo viacero autorov a vzniklo množstvo rôznych príspevkov a publikácií, v ktorých bolo vyst'ahovalectvo skúmané z rôznych uhlov pohľadu a z pohľadu rôznych vedných disciplín, najmä histórie a etnografie. V tomto príspevku bude venovaná pozornosť najmä vyst'ahovaleckej politike a jej formovaniu a organizovaniu počas medzivojnového obdobia.

Stručný pohľad na príčiny slovenského vyst'ahovalectva

Masové vyst'ahovalectvo vzniklo v druhej polovici 19. storočia. Išlo o dôsledky hospodárskych a spoločenských zmien, ktoré od polovice 19. storočia v Uhorsku postupne rušili staré feudálne poddanské vzťahy a svojim spôsobom tak narušili aj tradičný a zaužívaný spôsob života väčšiny obyvateľstva. Základným zdrojom obživy obyvateľstva bola predovšetkým poľnohospodárska pôda, teda primárny sektor, ktorý v polovici 19. storočia ešte na mnohých miestach Slovenska fungoval extenzívne s využitím trojpoľného systému hospodárenia.² Výhodou pre túto formu obživy bola najmä početná rodina, využiteľná na poľných prácach ako vhodná a lacná pracovná sila. Tieto vzťahy sa narušili najmä zrušením poddanstva v Uhorsku v pol. 19. storočia (urbárskych poddaných, možnosťou vykúpenia zmluvných roľníkov a želiarov) a zmenami vo vlastníctve pôdy, ktorá bola nerovnomerne rozdelená.³ Pôda sa navyše ďalej dedila a delila, čím začali vznikať drobné, ekonomicky nesebestačné hospodárske jednotky. To nútilo ich vlastníkov hľadať si obživu (zamestnanie) k obžive početnejšej rodiny aj inde. Nesebestačnosť drobných hospodárskych podnikov tak vyvolala dojem relatívneho preľudnenia vidieka, teda neschopnosť užiť pôdou stále intenzívne rastúcu populáciu. Táto agrárna preľudnenosť bola rovnako aj dôsledkom značného zaostávania uhorského priemyslu. Prakticky až po revolúcii 1848/1849 vznikli v Uhorsku lepšie možnosti pre rozvoj priemyslu a svojim spôsobom tomu napomáhala práve aj agrárna preľudnenosť, ktorá uvoľňovala z primárneho sektora potrebné pracovné sily. Išlo tu však o výrazný nepomer medzi ponukou a dopytom, keďže novovznikajúci slabučký priemysel na území Slovenska stačil využiť len veľmi nepočtetné uvoľnené pracovné sily.

Vzhľadom k silnej previazanosti obyvateľov Slovenska k primárnemu sektoru (ešte v roku 1890 vyše 70 % ekonomicky aktívnych obyvateľov)⁴ a veľmi slabo zastúpenému priemyslu, teda samotných pracovných možností, začala veľmi skoro vznikať nezamestnanosť. Práve tá sa začala prejavovať vyhladávaním nových pracovných príležitostí najmä mimo vlastný región, a to jednak vo forme sezónnych

pracovných možností v južnejších častiach Uhorska („na Dolniakoch“, „Dolná zem“), ale tiež hľadaním zamestnania mimo Uhorsko.

Prvé väčšie migračné prúdy zo Slovenska do zahraničia sú spojené hlavne so zámorskými krajinami (najmä s USA, neskôr s Kanadou a krajinami južnej Ameriky). S odstupom času migračné prúdy smerovali vo väčšej miere aj do ďalších zámorských oblastí, vrátane južnej Afriky, či Austrálie, ale značnej pozornosti sa najmä v medzivojnovom období dostalo aj niektorým európskym krajinám.

Na základe údajov z rokov 1899 – 1913 sa dá povedať, že Slovensko opustilo v tomto období približne 440 tis. osôb.⁵ Ján Svetoň odhadoval počet vyst'ahovalcov zo Slovenska v rokoch 1871 – 1914 na približne 650 tis. osôb.⁶ Ministerstvo sociálnej starostlivosti Československej republiky (MSS) za roky 1899 – 1914 predpokladalo vyše 477 tis. vyst'ahovaných osôb, čo by štatisticky znamenalo odchod približne 30 000 osôb ročne.⁷ Išlo teda o vysoké počty, ktoré nemohli ostať úplne bez povšimnutia.

Z priestorového hľadiska najmenej úbytky obyvateľstva mali najmä úrodnejšie oblasti južného Slovenska (Novohrad, Ostrihom, Hont), kým severné a východné regióny (Šariš, Spiš, Zemplín) vykazovali značné migračné straty. Len o niečo nižšie boli v oblasti Oravy, Liptova a Turca.

Odhaduje sa, že až dve tretiny vyst'ahovaných napokon zostali žiť v novej krajine⁸ a znamenali trvalú stratu pre obyvateľstvo Slovenska. Medzi vyst'ahovalcami pritom neprevážovala snaha o trvalý odchod z Československa. Na začiatku 20. rokov prevládala medzi osobami, ktorým bol vydaný vyst'ahovalecký pas názor o dočasnom vyst'ahovaní za prácou. Trvalé vyst'ahovanie štatisticky uvádzalo len približne 10% držiteľov týchto pasov. Drvivá väčšina osôb uvádzala ako hlavný dôvod vyst'ahovania hľadanie si obživy pre seba a svoju rodinu.⁹ Túto skutočnosť si uvedomovalo koncom 20. rokov aj československé MSS, ktoré skonštatovalo, že: „*všetchna opatření (rozuměj v oblasti vyst'ahovalectva – PT) byla rázu jen výpomocného. Ukázalo se totiž, že u nás není zjevem přechodným a že se mu nedá zabrániti ani varováním, ani administrativními opatřeními, neboť příčinou vystěhovalectví, zejména ze Slovenska, jest touha po cizině a nepříznivé hospodářské a sociální poměry.*“¹⁰

⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : MKD, 2018, s. 250.

⁶ SVETOŇ, Ján. Slovenské vyst'ahovalectvo v období uhorského kapitalizmu. In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska : výber z diela k nedožitému 65. narodeninám J. Svetoňa*. Bratislava : Epoque, 1970, s. 191.

⁷ *Deset let Československé republiky*. III. Praha : Státní tiskárna v Praze, 1928, s. 94.

⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov ...*, s. 250.

⁹ *Statistická příručka republiky Československé II*. Praha : SÚS, 1925, s. 438; *Statistická příručka republiky Československé III*. Praha : SÚS, 1928, s. 335; *Statistická příručka republiky Československé IV*. Praha : SÚS, 1932, s. 42.

¹⁰ *Deset let III...*, s. 96.

Medzivojnová migrácia v populačnom vývoji Slovenska

V medzivojnovom období vyst'ahovalectvo po krátkej pauze spôsobenej vojnovým konfliktom pokračovalo. Treba však povedať, že nie v takej intenzite ako v predchádzajúcom období. Hlavnou príčinou boli restriktčné opatrenia imigrantských krajín, zavedenie kvót, ktoré limitovali záujem a možnosti vyst'ahovať sa.

Z vyššie uvedených údajov je zrejmé, že migrácia patrila medzi významné zložky populačného vývoja Slovenska. Okrem zahraničnej migrácie (emigrácie), ktorá vo viacerých smeroch pôsobila a pôsobí ako významný faktor redukcie populačných prírastkov prirodzeného pohybu obyvateľstva, dôležitú úlohu zohráva aj vnútorná migrácia. Pre skúmané obdobie sa pojem vnútornej migrácie vzťahuje aj na sťahovanie medzi jednotlivými krajinami vtedajšieho Československa, resp. v staršom období aj Uhorska.

Pôsobenie migračných pohybov na populačný vývoj a reprodukciu obyvateľstva možno chápať v niekoľkých rovinách. Zmena bydliska pôsobí na celkový počet obyvateľstva daného územia. Keď sa v danom období viac osôb odsťahuje ako prísťahuje ide o migračne stratovú oblasť. V opačnom prípade dochádza k migračným ziskom. Okrem samotného počtu osôb vplyvajú migračné pohyby aj na zmeny v štruktúrach obyvateľstva. Najvyššia intenzita migrácie sa dotýka najmä osôb v mladšom produktívnom veku. Vzhľadom k pracovnému charakteru migračných pohybov zo Slovenska išlo najmä o mladé osoby (viac mužov), nielen v produktívnom, ale aj reprodukčnom veku. Skoro polovicu vyst'ahovaných tvorili osoby do 30 rokov.¹¹

Okrem priameho vplyvu na počet osôb migrácia prinášala aj ďalšie straty v dôsledku odchodu (odlúčeniu manželov od rodiny) značnej časti populačných ročníkov vo veku najvyššej plodnosti. Slovensko tak strácalo obyvateľstvo nielen priamym odchodom osôb do zahraničia, prípadne vnútornou migráciou do ostatných častí Československa, ale vysoká zahraničná migrácia sa prejavovala aj na úrovni celkovej pôrodnosti obyvateľstva.¹²

Z pohľadu zahraničnej migrácie bolo Slovensko dlhodobo migračne stratovou krajinou. Platilo to najmä pre obdobie 2. polovice 19. storočia. Hoci migrácia zo Slovenska v medzivojnovom období nenadobudla predvojnový masový

charakter, aj pre medzivojnové obdobie predstavovala jeden z problémov, ku ktorému bolo nevyhnutné zaujať vo vrcholnej politike adekvátne postoj. Navyše o to jednoznačnejší, ale aj citlivejší, keďže vyst'ahovalectvo sa dotýkalo predovšetkým obyvateľstva konkrétnych východných častí Československa, najmä Slovenska a celkový počet reálne vyst'ahovaných osôb nebol totožný s tými, ktorí uvažovali o odchode. Záujem o prácu v zahraničí bol podstatne vyšší.

Tab. č. 1: Rozdiel medzi konečným stavom obyvateľstva a stavom podľa prirodzeného prírastku v rokoch 1919 – 1937¹³

Rok	Konečný stav k 31. 12.	Počet obyvateľov podľa prirodzeného pohybu	Rozdiel	
			abs.	%
1919	2999880	2999880	-	-
1920	2996336	3036476	-40140	-1,32
1921	3032485	3087916	-55431	-1,80
1922	3068167	3136073	-67906	-2,17
1923	3112629	3192967	-80338	-2,52
1924	3149889	3242707	-92818	-2,86
1925	3183964	3289403	-105439	-3,21
1926	3215666	3333657	-117991	-3,54
1927	3243753	3374376	-130623	-3,87
1928	3272504	3415729	-143225	-4,19
1929	3299005	3454669	-155664	-4,51
1930	3331914	3499299	-167385	-4,78
1931	3368829	3538335	-169506	-4,79
1932	3409140	3578483	-169343	-4,73
1933	3441837	3612803	-170966	-4,73
1934	3473316	3646118	-172802	-4,74
1935	3503245	3678670	-175425	-4,77
1936	3531598	3711046	-179448	-4,84
1937	3555157	3741381	-186224	-4,98

Na pôsobenie migračných pohybov na prirodzený pohyb obyvateľstva na Slovensku možno jednoducho poukázať na vybraných štatistických dátach. V roku 1919 žilo na Slovensku 2 999 880 ľudí.¹⁴ Do roku 1930 mala populácia

¹¹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. 100 rokov ..., s. 250.

¹² FIALOVÁ, Ludmila. Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, r. 29, 1/1987, s. 4; k pôrodnosti pozri tiež napr. ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v Československu v prvej polovici 20. storočia. In: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia – VARGOVÁ, Lenka (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava, MKD, 2015, s. 83-105; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : MKD, 2014, s. 53-121; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939 - 1945). In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava : MKD, 2014, s. 31-109.

¹³ SRB, Vladimír (ed.). *Demografická...*, s. 42.

¹⁴ SRB, Vladimír (ed.). *Demografická príručka*. Praha 1967, s. 42.

Slovenska prirodzeným pohybom vzrásť asi na 3,5 mil. osôb. No v skutočnosti na základe údajov zo sčítania ľudu z roku 1930 na Slovensku žilo len 3 329 793 obyvateľov, teda o vyše 170 000 osôb menej. Počas medzivojnového obdobia 1919 – 1937 sa migračný úbytok týkal vyše 186 tis. osôb,¹⁵ teda približne 5% úbytok z celkového počtu obyvateľov. (tab. č. 1). Časť z nich sa však týkal osôb, ktorí sa zúčastnili vnútornej migrácie v rámci ostatných častí Československa. Štatisticky tak ročne predstavovala migračná strata medzivojnového Slovenska približne 10 tis. osôb. Bola teda o dve tretiny nižšia ako pred 1. svetovou vojnou.

Tab. č. 2: Rozdiel prirodzeného a celkového prírastku na Slovensku v rokoch 1919 – 1937

Rok	Prirodzený prírastok	Celkový prírastok	Rozdiel oproti prirodzenému prírastku	
			abs.	%
1919	34863	-	-	-
1920	36596	-3544	-40140	-109,68
1921	51440	36149	-15291	-29,73
1922	48157	35682	-12475	-25,90
1923	56894	44462	-12432	-21,85
1924	49740	37260	-12480	-25,09
1925	46696	34075	-12621	-27,03
1926	44254	31702	-12552	-28,36
1927	40719	28087	-12632	-31,02
1928	41353	28751	-12602	-30,47
1929	38940	26501	-12439	-31,94
1930	44630	32909	-11721	-26,26
1931	39036	36915	-2121	-5,43
1932	40148	40311	163	0,41
1933	34320	32697	-1623	-4,73
1934	33315	31479	-1836	-5,51
1935	32552	29929	-2623	-8,06
1936	32376	28353	-4023	-12,43
1937	30335	23559	-6776	-22,34

Tabuľka č. 2. poukazuje na pomer medzi prirodzeným a celkovým prírastkom na Slovensku. Z tabuľky je zrejmé, že prakticky až do roku 1932 obyvateľstvo Slovenska migračne strácalo. Najvyšší rozdiel medzi prirodzeným a celkovým

¹⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť obyvateľstva a celková reprodukcia na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008, s. 133.

prírastkom bol v 20. rokoch, no v dôsledku celosvetovej hospodárskej krízy na začiatku 30. rokov začala migrácia zo Slovenska výraznejšie klesať. Prejavilo sa to aj v celkovom počte vydaných vyst'ahovaleckých pasov. Veľká svetová hospodárska kríza sa vo vyspelých ekonomikách prejavila nielen stagnáciou a poklesom priemyselnej výroby, ale rovnako aj celkovým znižovaním dopytu po nových pracovných silách, teda hlavného zmyslu pracovnej migrácie. Navyše aj v snahe chrániť vlastný vnútorný pracovný trh, čo sa prejavovalo ďalším obmedzovaním imigrácie.¹⁶

Napokon tabuľka č. 3 zobrazuje počet osôb, ktorým bol na Slovensku vydaný vyst'ahovalecký pas a počet osôb prevzatých k doprave do zámoria. Ako vidieť, v rokoch 1920 – 1937 celkovo požiadalo o vyst'ahovalecký pas takmer 212 000 osôb. Získanie vyst'ahovaleckého pasu však automaticky neznamenalo, že sa dotyčný aj vyst'ahoval. Na túto skutočnosť poukázal už Ján Svetoň, ktorý v súvislosti so štatistikou vydaných vyst'ahovaleckých pasov do zámoria správne uviedol, že počet vydaných vyst'ahovaleckých pasov skôr vyjadruje úmysel, vôľu vyst'ahovať sa.¹⁷

Štatistika zahraničného sťahovania bola v Československu vedená oficiálne až od roku 1922, no jej kvalita bola veľmi sporná, a preto ju nemožno považovať za úplne presnú. Na túto skutočnosť poukázal už v dvadsiatych rokoch Antonín Boháč.¹⁸ Napriek tomu však možno konštatovať, že koncom 20. a počiatkom 30. rokov nadobudla väčšiu intenzitu aj migrácia do európskych krajín.

Aj počas medzivojnového obdobia predstavovali hlavné migračné smery zámorskej migrácie Spojené štáty americké (USA), Kanada, prípadne Argentína a ďalšie zámorské krajiny.¹⁹ Hlavne vyst'ahovalectvo do USA nabralo aj po vzniku Československa vzostupný charakter. Avšak už v roku 1921 prijali v USA nový prísťahovalecký zákon obmedzujúci v dôsledku hospodárskych problémov prílev ďalších imigrantov. Zavedením kvóty na počet prísťahovaných osôb, ktorú pre Československú republiku stanovili na 14 357 ľudí, začali vo väčšej miere emigranti zo Slovenska smerovať do Kanady a štátov Južnej Ameriky.²⁰ K ďalším

¹⁶ Pozri bližšie napr. práce, LACINA, Vlastislav. *Krize Československého zemědělství 1928–1934*. Praha : ČSAV, 1974; RÁKOSNÍK, Jakub – NOHA, Jiří. *Kapitalizmus na kolenou : Dopad velké hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1929 – 1934*. Praha : Auditorium, 2012.

¹⁷ SVETOŇ, Ján. Slovenské vyst'ahovalectvo..., s. 214.

¹⁸ BOHÁČ, Antonín: Rodiště obyvatelstva a bilance vnitřního stěhování : Analytická část'. ČSS zv. 37, s. 45* a n.

¹⁹ Statistická příručka II., 1925, s. 439.

²⁰ JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálně-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 35, 3/1987, s. 84; BIELIK, František – RÁKOŠ, Elo (eds.). *Slovenské vyst'ahovalectvo : Dokumenty II. 1919 – 1939*. Martin : Matica Slovenská, 1975, s. 7. a n.; Deset let III..., s. 97.

obmedzeniam v USA došlo v roku 1924 (kvóta 3073 osôb z ČSR)²¹ a v čase celosvetovej hospodárskej krízy sa možnosť emigrovať do USA, ale tiež Kanady, ktorá sa stala v medzivojnovom období čoraz častejším cieľom slovenských vyst'ahovalcov, takmer úplne uzavrela.²²

Tab. č. 3: *Vyst'ahovalectvo zo Slovenska v rokoch 1920 – 1937*²³

Rok	Počet osôb, pre ktoré bol vydaný vyst'ahovalecký pas		Počet vyst'ahovalcov prevzatých k doprave do zahraničia	
	Spolu	Z toho do štátov		
		európskych		zámorských
1920	13683	2410	11273	11273
1921	15061	2949	12112	12112
1922	16737	1832	14188	9828
1923	16596	6620	9919	11464
1924	35202	9338	25772	4433
1925	8715	5815	2885	4402
1926	14409	3443	10945	9250
1927	12053	1199	10854	10380
1928	13544	3069	10475	11709
1929	19401	7453	11948	9959
1930	16682	10973	5709	6859
1931	4527	2924	1603	1829
1932	2222	1364	858	1000
1933	3009	2022	987	1110
1934	3016	1496	1520	1685
1935	3707	1965	1742	1941
1936	4831	2564	2267	2450

²¹ Deset let III..., s. 97; Národní archiv České republiky v Praze (ďalej: NAČR Praha), f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura, 1918-1938 (ďalej: MV-SR), sign. č. 69581/1921, sign. č. 86032/1924.; tiež BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: Československé *vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha, 1928, s. 28. Len v prvom štvrtroku 1924 v Československu požiadalo o vyst'ahovalecký pas 33597 osôb, z toho až 27805 uviedli ako imigračnú krajinu USA. V drvinej väčšine išlo o osoby pochádzajúce zo Slovenska.

²² JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty..., s. 92 a n.

²³ HORVÁTH, Pavel (ed.). *Priručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava: Ústredné združenie slovenského priemyslu v Bratislave, 1935, s. 43; *Statistická ročenka ČSR 1938*. Praha: SÚS, 1938, s. 33-34; SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava: SVPL, 1958, s. 169; CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava: Roľnícka osveta, 1936. s. 188 a n.; *Statistická príručka IV...*, 1932, s. 46.

1937	8595	4526	4069	1161
Spolu	211990	71962	139126	112845
Priemer	11777	3998	7729	6269

Vysoký záujem obyvateľov o vyst'ahovalecké pasy nútil československých politikov zaoberať sa vyst'ahovaleckou politikou. V roku 1924 vykazovalo MSS približne 40 000 (!) nevybavených žiadostí o vyst'ahovalecký pas do USA.²⁴ Samotné príčiny vyst'ahovalctva sa pritom ani po vzniku Československa nezmenili. Boli predovšetkým dôsledkom vyššej nezamestnanosti spojenej najmä s nedostatkom práce a obživy v primárnom sektore a na druhej strane so stagnujúcim rozvojom priemyslu na Slovensku, ktorý nedokázal užiť neustále rastúcu populáciu. Problém sa veľmi skoro začal vnímať ako sociálny a spoločenský problém Slovenska, ale aj susednej Podkarpatskej Rusi, odkiaľ sa rovnako grupoval vyšší počet záujemcov o vyst'ahovanie.

Migračná a populačná politika

Zmenami na mape Európy po 1. svetovej vojne, ktorých súčasťou bol aj vznik Československej republiky, nastali aj v stredoeurópskom priestore rôzne migračné pohyby. Tie sa výraznejšie dotkli aj územia Slovenska. Kým smerom zo Slovenska najmä v rokoch 1918/1919 odchádzali obyvatelia, ktorí sa nestotožňovali s novým štátnym útvarom (migrácia smerovala predovšetkým do Maďarska),²⁵ do Československa smerovala približne 200 tis. vlna reemigrantov, súvisiaca aj s ohlasovanou pozemkovou reformou. Z uvedeného počtu sa približne štvrtina usadila na Slovensku.²⁶ Treba však povedať, že aj tieto osoby napokon len prispeli k vyššej nezamestnanosti, ktorá sa začala tvoriť už tesne po skončení vojny a demobilizácii vojska. Na zvyšovanie nezamestnanosti výraznejšie pôsobili aj nové hospodárske problémy vzniknuté jednak stratou uhorského trhu, teda bývalých odbytišťa poľnohospodárskych produktov a priemyselných tovarov,²⁷ ale rovnako tu bola významnou slabá konkurencieschopnosť slovenského priemyslu voči českému, ktorý sa postupne začal presadzovať na Slovensku, kde hľadal nové odbytišťa pre svoj tovar.

Prakticky už v roku 1918 bol v Československu prijatý prvý zákon o nezamestnanosti²⁸ a bolo len otázkou času, kedy sa opätovne spustí nový

²⁴ Deset let III..., s. 97.

²⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol. a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum, 2014, s. 24.

²⁶ Deset let III..., s. 94.

²⁷ BRIŠKA, Rudolf. Slovenské vyst'ahovalctvo. In: *Hospodárske rozhlady* č. 1 - 3, VIII/1933, s. 25.

²⁸ Z. č. 63/1918 Sb. z. a n. o podpore v nezamestnanosti, v neskorších rokoch novelizovaný.

vyst'ahovalecký prúd pracovnej migrácie.²⁹ Tá mala aj počas medzivojnového obdobia dve základné formy, sezónny a dlhodobý pracovný pobyt mimo Slovensko, ktorý sa zväčša napokon prejavil trvalým odchodom, keď živiť sa po určitom čase nasledovala do zahraničia aj jeho rodina.

Sezónna migrácia obyvateľstva patrila k častým a tradičným formám zárobku hlavne obyvateľstva severnejších regiónov Slovenska a prejavovala sa aj v medzivojnovom období jednak vnútornou migráciou v rámci Slovenska (Československa), častejšie napríklad smerom na juhozápadné Slovensko, ale rovnako i do okolitých krajín (Maďarsko, Rakúsko, ale aj Nemecko, Francúzsko).³⁰ Počas medzivojnového obdobia takto do zahraničia sezónne migrovalo celkovo vyše 220 tis. osôb (priemerne ročne vyše 11 tis. osôb). Vnútornej sezónnej migrácie (územie Československa) sa zúčastnilo v prvej polovici 20. rokov ročne vyše 40 tis. osôb zo Slovenska. Ich počet výraznejšie poklesol až v tridsiatych rokoch v súvislosti s hospodárskou krízou.³¹

Problematickejším bolo trvalé vyst'ahovanie, ktoré sa v tomto období snažila politická špička Československa vnímať komplexnejšie z viacerých uhlov pohľadu. K vyst'ahovalectvu pristupovali jednak ako k problému sociálnej ochrany a starostlivosti, ale tiež z hľadiska národného a hospodárskeho.³² Na jednej strane nemožno povedať, že by bola problematika vyst'ahovalectva úplne na okraji spoločenského záujmu, že by sa jej nevenovala žiadna pozornosť. Na druhej strane však nemožno nevidieť aj značne rezignovaný prístup k tejto problematike. Väčšina opatrení sa totiž dotýkala najmä sociálnej ochrany migrantov a tento politický prúd napokon aj v rámci celkovej migračnej politiky prevážil. Nie, že by si nikto neuvedomoval, aký význam má strata práceschopných migrantov pre československé národné hospodárstvo, no primárne problémy s vyššou nezamestnanosťou najmä vo východných častiach Československa nebolo možné podľa predstaviteľov kompetentných ministerstiev vyriešiť v krátkom čase inak ako znížením sociálneho napätia odchodom ľudí bez práce mimo Československo. I z týchto dôvodov vyznievala medzivojnová migračná politika

vo vzťahu k celkovej populačnej politike značne protichodne.³³ Už v 20. rokoch sa v migračnej politike objavila myšlienka nutnosti vyst'ahovalectva zo sociálneho a hospodárskeho dôvodu. Táto idea našla prirovnanie k „nutnej ventilácii“ sociálnych problémov, pokiaľ sa nemali zhoršovať sociálne a zárobné pomery obyvateľstva.³⁴ Táto myšlienka sa sporadicky objavovala ešte na konci 20. rokov aj ako oficiálny názor ministerstva sociálnej starostlivosti.³⁵

Keď sa v rokoch 1921 a 1922 prerokovávalo znenie základného vyst'ahovaleckého zákona,³⁶ legislatívci k nemu pristupovali s istou dávkou nerozhodnosti, letargie a pasivity,³⁷ ktorá sa prejavila najmä v konštatovaní, že je síce potrebné vykonávať pozitívnu prácu a pozitívne vplyvať na tých, ktorí sa rozhodli emigrovať, no hlavným cieľom malo byť „správne riadiť vyst'ahovalecký prúd – to je potrebné k účinnej štátnej vyst'ahovaleckej politike.“³⁸

Československá vláda sa zaviazala pri prijatí vyst'ahovaleckého zákona zistiť príčiny a dôvody vyst'ahovalectva. K tomu malo slúžiť osobitné vyst'ahovalecké oddelenie, ktoré vzniklo na pôde MSS. Jeho cieľom bola úprava vyst'ahovalectva do USA, v spolupráci s ministerstvom vnútra vydávalo pasy, organizovalo informačnú službu, vykonávalo dozor nad paroplavebnými spoločnosťami, zriadilo informačné kancelárie vo Winnipegu, Buenos Aires a v Paríži. Patrila mu tiež agenda podpory organizácií a spolkov pre ochranu vyst'ahovalcov doma a v cudzine.³⁹ Teda pracovalo v zmysle prijatého vyst'ahovaleckého zákona z roku 1922 najmä v oblasti sociálnej ochrany emigrantov. Podľa výročnej správy komisie pre vyst'ahovalectvo z roku 1926 bolo do starostlivosti o vyst'ahovalcov zapojené aj ministerstvo zahraničia so svojimi zastupiteľskými úradmi a rovnako aj ďalšie

²⁹ TIŠLIAR, Pavol. K disproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska* 7. Bratislava : MKD, 2015, s. 67-81.

³⁰ Vyst'ahovalecká politika..., s. 8.

³¹ ZAVŘEL, Lev. Vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 17-18.

³² <www.psp.cz/EKNIH/1920ns/ps/tisky/t3389_01.htm - t3389_02.htm>, tlač 3389, NZ 1920 – 1925 Dostupné online [30.10.2018]. Zákon o vyst'ahovalectve bol napokon schválený 15. februára 1922 a v zbierke zákonov vyšiel pod číslom 71. Podrobný výklad tohto zákona, ako aj vykonávacieho nariadenia č. 170/1922 Sb. z. a n. podáva vo svojej práci MĚZL, František. *Výklad zákona o vystěhovalectví a prováděcího nařízení k němu*. Praha, 1924.

³³ MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave, f. Krajský úrad v Bratislave, 1928 – 1940, sign. č. 16849/36 prez.; Deset let III..., s. 96.

³⁴ Dostupné online [13.11.2019] <http://www.nrsr.sk/dk/>, parlamentná tlač 1439, NZ 1920 – 1925. Josef Gruber ako minister sociálnej starostlivosti ako predkladateľ návrhu zákona pritom reprezentoval politiku populacionizmu, založenú na vitálnej a početnej populácii. Pozri podrobnejšie v ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha : Česká demografická společnost, 2006, s. 169 a n.; Dostupné online [15.10.2019] <http://www.nrsr.sk/dk/>, parlamentná tlač 3001, NZ 1920 – 1925.

³⁵ Vyst'ahovalecká politika 1926..., s. 1.

²⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940. Bratislava : Infostat, 2009, s. 151 a n.

³⁰ MVSR Štátny archív v Bytči, pobočka Čadca, f. Okresný úrad v Čadci, 1923 – 1945, škat. č. 25, sign. č. 1012/1928 prez.

³¹ SVEŤOŇ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska..., s. 176-178. Od roku 1919 do 1928 roku bola sprostredkovaná celkovo sezónna práca doma a v zahraničí až 612 264 slovenským poľnohospodárom. pozri bližšie Výročná správa komisie pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1928 (ďalej: Výročná správa komisie 1928). In: *Sociální revue*, roč. X. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1929, s. 161.

³² Vystěhovalectví politika Československé republiky. Výročná správa č. 1 komisie pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1926 (ďalej: Vystěhovalectví politika 1926...). In: *Sociální revue*, roč. VIII. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1927, s. 1.

ministerstvá. Ministerstvo školstva viedlo agendu kultúry krajanov, ministerstvo zdravotníctva zasa formou organizovania zdravotnej starostlivosti pre migrantov, ktorí odchádzali z Československa zriadilo špeciálnu Štátnu revíziu zdravotnú stanicu v tábore Svatobořice u Kyjova.⁴⁰ Tam dostávali vyst'ahovalci potvrdenie o zdravotnom stave, potrebné v niektorých imigrantských krajinách. Lekársku prehliadku absolvovali bezplatne a prechod revíznou stanicou vo Svatobořiciach bola pre migrantov nevyhnutnosťou, pretože bez zdravotnej revízie im nebol v Prahe vydaný vyst'ahovalecký pas.⁴¹

Pre sezónnu migráciu bola agenda sústredená nielen na MSS, ale tiež aj na ministerstve pôdohospodárstva.⁴² Prostredníctvom štátnych sprostredkovateľní práce boli sezónni pracovníci nájmaní na práce v zahraničí podľa vopred dohodnutých zmluvných podmienok.⁴³

Hľadať príčiny vyst'ahovalectva nebolo sústredené len na spomenuté vyst'ahovalecké oddelenie MSS. V Prahe ešte v roku 1920 vznikla Masarykova akadémia práce, pre vedecké riešenie hospodárskeho rozvoja štátu.⁴⁴ Jej činnosť bola koncentrovaná do viacerých odborov, ústavov hospodárskeho a technického charakteru. Pôsobil tu aj Ústav pro hospodářské styky emigrační a kolonizační, ktorý vydával v rokoch 1925 – 1929 časopis Československá *emigrace*, vychádzajúci ako mesačník. Nebol však jediným informačným médiom. Od roku 1928 MSS publikovalo aj dvojtyždenník *Vystěhovalecký zpravodaj*.⁴⁵

Okrem štátnych organizácií pozornosť vyst'ahovalcom venovali aj rôzne mimovládne organizácie medzinárodného charakteru. Išlo najmä o Československý Červený kríž, pomáhajúci hlavne vo vyst'ahovaleckom tábore v Libni, ale tiež kresťanské mládežnícke organizácie YMCA a YWCA, ktoré pomáhali migrantom najmä v zahraničných prístavoch.⁴⁶

Z uvedeného je tak zrejmé, že v oblasti sociálnej pomoci emigrantom tu existovalo viacero štátnych, ale tiež verejno-súkromných a mimovládnych organizácií, ktoré sa orientovali predovšetkým v oblasti sociálnej a právnej ochrany

⁴⁰ Podrobne sme sa organizovaním vyst'ahovaleckého prúdu z Československa venovali v príspevku: TIŠLIAR, Pavol. Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: TIŠLIAR, P. – ČEPLŮ, S. (eds). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 43-62; tiež v publikácii TIŠLIAR, Pavol – MAŽÁROVÁ, Monika – JAGOŠOVÁ, Lucie. *Baráky u Svatobořic. Pohled do dějin 1914 – 1950*. Brno : MUNIpress, 2019, s. 20 a n.

⁴¹ NAČR, f. MV-SR, sign. č. 76560/1921; sign. č. 10269A-1921.

⁴² Vystěhovalecká politika 1926..., s. 2.

⁴³ MVSR Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, f. Okresná verejná sprostredkovateľňa práce v Kežmarku, 1933 – 1939 (1942) (ďalej: OSP Kežmarok), škat. č. 11, sign. č. 93/1939 – neusporiadaný fond.

⁴⁴ Masarykova akadémia práce vznikla na základe zákona č. 86/1920 Sb. z. a n.

⁴⁵ Výročná správa komise 1928..., s. 41.

⁴⁶ Vystěhovalecká politika 1926..., s. 2. YMCA - Young Men's Christian Association; YWCA - Young Women Christian Association.

migrantov. Chýbalo im však akési ústredné prepojenie a najmä efektívnejšia koordinácia. Práve z týchto dôvodov bola v roku 1926 vytvorená komisia pre vyst'ahovalectvo a kolonizáciu, ktorá fungovala ako poradný orgán MSS.⁴⁷ Zastúpenie v ňom mali najmä predstavitelia vybraných ministerstiev, v ktorých nejakým spôsobom migračná agenda rezonovala. V pozícii predsedu komisie bol v roku 1926 minister sociálnej starostlivosti a členmi boli zástupcovia ministerstiev sociálnej starostlivosti, zahraničia, verejného zdravotníctva, pôdohospodárstva, obchodu, vnútra a školstva. Z ďalších inštitúcií tu mali po jednom členovi štatistický úrad a už spomínaná Masarykova akadémia práce. Z uvedeného je teda zrejmé, že komisiu tvorili predovšetkým zástupcovia štátnych inštitúcií. Verejno-súkromný „mimovládny sektor“ v nej priame zastúpenie nemal. V roku 1928 k riadnym členom pribudla československá pobočka Medzinárodnej starostlivosti o vyst'ahovalcov.⁴⁸ Hlavné úlohy, ktoré si komisia vytýčila sa týkali najmä štúdia a prípravy praktického riešenia vyst'ahovalectva, prist'ahovalectva a kolonizácie v cudzine, ale rovnako aj problémy vnútornej kolonizácie. Zmyslom tejto komisie malo byť najmä vytvorenie spoločného informačného fóra, na ktorom by sa istým spôsobom koordinovala práca v tejto oblasti.⁴⁹

Z výsledkov práce spomenutej komisie, ktorá sa začala angažovať vysielaním svojich zástupcov aj do viacerých imigrantských krajín, v ktorých získavali prehľad a základné informácie o možnostiach imigrácie, zaujímavovo pôsobia najmä vyjadrenia na intenzitu a charakter migračných pohybov v československom, ale aj celoeurópskom kontexte.⁵⁰ Komisia už pri svojom vzniku v roku 1926 skonštatovala, že vyst'ahovalectvo z Československa nie je príliš rozsiahle (30 – 40 tis. ročne) a je pri porovnaní s predvojnovou migráciou dokonca „o niečo menšie“, no ako problém videli jej stagnujúcu, neklesajúcu povahu.⁵¹ V rámci republiky mali na migrácii najvyšší podiel obyvatelia Slovenska, takmer 6x vyšší ako z Čiech. Keďže záujem o odchod z Československa príliš neochaboval, komisia navrhla zamerať sa dvoma smermi. Protiemigračné pôsobenie sa malo zameriavať na podporu rozvoja pôdohospodárstva a priemyslu v oblastiach, z ktorých migranti pochádzali. Teda snahou malo byť postupné zlepšovanie podmienok pre zamestnanie obyvateľstva a tým vlastne zamedzovanie ďalšieho odchodu ľudí z postihnutých regiónov.⁵² Na druhej strane vyst'ahovalecký plán mal byť postavený na vedomom a efektívnom riadení a organizovaní vyst'ahovalectva, ktorý mal zabezpečovať nielen dobrú

⁴⁷ Tamže, s. 3. Prvé zasadnutie komisie sa uskutočnilo 30.1.1926.

⁴⁸ Výročná správa komise 1928..., s. 37.

⁴⁹ Vystěhovalecká politika 1926..., s. 4.

⁵⁰ Tamže, s. 8-11.

⁵¹ Vystěhovalecká politika Československé republiky. Výročná správa č. 2 komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1927 (ďalej: Vystěhovalecká politika 1927...). In: *Sociální revue*, roč. IX. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1928, s. 135.

⁵² Vystěhovalecká politika 1927..., s. 46-48.

informovanosť záujemcov o odchod, ale tiež vytvorenie podmienok pre možnosť ďalšej spolupráce emigranta a jeho vlasti. Do vyst'ahovaleckého plánu bolo zahrnuté aj sezónne vyst'ahovalectvo stojace na vopred dohodnutých zmluvách.⁵³ Nemožno tvrdiť, že by kompetentní nesprávne pomenovali problémy, teda príčiny zahraničnej migrácie. Rovnako je zjavne aj z práce uvedenej komisie pre vyst'ahovalectvo a kolonizáciu, že boli navrhované vcelku racionálne návrhy ako príčinám čeliť, no problematiku bolo, najmä z nedostatku kapitálu, tieto príčiny odstraňovať. V oblasti priemyslu bol citeľnejší a pre štát určite aj nepríjemný odchod kvalifikovaných a špecializovaných robotníkov. Príčinou boli, okrem recesie, obmedzovania výroby a nezamestnanosti, najmä lepšie pracovné a platové podmienky v zahraničí.⁵⁴

Už pred vznikom Československa sa objavili názory o využití migrantov v cudzine pre vznik zahraničných kolónií. V roku 1914 sa tak napr. A. Boháč dotkol problémov súvisiacich s relatívnym preľudnením obyvateľstva a jeho riešením masovým vyst'ahovalectvom za prácou.⁵⁵ Vo vyst'ahovalectve videl takto aj možný prospech pre materskú krajinu, keby sa napr. vytvárali kompaktné české zahraničné kolónie, ktoré by mohli byť prospešné pre rozvoj zahraničného obchodu.⁵⁶ Tieto myšlienky sa udržali a rozvíjali ďalej aj po vzniku Československej republiky, keďže československých emigrantov stále pribúdalo. Kolonizáciu a vzájomným aj hospodárskym kontaktom s emigrantmi sa zaoberalo už spomínané vyst'ahovalecké oddelenie MSS a neskôr aj komisia pre vyst'ahovalectvo a kolonizáciu, v ktorej sa uvažovalo aj o možnostiach zriaďovania kolonizačných spoločností, keďže v spoločnosti vznikali aj takéto podnety. Uvažovalo sa aj o vytvorení štátnej akciovej spoločnosti, ktorá by v imigrantskej krajine nakúpila pozemky a pohla tak k aklimatizácii migrantov zriadením vzorovej farmy a pod. Takáto spoločnosť nemala byť zisková. V súlade s československou vyst'ahovaleckou politikou by však nesmela robiť propagáciu vyst'ahovalectva.⁵⁷ Neskôr došlo aj k právnej úprave a možnosti pripravovania kolonizačných projektov. Vyst'ahovalecký zákon bol preto v neskorších rokoch novelizovaný a doplnený.⁵⁸ Dôvodom k novelizácii bol §6 zákona o vyst'ahovalectve, ktorý

zakazoval akékoľvek dohody o vyst'ahovalectve.⁵⁹ Novela umožňovala predkladať kolonizačné projekty na posúdenie MSS, ktoré potom určovalo podmienky, kde má byť na základe pomerov v imigračnej krajine nová „osada“ vybudovaná.⁶⁰

Väčšiu organizovanosť aj v kolonizačnej oblasti napokon znamenalo zriadenie Československého zahraničného ústavu v roku 1928, ktorý v súlade s československou migračnou politikou prebral úlohy „...účelne usmerviňovať vyst'ahovalecký proud“.⁶¹ Jeho úlohou mala byť najmä evidencia krajanov, udržiavanie kontaktov, práca k ich hospodárskemu a kultúrnemu povzneseniu krajanov, ale aj ich zhodnotenie pre svoju domovinu. Ústav preberal na seba aj úlohy teoreticky a prakticky pomáhať riešiť problém vyst'ahovalectva v Československu. Za týmto účelom budoval vlastnú knižnicu a informačnú bázu, vychádzajúcu z kontaktov so zahraničnými krajanmi, evidoval ich tvorbu (knihy, časopisy, noviny...) a pod.⁶² Ústav mal mať neúradný charakter a svojim spôsobom reprezentovať zahraničných krajanov v Československu.⁶³

Významnou mierou z hľadiska dotvorenia základnej línie vyst'ahovaleckej politiky Československa prispela porada v Bratislave, ktorá sa konala 20. a 21. 1928 a týkala sa predovšetkým diskusie o otázkach slovenského vyst'ahovalectva. Z porady a referátov, ktoré na nej odzneli bol publikovaný aj osobitný zborník príspevkov pod názvom Československé *vyst'ahovalectví*.⁶⁴ Ako už napovedá podtitul tohto zborníka, referáty sa zaoberali najmä podstatou slovenského vyst'ahovalectva, jeho príčinami, dôsledkami a vyhliadkami. Konceptiu štátnej migračnej politiky Československa zastupoval najmä odborový radca MSS a zároveň aj člen komisie pre vyst'ahovalectvo a kolonizáciu Lev Zavřel. Ten v súlade s názormi vyst'ahovaleckej komisie prakticky zopakoval názory o nevyhnutnosti vyst'ahovalectva v sociálnom kontexte Československa. Teda, ak sa nemajú zhoršovať sociálne a zárobkové pomery v Československu a ak má byť zachovaná životná úroveň širokých vrstiev obyvateľstva, je vyst'ahovalectvo pre Československo jednoducho nevyhnutnosťou.⁶⁵ Antonín Boháč, predstaviteľ československej populačnej štatistiky, ale tiež člen vyst'ahovaleckej komisie, v súvislosti s migráciou z východných častí Československa zastával stanovisko, že vyst'ahovalectvo v Československu je jedným z prostriedkov *ke riešeniu populačného*

⁵³ Vyst'ahovalecká politika 1926..., s. 14.

⁵⁴ Vyst'ahovalecká politika 1927..., s. 134.

⁵⁵ TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Trendy a smerovanie populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Historický časopis*, roč. 67, 2019, č. 1, s. 91.

⁵⁶ BOHÁČ, Antonín. Český problém populační a některé pozoruhodné jevy v naší měně přirozené. In: *Obzor národohospodářský*. Praha : J. Otto, 1914, s. 9-13. Vytváral by sa tak priestor pre „národnú a jazykovú expanziu“. Boháč ju však nespájal s emigráciou do USA, pretože pochyboval o možnej udržateľnosti. Skôr videl možnosti v blízkosti hraníc domovskej krajiny, kde je znížené riziko skorého jazykového odlúčenia a s možnými aktívnymi kontaktmi s bývalou vlasťou.

⁵⁷ Vyst'ahovalecká politika 1927..., s. 136-137.

⁵⁸ Vl. nar. č. 164/1936 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 154/1937 Sb. z. a n.

⁵⁹ Z. č. 71/1922 Sb. z. a n., §6.

⁶⁰ SNA, f. KÚ, sign. č. 16849/36 prez.

⁶¹ Archiv národního muzea v Prahe, osobný fond Antonín Boháč, škat. 5, list J. Auerhana, predsedu Československého ústavu zahraničného, adresovaný Predsedníctvu ministerskej rady v Prahe, nedatovaný, pravdepodobne z roku 1938. Podnet k jeho založeniu vyšiel od Zväzu slovenského priemyslu. Výročná zpráva komise 1928..., s. 42.

⁶² Vyst'ahovalecká politika 1927..., s. 138.

⁶³ Výročná zpráva komise 1928..., s. 38.

⁶⁴ Československé *vyst'ahovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928.

⁶⁵ ZAVŘEL, Lev. *Vyst'ahovalectví...*, s. 17-18.

problému.⁶⁶ Vyst'ahovalectvo na Slovensku sa teda chápalo ako nutné východisko z agrárnej preľudnenosti slovenského vidieka a jeden zo spôsobov riešenia nezamestnanosti v krajine.

Príčiny slovenského vyst'ahovalectva pritom boli dlhodobo známe a jasne pomenované už skoro po vzniku Československa.⁶⁷ Na vyst'ahovaleckej porade v roku 1928 boli preto skôr zosumarizované a sformulované viaceré návrhy a odporúčania ako slovenskému vyst'ahovalectvu čeliť, čo vykonať, aby bola disparita medzi rastom obyvateľstva, jeho životnou úrovňou a nezamestnanosťou vyrovnaná v prospech československého národohospodárstva a spoločnosti. Návrhy preto smerovali najmä ku konsolidácii a ďalšiemu rozvoju domáceho hospodárskeho života, k podpore slovenského priemyslu aktívnou investičnou a priemyselnou politikou. Na Slovensku boli problematické železničné tarify, ktoré predražovali dopravu, čo sa premietalo do ceny tovaru a znižovalo celkovú konkurencieschopnosť. Navrhovalo sa preto odstránenie železničnej tarifnej politiky, ale tiež daňové úľavy počas recesií, lacné úvery na rozvoj, zriaďovanie regionálnych sprostredkovateľní prác a pod.⁶⁸

Rok 1929 bol vo vyst'ahovaleckej komisii považovaný za rok ukončenia teoretických príprav a skúmania vyst'ahovalectva,⁶⁹ no zároveň bol aj rokom, kedy vo svete vypukla hospodárska kríza, prejavujúca sa predovšetkým vo vyspelých ekonomikách. V nasledujúcich rokoch sa prehlbovala a stala sa aj jednou z príčin ďalšieho výrazného obmedzovania imigrantov nielen do zámorských, ale aj európskych krajín. Tieto obmedzenia znižovali ďalšie vyhliadky na prácu v zahraničí. Kríza výrazne zasiahla aj československé hospodárstvo, kde sa prejavila výrobnou recesiou prakticky vo všetkých výrobných odvetviach a výraznejším zvyšovaním nezamestnanosti. Keďže vyššie spomínané závery bratislavskej vyst'ahovaleckej porady z roku 1928 stavali odstraňovanie príčin vyst'ahovalectva na Slovensku najmä na rozvoji priemyslu, investíciách do menej rozvinutých regiónov, v krízových 30. rokoch sa jednoducho stali nereálnymi. V roku 1930 sa stále ešte uvažovalo o prehlbovaní pozemkovej reformy na Slovensku, ktorá prebiehala počas celých 20. rokov, o plánovitom výrube lesov a ich premenu na poľnohospodársku pôdu, spomínali sa ešte lacné úvery,⁷⁰ no i tieto plány ostali

⁶⁶ BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 24.

⁶⁷ Napr. SNA, f. Expozitúra Ministerstva veřejného zdravotnictva, 1919 – 1929, sign. č. 4807/24 a ďalšie.

⁶⁸ Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 108-109; tiež Výročná zpráva komise 1928..., s. 165.

⁶⁹ IV. výroční zpráva komise pro vystěhovalectví a kolonizaci (za rok 1929). In: Sociální revue, roč. XI. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1930, s. 89.

⁷⁰ Výročná zpráva komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1931. In: Sociální revue, roč. XIII. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1932, s. 218.

len na papieri. Výročné správy vyst'ahovaleckej komisie boli už každým rokom kratšie, keďže komisia zasadala v priebehu roku už len štvrt'ročne. V roku 1932 vo vyst'ahovaleckej komisii výraznejšie rezonoval útlm počtu migrantov zo Slovenska, čo malo za následok výraznejšie zvyšovanie počtu nezamestnaných.⁷¹ Aj z tohto dôvodu sa upriamila pozornosť viac na sezónne práce a jej možnosti doma a v zahraničí. Okrem snahy o umiestnenie slovenských sezónnych robotníkov v Čechách, na Morave a Sliezsku sa v roku 1932 ešte spomínalo Rakúsko. No ďalšie krajiny, do ktorých v minulosti smerovalo slovenské sezónne robotníctvo, najmä Francúzsko a Nemecko, už v tomto čase chránilo svoj pracovný trh pre vlastné nezamestnané obyvateľstvo.⁷²

Kedysi organizovaný odchod vyst'ahovalcov z Československa, ktorý od roku 1921 zabezpečoval aj absolvovanie lekárskej prehliadky v tábore Svatobořice bol ukončený na konci roku 1933. Dôvodom boli nízke počty vyst'ahovalcov.⁷³

Záver

Vyst'ahovalecká politika mezivojnového Československa predstavovala zaujímavú a významnú čiastku populačnej politiky krajiny. Hoci z pohľadu Československej republiky nemala migračná strata výrazný, či priam katastrofálny podiel, pre dotknuté regióny, najmä severného Slovenska sa populačné straty migráciami výraznejšie podpísali pod ďalším demografickým vývojom. Relatívna preľudnenosť bola dôsledkom nerovnomernej držby pôdy, ale hlavne slabo zastúpeným priemyslom a obchodom, ktoré nedokázali absorbovať pracovné sily uvoľňované z primárneho sektora. Disparita medzi ponukou a dopytom pracovných miest, resp. medzi počtom obyvateľov a možnosťami obživy, tak spôsobila, že sa hľadala práca v zahraničí, či už vo forme námezdnnej sezónnej práce, ale aj v hľadaní stálejšieho zamestnania, ktoré napokon vyústilo do trvalého odchodu z krajiny, keď žiteľ a nasledovala aj jeho rodina.

Masový charakter vyst'ahovalectva bol typický najmä pre obdobie poslednej štvrtiny 19. storočia, no na Slovensku si udržal vyššiu intenzitu aj po skončení vojny a počas celých 20. rokov 20. storočia, hoci tá bola postupne brzdená reštrikčnými opatreniami imigrantských krajín a zavádzaním kvót. Československá republika zdedila prakticky neriešené vyst'ahovalectvo a musela k nemu zaujať adekvátny postoj. Ten prišiel v podobe prijatia vyst'ahovaleckého zákona v roku 1922 a v nasledujúcich rokoch ďalšími legislatívnymi úpravami, ale tiež postupnou snahou o riešenie vyst'ahovalectva, realizované v dvoch smeroch. V protiemigračných opatreniach sa sprvu koncentrovala pozornosť na zisťovanie

⁷¹ Výročná zpráva komise pro vystěhovalectví, přistěhovalectví a kolonizaci za rok 1932. In: Sociální revue, roč. XIV. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1933, s. 153.

⁷² Tamže.

⁷³ TIŠLIAR, Pavol – MAŽÁROVÁ, Monika – JAGOŠOVÁ, Lucie. Baráky u Svatobořic..., s. 22.

príčin, dôsledkov a vyhládok ďalšieho vývoja. Príčiny boli pomenované správne, no opatrenia, na základe ktorých by boli riešené sa už nestihli dostať do života. V oblasti vyst'ahovalectva sa zamerala pozornosť na jeho organizovanie, pomoc pri odchode, sociálnu ochranu a starostlivosť o vyst'ahovalcov. Práve tento postoj bol v protichodnosti s aktívne vedenou populačnou a rodinnou politikou. Názor o nutnej ventilácii, ktorou odchod tisícov ľudí znižuje sociálne napätie a predchádza vzniku mnohým sociálnym konfliktom mala určité črty neomaltuzianizmu.

Aktívne opatrenia v migračnej politike sa prejavovali v snahe organizovať a koordinovať túto agendu najmä na štátnej úrovni. Najväčšiu časť tejto agendy viedlo ministerstvo sociálnej starostlivosti, ktoré si vytvorilo vyst'ahovalecké oddelenie. Vzhľadom k angažovanosti aj ďalších rezortov v oblasti pracovnej migrácie bolo nevyhnutné túto činnosť koordinovať. Takto vznikla komisia pre vyst'ahovalectvo a kolonizáciu, pracujúca v prvom rade ako informačné a koordinačné fórum naprieč viacerými štátnymi rezortmi (vnútro, školstvo, zahraničie, zdravotníctvo, pôdohospodárstvo, verejné práce). Neskôr komisia vytvorila Československý zahraničný ústav, ktorý sa mal stať akýmsi hovorcom krajanom v cudzine a sprostredkovať ich styk s domovskou krajinou.

Opatrenia, ktoré vyst'ahovalecká komisia pripravovala boli napokon zabrzdené svetovou krízou, ktorá sa od roku 1929 prejavovala nielen v československom hospodárstve, ale zasiahla prakticky všetky vyspelejšie ekonomiky. Spôsobili, že tradičné imigrantské krajiny začali ešte výraznejšie chrániť vlastný pracovný trh pre vlastných nezamestnaných. Práve to výrazne znížilo aj počty vyst'ahovalcov.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene

Archiv národního muzea v Praze

- osobný fond Antonín Boháč

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave

- f. Krajský úrad v Bratislave, 1928 – 1940

- f. Expozitúra Ministerstva verejného zdravotníctva, 1919 – 1929

MVSR Štátny archív v Bytči, pobočka Čadca

- f. Okresný úrad v Čadci, 1923 – 1945

MVSR Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad

- f. Okresná verejná sprostredkovateľňa práce v Kežmarku, 1933 – 1939 (1942)

Národní archiv České republiky v Praze

- f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura, 1918 – 1938

Literatúra

IV. výroční zpráva komise pro vystěhovalectví a kolonizaci (za rok 1929). In: *Sociální revue*, roč. XI. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1930, s. 89-101.

BIELIK, František – RÁKOŠ, Elo (eds.). *Slovenské vyst'ahovalectvo : Dokumenty II. 1919 – 1939*. Martin : Matica Slovenská, 1975.

BOHÁČ, Antonín. Český problém populační a některé pozoruhodné jevy v naší měně přirozené. In: *Obzor národohospodářský*. Praha : J. Otto, 1914, s. 9-13.

BOHÁČ, Antonín. Otázka populační a vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 23-30.

BOHÁČ, Antonín: Rodišť obyvatelstva a bilance vnitřního stěhování : Analytická část. ČSSR zv. 37, s. 1-32*.

BRIŠKA, Rudolf. Slovenské vyst'ahovalectvo. In: *Hospodářské rozhledy* č. 1 - 3, VIII/1933, s. 25.

Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928.

Deset let Československé republiky. III. Praha : Státní tiskárna v Praze, 1928.

FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: *Slovenská archivistika*, roč. 22, 2/1987, s. 62-85.

FIALOVÁ, Ludmila. Druhá fáze demografické revoluce ČSR a SSR. In: *Demografie*, r. 29, 1/1987, s. 3-7.

HOLEC, Roman. *Pol'nohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991.

HORVÁTH, Pavel (ed.). *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava : Ústredné združenie slovenského priemyslu v Bratislave, 1935.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936.

JAKEŠOVÁ, Elena. Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 35, 3/1987, s. 381-399.

LACINA, Vlastislav. *Krizy Československého zemědělství 1928-1934*. Praha : ČSAV, 1974.

MÉZL, František. *Výklad zákona o vystěhovalectví a prováděcího nařízení k němu*. Praha, 1924.

PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. I. díl období 1918 – 1945*. Brno : Nakladatelství Doplňek, 2004.

- RÁKOSNÍK, Jakub – NOHA, Jiří. *Kapitalizmus na kolenou : Dopad velké hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1929 – 1934*. Praha : Auditorium, 2012.
- SRB, Vladimír (ed.). *Demografická příručka*. Praha 1967.
- Statistická příručka republiky Československé II*. Praha : SÚS, 1925.
- Statistická příručka republiky Československé III*. Praha : SÚS, 1928.
- Statistická příručka republiky Československé IV*. Praha : SÚS, 1932.
- Statistická ročenka ČSR 1938*. Praha : SÚS, 1938.
- SVETONĚ, Ján. Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava : SVPL, 1958.
- SVETONĚ, Ján. Slovenské vyst'ahovalectvo v období uhorského kapitalizmu.
In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska : výber z diela k nedožitým 65. narodeninám J. Svetoňa*. Bratislava : Epoque, 1970, s. 181-206.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v Československu v prvej polovici 20. storočia. In: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia – VARGOVÁ, Lenka (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava, MKD, 2011, s. 83-105.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHOVÁ, Terézia (eds.). *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : MKD, 2014, s. 53-121.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939 - 1945). In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava : MKD, 2014, s. 31-109.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠMIGEL, Michal. Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol. a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 10-42.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : MKD, 2018.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť obyvateľstva a celková reprodukcia na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940. Bratislava : Infostat, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol – MAŽÁROVÁ, Monika – JAGOŠOVÁ, Lucie. *Baráky u Svatobořic. Pohled do dějin 1914 – 1950*. Brno : MUNIpress, 2019.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Trendy a smerovanie populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Historický časopis*, roč. 67, 2019, č. 1, s. 83-101.
- TIŠLIAR, Pavol. Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: TIŠLIAR, P. – ČÉPLÖ, S. (eds). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 43-62.

- TIŠLIAR, Pavol. K disproportciám a protichodnosti populačnej politiky v mezivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : MKD, 2015, s. 67-81.
- Výročná zpráva komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1928. In: *Sociální revue*, roč. X. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1929, s. 38-43 a 157-168.
- Výročná zpráva komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1931. In: *Sociální revue*, roč. XIII. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1932, s. 216-220.
- Výročná zpráva komise pro vystěhovalectví, přistěhovalectví a kolonizaci za rok 1932. In: *Sociální revue*, roč. XIV. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1933, s. 153-155.
- Vystěhovalcká politika Československé republiky. Výročná správa č. 1 komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1926. In: *Sociální revue*, roč. VIII. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1927, s. 1-17.
- Vystěhovalcká politika Československé republiky. Výročná správa č. 2 komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za rok 1927. In: *Sociální revue*, roč. IX. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1928, s. 38-48 a 135-141.
- ZAVŘEL, Lev. Vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a výhledy*. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, s. 5-22.

Pramene práva

Sbírka zákonů republiky Československé 1918 – 1938

Internetové pramene

www.psp.cz
www.nrsr.sk/dk

Ideologické vplyvy v populačnej politike Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945¹

Eva Škorvanková

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of General History
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovakia
email: eva.skorvankova@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 12 : 47-61

Ideological influences of Slovak population policy in 1939-1945

The wartime Slovak Republic (1939 – 1945) remains a unique and controversial chapter in the history of Slovakia. Population development in this period was strongly influenced by different ideological factors. The process of strengthening the Slovak family was realised by the politics of firing married Slovak women from employment, supporting marriages and natality, starting families, restricting studying and education of Slovak girls. The aim of this paper is to analyse the ideological and political influence (Christian morals or Slovak national socialism) of the regime of Slovak State on the population policy, population development and natality in wartime Slovakia.

Keywords: population policy, natality, Slovak State, Christianity, Slovak national socialism

V rokoch 1938 až 1945 sa populácie Slovenska dotkli viaceré zásadné zmeny, ktoré ovplyvnili populačný vývoj a spôsobili úplnú zmenu smerovania populačnej politiky. Územné zmeny vyvolané mníchovskou dohodou a viedenskou arbitrážou na jeseň 1938, ako aj vyhlásenie autonómie a následné rozbitie Československa a vyhlásenie Slovenského štátu v marci 1939 vytvorili nové okolnosti pre definovanie cieľov populačnej politiky. Charakter a ideológia nového režimu, politicko-hospodárske prepojenie Slovenska s nacistickým Nemeckom a fašistickým Talianskom, ako aj globálny vojnový konflikt sa premietali do všeobecne deklarovaných populačných zámerov a zároveň aj do konkrétnych legislatívnych opatrení na podporu populačného rastu slovenského obyvateľstva. Po vyhlásení autonómie a následne po vytvorení Slovenského štátu sa tlak konzervatívnych politických a spoločenských kruhov na podporu pôrodnosti zintenzívnil. Ostrá kritika akejkoľvek regulácie pôrodnosti prebiehala na stránkach dennej tlače,

¹ Príspevok je výsledkom grantovej úlohy MŠSR VEGA č. 1/0113/17 „Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí“.

v časopisoch, či vo verejných prejavoch. Politici, právnici, lekári poukazovali na prudký nárast potratov a na problém regulácie pôrodnosti a volali po sprísnení lekárskej praxe s potratmi. Rozklad manželského a rodinného života považovali slovenskí ľudáci politici za dedičstvo Československej republiky. Minister školstva Jozef Sivák upozornil na rozklad slovenskej rodiny v období „*prvej republiky*“, ktorej „*režim sa prebrešil proti Bobu, národu a rodine*“.² Negatívne dedičstvo Československej republiky zmieňoval aj poslanec Slovenského snemu Anton Hancko. Podľa neho v období Československej republiky sa útočilo „*proti slovenskej kresťanskej, roduvernej rodine, lebo ona bola koreňom, základnou bunkou života slovenského národa*“. Cieľom týchto útokov „*bývalej československej mafie*“ bolo údajne rozvrátiť slovenskú kresťanskú rodinu, odstrániť z nej prvky tradičných kresťanských mravov a tie nahradiť „*deštruktívnou ideológiou voľnomyšlienárskych bezbožníkov*“.³ Za problémom s poklesom pôrodnosti na Slovensku stáli údajne pomery v Československej republike, najmä „*české a židovské pokrokárstvo*“ a túžba po ľahkom živote bez potomstva.⁴ Tému nárastu pôrodnosti a obmedzeniu potratov sa intenzívne venovala aj slovenská vláda. V diskusii o rodinnej politike v rámci rozpravy o vládnom vyhlásení v novembri 1939 na pôde Snemu sa už pri téme regulácie pôrodnosti argumentovalo aj morálkou. Poslanec Ferdinand Mondok požadoval, aby vláda podporila „*vzrast slovenskej populácie*“. Podľa jeho názoru podpora rodiny a pôrodnosti bola aj „*otázkou mravnou*“. Požadoval preto „*chrániť posvätnosť rodiny, nerozlučiteľnosť manželského sväzku ako aj materstvo*“. Veľmi emotívne potom doplnil, že „*kolíska bývala v slovenských rodinách stáloú časťou nábytku. Nech zostane i naďalej kolíska v slovenských rodinách domácim oltárom, na ktorom statočné manželské dvojice nech s radosťou očakávajú dar a požehnanie nebies*“.⁵ Už v roku 1939 sa pozornosť vládnej moci zamerala na obmedzenie reklamy antikoncepcných prostriedkov. V apríli 1940 bol vydaný obežník Ústredňou štátnej bezpečnosti v Bratislave pre jednotlivé okresné úrady a notárov, aby zakročili proti propagovaniu antikoncepcných prostriedkov v lekárňach.⁶ Téma populačného rastu, regulácie pôrodnosti, neochoty mať dieťa či zakladať veľkú rodinu bola objektom verejného diskurzu, do ktorého okrem politikov vstupovali aj autority spoločenského či náboženského života. Práve diskusie o verejnej morálke a mravnosti v spoločnosti boli neoddeliteľnou súčasťou diskurzu o populačnej politike a význame populačného rastu slovenského národa.

² SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. 21, č. 81, s. 1.

³ HANCKO, A. Slovenským, Bohu a roduverným ženám patrí úcta a vďaka národa. In: *Nová žena*, 30. marca 1941, roč. 4, č. 13, s. 13.

⁴ Bude slovenský národ veľkým národom? In: *Slovák*, 27. mája 1939, roč. 21, č. 122, s. 2.

⁵ Tesnopisecká zpráva o 16. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 28. novembra 1939. Dostupné online [8.10.2015]. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=28648&fileName=zazn.pdf&text=pdf>>, s. 6-7.

⁶ TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 54.

Analýza ideologických vplyvov v populačnej politike slovenského štátu je preto dôležitou súčasťou komplexného pochopenia populačného vývoja Slovenska v 20. storočí, zároveň ale umožňuje metodologicky lepšie zadefinovať charakter autoritatívneho režimu v rokoch 1939-1945.

Komplexný výskum populačného vývoja Slovenska v prvej polovici 20. storočia vychádza z pôvodných demografických prác Alojza J. Churu a Jána Svetoňa.⁷ Obaja autori sa zaoberali aj problémami populačnej politiky, aj keď jednostranne a tendenčne, pričom osobitnú pozornosť venovali problému znižovania plodnosti obyvateľstva Slovenska v prvej polovici 20. storočia. V súčasnosti máme k dispozícii rozsiahle analytické práce, ktoré sa detailne venujú analýze populačného vývoja na Slovensku v 20. storočí, ako aj priamo populačnej politike.⁸ Populačnú politiku môžeme definovať ako súbor opatrení (sociálnej politiky a sociálnej starostlivosti, zdravotníctva, bytovej výstavby, hospodárstva atď.) vplyvujúcich na reprodukčné správanie obyvateľstva. V širšom chápaní ju tvorí súbor všetkých verejných politik, ktoré komplexným spôsobom zasahujú do viacerých oblastí života spoločnosti.⁹

Nové politické a spoločenské elity na Slovensku museli pri definovaní cieľov populačnej politiky vychádzať zo zmenenej politickej a hospodársko-sociálnej situácie, v ktorej sa krajina ocitla po mníchovskej dohode a následnej prvej viedenskej arbitráži. Pomerne rýchlo bola vo všeobecnosti načrtnutá programová koncepcia aktívnej populačnej politiky, v mnohých ohľadoch odvolávajúca sa na nemeckú propopulačnú politiku, ale v slovenskom prostredí so silným

⁷ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936, 464 s.; CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939, 379-1370 s.; CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938, 367 s.; SVETONĚ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958, 367 s.; SVETONĚ, Ján. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava : Epocha, 1970, 263 s.

⁸ TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938-1945 – metodologické východiská. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, s. 19; TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, roč. 25, č. 2, s. 3-13; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 2014, roč. 38, č. 1, s. 77-112; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, 101 s.; HRNČIAROVÁ, Daniela. Slovensko bez dorastu? od A. Churu a populačná politika na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 7-32; TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava : Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave v spolupráci s vydavateľstvom Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2019, 220 s.

⁹ Bližšie TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika..., s. 9. RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol. *Sociální stát v Československu : Právní-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha : Auditorium, 2012, s. 10-11.

religióznym a konzervatívnym kontextom. V tejto súvislosti Pavol Tišliar upozornil, že pravdepodobne aj kvôli často vyzdvihovanej „kresťanskej morálke“ napokon neboli na Slovensku zavedené všetky extrémne názory, týkajúce sa rasovej hygieny, ktoré mali pevné miesto v populačnej politike Nemecka.¹⁰ A práve z týchto dôvodov v nej rezonovali najmä názory vychádzajúce z kresťanských zásad.¹¹ Charakter politického režimu definovala ústava, prijatá 21. júla 1939, ktorá odrážala príklon k autoritatívnemu a stavovskému systému, ku kresťanskej štátnej myšlienke a sociálnej politike, vychádzajúcej z pápežských sociálnych encyklik *Rerum novarum* (1891) a *Quadragesimo anno* (1931).¹² Konzervativizmus a kresťanské hodnoty, ku ktorým sa hlásila vládna strana a politické elity, sa prejavili v ústavnej ochrane manželstva, rodiny a materstva. Prijímané právne normy a opatrenia mali za cieľ podporiť zakladanie slovenských rodín, podporiť pôrodnosť na jednej strane propagovaním viacdenných rodín a na druhej strane kritikou a odmietaním jednodenných alebo bezdenných manželstiev.¹³ Propopulačným prostriedkom slovenskej vlády malo byť najmä upevňovanie inštitúcie slovenskej rodiny prostredníctvom prepúšťania vydatých žien z pracovného pomeru, ako aj všeobecná podpora sobášnosti a tým aj zakladania rodín a zvyšovanie pôrodnosti. Úlohy a význam rodiny a manželstva v slovenskej spoločnosti bola neustále prezentovaná vo verejnom diskurze. „*Usporiadaná a vzorná rodina, žijúca príkladným kresťanským a národným životom*“¹⁴ mala byť bezpečným a spoľahlivým základom slovenskej spoločnosti. „Národný“ rozmer slovenskej rodiny súvisel s kritikou etnicky a nábožensky zmiešaných manželstiev. Proti etnicky zmiešaným manželstvám sa staval predseda vlády Vojtech Tuka.¹⁵ V katolíckej tlači sa však stretáme aj s kampaňou proti nábožensky zmiešaným manželstvám.¹⁶ Ideálom mala byť „*nová rodina*“ – rodina mravná, charakterná, cnostná, statočná a kresťanská (katolícka). Cieľom reformy rodinného života malo byť hľadanie cesty „*vedúcej naspäť k čistému, krásnemu, mravnému, blaženému rodinnému životu, ktorého osou je matka:*

¹⁰ TIŠLIAR, Pavol. Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československa do roku 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 39.

¹¹ HRNČIAROVÁ, Daniela – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava : Stimul, 2013, s. 261-298.

¹² K ústave bližšie BAKA, Igor *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939-1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010, s. 45-49.

¹³ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 31-109; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Slovak women in the ideology and politics of the wartime Slovak Republic. In: *Women and World War II*. Bratislava : STIMUL, 2016, s. 171-194.

¹⁴ SIVÁK, Jozef. Matka – a jej kult. In: *Slovák*, 6. apríla 1939, roč. 21, č. 81, s. 1.

¹⁵ Tesnopisecká zpráva o 18. zasadnutí snemu Slovenskej republiky. Dostupné online [15.12.2019] <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=135166>>. [online 15.12.2019].

¹⁶ M.H. SMREČIANSKA List priateľke. In: *Nová žena*, 11. februára 1940, roč. 3, č. 7, s. 2-4.

duša, srdce i ohnisko každej domácnosti. “Mal sa tak reštaurovať kult kresťanskej matky ako reprezentantky všetkých ľudských cností. Materstvo bolo považované za vrchol ženských cností, za hrdinstvo žien.¹⁷ V rámci rodinnej politiky preto bolo dôležité propagovať inštitút manželstva a agitovať proti rozlukám manželstva.¹⁸ Za hlavné príčiny krízy manželského a rodinného života boli považované obmedzovanie pôrodnosti a pribúdanie manželských rozvodov v období po prvej svetovej vojne, teda v období Československej republiky.¹⁹ Opatrením, ktoré malo zastaviť populačný prepád, bol zásadný boj proti regulácii pôrodnosti.

Kresťanská morálka a populačná politika

Politický systém prvej Slovenskej republiky sa verbálne hlásil ku kresťanstvu. Na čele krajiny stál Jozef Tiso, ktorý sa ako katolícky kňaz tešil všeobecnej úcte a dôvere širokých vrstiev hlboko veriaceho slovenského obyvateľstva.²⁰ Kresťansko-katolícku ideológiu reprezentovala aj relatívne veľká účasť katolíckych kňazov v aktívnej politike štátu.²¹ Absolútna väčšina obyvateľstva (takmer 80%) sa hlásila ku katolíckemu vierovyznaniu. Predstavitelia rímsko-katolíckej cirkvi boli po ideovej aj personálnej stránke prepojení s oficiálnymi štruktúrami politickej moci. Čelní predstavitelia štátu a oficiálna propaganda sa neustále odvolávali na kresťanské hodnoty a učenie katolíckej cirkvi. Politická elita nového štátu jednoznačne akceptovala zásady katolíckeho učenia o žene a kresťanskom manželstve a vo svojej politike voči ženám sa v rovine propagandy a hesiel na toto učenie odvolávala, bez ohľadu na modernizačné trendy medzivojnového Československa. Predstava o postupnom vyradovaní žien z verejného života sa veľmi stereotypne prepojila s podporou rodinného života a vyriešením problémov s nezamestnanosťou mužskej časti populácie. Prepustenie z práce malo žene umožniť stať sa manželkou a matkou, čo malo byť dôstojnejšie ako zamestnanie a zárobková činnosť. Materstvo a manželstvo bolo vykresľované ako prirodzené a teda Bohom určené

¹⁷ Kto rozvracia rodiny, rozvracia spoločnosť ľudskú. In: *Slovák*, 28. mája 1940, roč. 22, č. 123, s. 4.

¹⁸ Otázne je, do akej miery bola rozvodovosť v slovenskej spoločnosti skutočným problémom. Podľa sčítania obyvateľstva v medzivojnovom Československu pripadali na 1000 mužov 2 (podľa sčítania v roku 1921) resp. 3 rozvedení (podľa sčítania v roku 1930) a na 1000 žien pripadali 3, resp. 5 rozvedených alebo rozlúčených osôb. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribum EU, s.r.o., 2012, s. 82-83.

¹⁹ ŠTIBRANÝ, Justín. Budujme zdravé základy rodiny! In: *Katolícke noviny*, 31. januára 1941, roč. 56, č. 5, s. 1-2.

²⁰ KAMENEC, Ivan. Slovenská republika 1939-1945 a jej mýty. In: KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVIČOVÁ, Eva. *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2005, s. 184.

²¹ HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovenská republika 1939-1945*. Bratislava : VEDA, 2015, s. 156.

poslanie ženy.²² V súvislosti s definovaním poslania a úloh slovenských žien v „*novej slovenskej realite*“ sa opierali o názory pápežských encyklik, ktoré sa venovali otázkam manželstva a rodových vzťahov. Encyklika Leva XIII.²³ a Pia XI.²⁴ o kresťanskom manželstve potvrdzovali vo vzájomnom manželskom spoložití nadradenosť muža nad ženou. Cirkevné autority naďalej trvali na nerozlučiteľnosti manželského zväzku, v krajnom prípade sa pripúšťala odluka od stola a od lôžka, teda neúplné oddelené žitie manželov, bez porušenia manželského zväzku. Manželstvo malo byť uzatvárané za účelom splodenia detí, lebo potomstvo bolo definované ako veľký dar Boží a dobrodenie manželstva. Cirkev preto odsudzovala všetky útoky na manželstvo a rodinný život vo verejnom priestore a propagovanie rozlúk manželstiev, nevery a antikoncepcie a jednoznačne požadovala manželskú vernosť. Encyklika Pia XI. o kresťanskom manželstve venovala veľkú pozornosť problému „zamedzovania“ (regulácie) plodnosti. Konštatovala, že hlavným účelom sexuality je plodnosť. Preto manželsky sexuálny styk je svojou povahou určený k tomu, aby bolo počaté dieťa a ten kto úmyselne olupuje tento akt o jeho prirodzenú účinnosť, koná proti prírode a robí niečo nehanebné. Cirkev jednoznačne odmietala umelé prerušenie tehotenstva ako veľmi ťažký zločin a úmyselnú vraždu nevinného a postavila sa proti akýmkoľvek indikáciám interrupcií. Encyklika odmietla emancipáciu žien a volanie po rovnosti oboch pohlaví, argumentujúc, že je v záujme rodiny samotnej a poriadku v domácej spoločnosti nevyhnutne potrebná určitá nerovnosť. Pius XI. sa v encyklike postavil aj proti nábožensky zmiešaným manželstvám. Aj v encyklike o bezbožníckom komunizme potvrdil Pius XI. zásadu nerozlučiteľnosti manželstva a odmietol emancipáciu ženy. Kritizoval komunizmus, ktorý odvieďol ženu od rodinného života a starostlivosti o deti a zapojil ju do verejného života a do kolektívnej výroby, čím presunul starostlivosť o kozub a potomstvo na spoločnosť.²⁵ Myšlienky encyklik o kresťanskom manželstve ďalej rozvíjal a prezentoval pápež Pius XII. Jeho početné príhovory v rámci audiencií sprostredkoval slovenským veriacim katolíkom týždenník *Katolícke noviny*.²⁶ Na stránkach tohto týždenníka boli publikované aj úryvky z pápežskej encykliky Pia XI. *Casti Connubii* o regulovaní pôrodnosti a interrupciách a komentáre o postojoch

²² DAFČÍK, Ján. Výchova dievčat v slovenskom štáte. In: *Kultúra*, 1940, roč. 12, č. 1-2 (január-február), s. 23.

²³ Encyklika Leva XIII. *Arcanum Divinae Sapientiae* [O kresťanskom manželstve] (10. február 1880). Dostupné online [15.12.2019] <http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_10021880_arcanum.html>.

²⁴ Encyklika pápeža Pia XI. *Casti Connubii* [O kresťanskom manželstve] (31. december 1930). Dostupné online [15.12.2019] <https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19301231_casti-connubii.html>.

²⁵ Encyklika pápeža Pia XI. *Divini Redemptoris* [O bezbožníckom komunizme] (19. marca 1937). Dostupné online [15.12.2019]: <http://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html>.

²⁶ Slová Pia XII. o manželstve. In: *Katolícke noviny*, 24. januára 1941, roč. 56, č. 4, s. 1-2.

katolíckej cirkvi k otázke regulácie pôrodnosti.²⁷

Slovenská cirkevná hierarchia sa veriacim prihovárala prostredníctvom pastierskych listov a posolstiev. Cirkevní predstavitelia zároveň na požiadanie štátnych inštitúcií podávali odborné expertízy k prijímaným zákonom a nariadeniam. K návrhu zákona o ochrane plodu a jeho vzniku sa na pôde snemu vyjadril ako znalec kanonického práva profesor teológie Alexander Špesz, ktorý argumentoval zásadami kresťanskej morálky, podľa ktorej usmrtenie plodu nebolo prípustné ani v záujme vyššieho dobra – v záujme záchrany života matky.²⁸ V priebehu legislatívneho procesu získal vládny návrh zákona o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona svoju finálnu podobu po zapracovaní pripomienok lekárov, právnikov aj predstaviteľov katolíckej cirkvi. Vo vládnom návrhu zákona bolo stanovené, že „*umelé prerušenie tehotnosti je zakázané a trestné*.“ Návrh pripúšťal, že v prípade vážneho ohrozenia života tehotnej ženy sa mohlo umelé prerušenie tehotnosti previesť. V dôvodovej správe k zákonu bolo uvedené, že cieľom prijímanej zákonnej normy mala byť ochrana materstva a zvýšenie populácie. Mala sa obmedziť možnosť previesť prerušenie tehotnosti, keď na to nebol dôvod. Dňa 25. marca 1941 prerokoval návrh zákona na spoločnom rokovaní ústavno-právny a sociálny a zdravotný výbor parlamentu.²⁹ Podľa stanoviska ústavnoprávneho výboru bolo „*vyhnanie plodu najväčším úkladom a zločinom proti rodine, vraždou podľa božieho zákona, podľa prirodzeného práva, podľa zákona kresťanskej viery, ale aj podľa presvedčenia každého svedomitého a poctivého lekára odborníka*.“ Spravodajca v závere svojho stanoviska navrhol absolútny zákaz „*vyhnanie plodu*“.³⁰ Upravený návrh zákona s úplným zákazom umelého prerušenia tehotenstva bol schválený 29. marca 1941³¹ bez akýchkoľvek pripomienok. Obidva výbory sa zároveň jednomyselne zhodli, že používanie, predávanie, vyrábanie a rozširovanie akýchkoľvek ochranných prostriedkov je „*činom nemravným a hriechnym*“. Ironicky z dnešného pohľadu vyznieva odlišovanie „*nedovolených a hriechnych*“ prostriedkov proti počatiu, pričom sa netrestalo používanie, predávanie, vyrábanie a rozširovanie ochranných prostriedkov, ktoré mali chrániť pred pohlavnými chorobami. Mimomanželský pohlavný styk a manželská nevera však boli v rozpore s kresťanskou morálkou a učením katolíckej

²⁷ Cirkevné stanovisko ohľadne potratu. In: *Katolícke noviny*, 2. marca 1941, roč. 56, č. 9, s. 4.

²⁸ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Snem Slovenskej republiky, škat. 104, inv. č. 1245, II-6a/1-330. Vládny návrh zákona o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona. Osnovy zákonov a nariadení.

²⁹ Tesnopisecká zpráva o 60. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky. Dostupné online [15.7.2016]. <<http://www.nrsk.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=42416&fileName=zazn.pdf&text=pdf>>.

³⁰ Tesnopisecká zpráva o 60. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky.

³¹ Zákon č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona.

cirkvi. Otázka morálky a formovania kresťanskej spoločnosti zamestnávala predstaviteľov katolíckej cirkvi aj po prijatí prísneho zákona na ochranu plodu. Biskupský zbor sformuloval návrhy na „*vybudovanie kresťanského a národného Slovenska*“, ktoré adresovala priamo prezidentovi republiky a katolíckemu kňazovi Jozefovi Tisovi. Na stretnutí biskupského zboru v Žiline dňa 13. októbra 1943 na výzvu prezidenta prezentovali aj konkrétne návrhy na realizovanie tohto plánu. Biskupský zbor vo svojich návrhoch venoval pozornosť aj podpore a ochrane rodiny. Manželský zväzok bol podľa kresťanskej zásady nerozlučiteľný. Biskupi preto akceptovali snemom odhlasované sprísnenie formálneho procesu rozvodov v rokoch 1940 a 1943, keď došlo k úprave manželského práva zmenou občianskeho sporového poriadku v prípade manželských sporov. Podľa nových právnych úprav bolo povinnosťou súdu napomôcť zmiereniu manželov. O definitívnom ukončení manželstva mohol rozhodovať len senát a nie samosudca.³² Biskupský zbor ale považoval túto úpravu za nedostatočnú: „*ďaleko je od toho, čo kresťanský svetozázor a pravý záujem národa žiada*“³³. Kriticky sa biskupi vyjadrili aj ku komplikáciám pri uzatváraní zmiešaných manželstiev. Podľa civilného zákona museli prebehnúť ohlásky v kostoloch oboch vyznaní, údajne ale nekatolícky duchovný toto nariadenie nepreviedol. Preto museli snúbenci uzavrieť najskôr civilný sobáš. Biskupi požadovali intervenovanie u župných úradov, aby sa mohol udeliť dišpenz od troch ohlások z dôvodu miešaného manželstva. Veľkú pozornosť venoval biskupský zbor aj otázke mravnosti. Protestovali proti predaju „*nečudných, obrázkami ilustrovaných a sexuálnu nákažu šíriacim knihám (Veselé noviny)*“, vystavovaniu rôznych „*nečudných obrazov a keramických nahotín*“ do výkladov.³⁴ Biskupský zbor sa dotkol aj otázky distribuovania antikoncepčných prostriedkov medzi vojakmi: „*Máme zákon, zakazujúci antikoncepčné prostriedky. Predsa sa povráva, že vojakom doma a na fronte sú také „úradne“ pridelované*“. Odvolávali sa pritom na zákon č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu, jeho vzniku a o zmene §§ 285 a 286 trestného zákona a §§ 423 až 427 vojenského trestného zákona z marca 1941. Zároveň žiadali, aby sa zakázali v armáde rôzne oplzlé reči a spevy. Napriek úradne predpísaným povinným účasťam na bohoslužbách sa v prostredí armády údajne nedodržiavali zásady mravného života. Veľké pohoršenie vyvolala aj „*sexuálna otázka mládeže vyvážanej na roboty do cudzích krajín*“.³⁵ Okrem predstaviteľov katolíckej cirkvi sa k otázke ochrany rodiny a podpory pôrodnosti vyjadrovali aj čelní predstavitelia radikálneho krídla HSES a reprezentanti slovenského národného socializmu.

³² Zákon č. 31/1940 Sl. z a zákon č. 41/1943 Sl. z.

³³ Nitriansky biskup Kmet'ko prezidentovi Tisovi. Nitra 15. novembra 1943. In: KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.). *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945)*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1992, s. 163-169.

³⁴ Tamtiež, s. 167.

³⁵ Tamtiež, s. 168.

Ideológia slovenského národného socializmu a populačná politika

Radikálne krídlo HSES, ktoré sa otvorene hlásilo k podpore ideológie slovenského národného socializmu, sa pokúsilo aktívnejšie zapojiť slovenské ženy do verejného a politického života po zásadných personálnych zmenách v zložení vlády po salzburských rokovaniach v júli 1940.³⁶ Predseda vlády Vojtech Tuka v januári 1941 predstavil revolučný program slovenského národného socializmu rozpracovaný do štrnástich bodov. V bode jedenásť sa venoval poslaniu rodiny v slovenskom národnosocialistickom režime. Označil ju za „*koreň národného života*“. Úlohou štátu bolo starať sa o zdravie rodiny, podporovať zakladanie rodín a pôrodnosť a usmerňovať výchovu dievčat, aby sa mohli stať hodnými manželkami a matkami.³⁷ Detailnejšie spracoval program národnosocialistickej ideológie Štefan Polakovič.³⁸ Venoval v programe pozornosť aj úlohe slovenských žien v národnosocialistickej spoločnosti a politike podpory pôrodnosti a rodinného života. Slovenské ženy sa mali vrátiť „*ke prirodzenému životu slovenských matiek*“, mali byť hrdinské, lebo len hrdinské ženy rodia hrdinské pokolenia. V spoločnosti mala byť obnovená mravnosť a podporená pôrodnosť úplným zákazom potratov, zákazom predaja antikoncepcie, sprísnením dohľadu nad dievčatami a obmedzením kontaktov medzi mladými ľuďmi oboch pohlaví v škole, na výletoch, na plavárňach. Koncept národného socializmu mal byť prepojený s požiadavkou *integrálnej mravnosti*, lebo nemravnosť spôsobovala pokles prirodzeného prírastku obyvateľstva.³⁹ Štefan Polakovič požadoval od slovenských žien, aby boli statočné, hrdé a mravné ako ženy Spartánov, pripravené obetovať sa pre národ. Mali „*plodiť na posvätej pôde Slovenska*“ nové generácie slobodných ľudí.⁴⁰ K cieľom politiky slovenského štátu mala patriť ochrana a podpora slovenskej rodiny. Rodinná politika mala v prvom rade rodinu ako inštitúciu chrániť, preto mal štát prenasledovať verejnú nemravnosť, bojovať proti prostitúcii a antikoncepcii. Polakovič volal po nerozlučiteľnosti manželských zväzkov a absolútnom zákaze potratov. Požadoval prísne tresty pre vykonávateľov potratov a nekontrolovateľný predaj antikoncepčných prostriedkov.⁴¹ Veľký dôraz kládol na ideový vplyv pri prevýchove mladej generácie. V slovenských ženách sa mala budiť účinná vôľa k materstvu, dievčatá mali byť vedené k správne rodinnému životu

³⁶ Bližšie o ideológii slovenského národného socializmu PEKÁR, Martin. Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu. In: FIAMOVÁ, Martina – HLAVINKA, Ján – SCHVARC, Michal a kol. *Slovenský štát 1939-1945 : predstavy a realita*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 137-152.

³⁷ Náš gardistický program. In: *Gardista*, 23. januára 1941, roč. 3, č. 18, s. 2.

³⁸ POLAKOVIČ, Štefan. *Slovenský národný socializmus : Ideové poznámky*. Bratislava : Generálny sekretariát HSES, 1941, 160 s.

³⁹ POLAKOVIČ, Štefan. Slovenský národný..., s. 69-70.

⁴⁰ POLAKOVIČ, Štefan. *K základom Slovenského štátu : Filozofické eseje*. Martin : Matica slovenská, 1939, s. 108-109.

⁴¹ POLAKOVIČ, Štefan. Slovenský národný..., s. 93.

prostredníctvom Hlinkovej mládeže a jej dievčenskej zložky, ktorým bola zverená mimoškolská výchova chlapcov a dievčat. Polakovič vyzdvihol práve úlohu žien v národe, pretože mali byť základom mravného štandardu národa a nositeľkami ohňa národného života. Slovenské ženy ako matky mali na seba zobrať riziko materstva a splniť si povinnosť voči národu.⁴² Ženy, ktoré odmietali mať deti, boli nepriateľkami národa. Ideálom v novom štáte mala byť žena – matka, ktorá porodí národu veľa synov a dcér.⁴³ V programových spisoch sa venoval aj potrebe účinnej zdravotnej, sociálnej a poradenskej starostlivosti.

Program slovenského národného socializmu bol v roku 1942 ďalej rozpracovaný prívržencami Vojtecha Tuku pod vedením Stanislava Mečiara v práci *Slovenský národný socializmus, výklad základných zásad*.⁴⁴ Jednoznačne sa v ňom prejavuje radikalizmus a dôsledné kopírovanie nacistických vzorov. V diele je opäť veľmi všeobecne vyzdvihnutá potreba dôslednej sociálnej politiky, ako aj zmienená téma ochrany rodiny a podpora sobášnosti. Predstavitelia slovenského národného socializmu si vytýčili cieľ, vychovať zo slovenských dievčat „dobré a obetivé manželky a matky, ktoré budú najlepšimi strážkyňami národného kozuba“.⁴⁵ Efektívna sociálna politika, organizovaná na základe princípu kresťanskej solidarity mala umožniť ďalší rozvoj slovenského národa a podporiť zakladanie slovenských rodín a zvyšovať pôrodnosť.

Nemecko alebo Taliansko ako vzor?

Polakovičova koncepcia *slovenského národného socializmu* predstavuje akýsi prienik extrémneho nemeckého národného socializmu resp. väčšiny jeho prvkov a kresťanských ideí.⁴⁶ Tento ideologický koncept bol výsledkom rozporov medzi tzv. radikálnym krídlom a konzervatívnymi predstaviteľmi strany v priebehu roku 1940 a vyústil v podstate do politického kompromisu. Do politickej praxe boli aplikované prvky národného socializmu, aby sa vytvoril *slovenský národný socializmus*, ktorý by rešpektoval aj osobitosti klerikálneho a konzervatívneho slovenského prostredia. Tento vývoj vyústil do systémovej transformácie režimu.⁴⁷ Konkrétnejšia predstava o aplikovaní nemeckého modelu v slovenskom prostredí, konkrétne v oblasti populačnej politiky predstavuje naďalej predmet výskumu a podrobnejšej analýzy. V tejto súvislosti preto nepochybne zaujme správa slovenského vyslanectva v Ríme o sociálnej situácii v Taliansku z mája 1940 vo fonde Ministerstva zahraničných

vecí.⁴⁸ V rozsiahlej správe o ochrane verejnej morálky a rodiny v Taliansku boli prezentované jednotlivé opatrenia talianskej vlády, ktorej cieľom bol boj proti alkoholizmu, hazardu, drogám a omamným látkam, úžere, tuláctvu, prostitúcii, či kontrole pôrodnosti. Správa obsahovala aj konkrétne tresty a finančné sankcie voči páchatelom a porušovateľom verejnej morálky a usporiadaného rodinného života (napr. nedodržovanie vyživovacej povinnosti, opustenie rodiny bez adekvátneho finančného zabezpečenia, či spreneverenie majetku dieťaťa alebo zverenej osoby). Talianske predpisy ukladali prísne tresty za prostitúciu, ako aj za navádzanie na prostitúciu. V správe sa ale jasne uvádzalo, že samotný Mussolini si uvedomoval, že prostitúcia bola do takej miery zložitým sociálnym fenoménom, ktorý nebolo možné jednoducho odstrániť a preto bola prostitúcia v Taliansku v určitých zákonných medziach trpená (vo verejných domoch a pod policajným a zdravotným dohľadom). Veľká pozornosť bola v prípade Talianska venovaná otázke regulácie pôrodnosti a distribúcií antikoncepčných prostriedkov. Zákomom bolo na celom území Talianska zakázané vyrábať a distribuovať „spisy, kresby, obrazy alebo akékoľvek iné obscénne predmety“. Verejné alebo tajné obchodovanie a takýmito predmetmi, alebo ich distribuovanie malo byť potrestané väzením od troch rokov a finančnou pokutou od tisíc po päťdesiat tisíc lír. Medzi publikácie a obscénne predmety sa počítali aj také, ktoré síce otvorene nenavádzali na umelé prerušenie tehotenstva, alebo k praktikám, ktoré by zamedzili otehotneniu, ale mohli priamo alebo skryto pod vedeckou či zdravotnou zámkou rozširovať znalosti o prostriedkoch, ktoré „boli v stave spôsobiť vyhnutie plodu, alebo zamedziť počatie“.⁴⁹ V tlači a periodikách bolo zakázané propagovanie a inzerovanie antikoncepčných prostriedkov, prostriedkov a postupov na zabránenie počatia alebo návodov na prerušenie tehotenstva (vyhnutie plodu). Podľa zaslanej správy bolo vyhnutie plodu kvalifikované podľa trestného zákonníka ako delikt proti integrite a zdraviu národa. Prevedenie interrupcie bez súhlasu ženy trestali talianske zákony väzením v rozmedzí šesť až dvanásť rokov, v prípade súhlasu ženy bola potrestaná okrem nej aj osoba, ktorá zákrok previedla, väzením v trvaní dvoch až piatich rokov. Pokiaľ si žena uskutočnila zákrok sama, mala byť potrestaná väzením v rozsahu jedného až štyroch rokov. Potrestaná mala byť aj osoba, ktorá poskytla návod na prevedenie zákroku. Trest za vykonanie interrupcie sa navyšoval o jednu tretinu, ak bol zákrok prevedený osobou so zdravotníckou kvalifikáciou. Talianske zákony prísne trestali aj manželskú neveru. Autor zaslanej správy v texte uviedol, že talianske zákony v prípade rozvedených manželstiev, alebo opustených manželov tresty za manželskú neveru znižoval alebo vôbec neudeloval (ak sa mimomanželský pomer týkal opusteného či v prípade rozvodu nevinného z manželov), čo bolo v rozpore

⁴² POLAKOVIČ, Štefan. Slovenský národný..., s. 92-93.

⁴³ POLAKOVIČ, K. Základom Slovenského štátu, s. 162-168.

⁴⁴ MEČIAR, Stanislav. *Slovenský národný socializmus, výklad základných zásad*. Bratislava: Hlavné veliteľstvo HG, 1942, 121 s.

⁴⁵ MEČIAR, Stanislav. Slovenský národný socializmus..., s. 101.

⁴⁶ Bližšie HORECKÝ, Filip. *Slovenský národný socializmus*. Diplomová práca. Bratislava, 2019, 56 s.

⁴⁷ Bližšie KOPEČEK, Lubomír. Slovensko v ére prvni diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939–1945). In: *Politologický časopis*, 2004, roč. 9, č. 1, s. 14-15.

⁴⁸ SNA, fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), škat. 202, č. 5330. Správa sociálne-politická č. 3. Vyslanectvo Rím 9.4. 1940.

⁴⁹ Tamtiež, s. 5.

„so stanoviskom katolíckym“.⁵⁰ Text správy o sociálno-politickej situácii v Taliansku a spôsoboch riešenia pálčivých otázok populačného vývoja (nízka pôrodnosť) ako aj sociálnych problémov (alkoholizmus, prostitúcia) bol nepochybne zaujímavým materiálom pre slovenské politické elity. Práve v roku 1940 prebiehal v slovenskom politickom tábore, v rámci HSLS, zápas o budúcu podobu režimu a pokus o radikalizovanie vnútropolitického vývoja, najmä v prípade „riešenia židovskej otázky“. Totalitarizácia režimu slovenského štátu v roku 1940 a ideologické vplyvy, ktoré s týmto procesom bezprostredne súviseli si vyžadujú ďalšiu dôslednú analýzu aj v oblasti populačnej politiky, či postavenia žien v slovenskej spoločnosti.

Záver

V populačnej politike Slovenskej republiky v rokoch 1939-1945 zohrala dôležitú úlohu snaha vládnucej politickej elity podporiť zakladanie rodín a podporiť pôrodnosť. Slovenská politická elita sa odvolávala vo svojich prejavoch najmä na kresťanskú morálku a hodnoty pri definovaní nerozlučiteľnosti manželského zväzku a striktnému odmietaniu akejkoľvek regulácie pôrodnosti. Tradičná kresťanská a slovenská rodina tak bola definovaná ako základná bunka spoločnosti. Materstvo bolo vnímané ako hrdinstvo žien, ktoré mali statočne rodiť a vychovávať nové generácie slovenského národa. V rámci rodinnej politiky preto dôležitú úlohu zohrávalo propagovanie inštitútu manželstva a agitovanie proti rozlukám (rozvodom) manželstva. Keďže manželský zväzok bol podľa kresťanskej zásady nerozlučiteľný, neexistoval problém, ktorý by viedol k rozvodu a narušal by posvätnosť rodiny. Ak sa aj v manželstve vyskytovali problémy, mali byť ženy pripravené tieto problémy prekonať a manželstvo za každú cenu udržať. Ideálnymi manželstvami boli národne a nábožensky jednotné, slovenské a katolícke. Len vtedy bolo manželstvo pevné a stabilné. Výsledkom oficiálnych diskusií o potratoch a regulácii pôrodnosti bol zákon o ochrane plodu a jeho vzniku, ktorým sa malo výrazne obmedziť umelé prerušenie tehotenstva a používanie ochranných prostriedkov proti počatiu, paradoxne nie tých, ktoré mali chrániť pred pohlavnými chorobami. V populačnej politike a najmä v prípade podpory pôrodnosti boli odmietnuté radikálne nemecké eugenické prístupy, ktoré zaviedli vo vymedzených prípadoch eutanáziu, či umelé prerušenie tehotenstva. Aj v prostredí ideológov slovenského národného socializmu prekvapivo jednoznačne rezonuje kresťanská morálka a kresťanské tradície a hodnoty v rodinnej politike. V tejto súvislosti ponúka zaujímavý príspevok k analyzovaniu ideologických motívov jednak v ideológii samotného slovenského národného socializmu, ale aj v definovaní cieľov a postupov populačnej politiky Slovenskej republiky v rokoch 1939-1945 podrobná správa o sociálno-politickej situácii v Mussoliniho Taliansku,

najmä rozsiahle pasáže, ktoré sa venovali otázke prostitúcie a regulácii pôrodnosti, či rodinnej politike fašistického režimu.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne fondy:

- MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave
 - f. Snem Slovenskej republiky
 - f. Ministerstvo zahraničných vecí SR 1939-1945

Literatúra:

- BAKA, Igor *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939-1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010.
- HORECKÝ, Filip. *Slovenský národný socializmus*. Diplomová práca. Bratislava, 2019, 56 s.
- HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovenská republika 1939-1945*. Bratislava : VEDA, 2015, 477 s.
- HRNČIAROVÁ, Daniela – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava: Stimul, 2013, s. 261-298.
- HRNČIAROVÁ, Daniela. Slovensko bez dorastu? od A. Churu a populačná politika na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 7-32.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936, 464 s.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938, 367 s.
- CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939, 379-1370 s.
- KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.). *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945)*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1992, 228 s.
- KAMENEC, Ivan. Slovenská republika 1939-1945 a jej mýty. In: KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVIČOVÁ, Eva. *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2005, s. 181-189.
- KOPEČEK, Lubomír. Slovensko v éře první diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939–1945). In: *Politologický časopis*, 2004, roč. 9, č. 1, s. 4-26.
- MEČIAR, Stanislav. *Slovenský národný socializmus, výklad základných zásad*. Bratislava : Hlavné veliteľstvo HG, 1942, 121 s.

⁵⁰ Tamtiež, s. 2.

- PEKÁR, Martin. Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu. In: FIAMOVIČ, Martina – HLAIVINKA, Ján – SCHVARC, Michal a kol. *Slovenský štát 1939-1945 : predstavy a realita*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 137-152.
- POLAKOVIČ, Štefan. *K základom Slovenského štátu : Filozofické eseje*. Martin : Matica slovenská, 1939, 176 s.
- POLAKOVIČ, Štefan. *Slovenský národný socializmus : Ideové poznámky*. Bratislava : Generálny sekretariát HSEŠ, 1941, 160 s.
- RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol. *Sociální stát v Československu : Právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha : Auditorium, 2012, 416 s.
- SVETONĚ, Ján. *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958, 367 s.
- SVETONĚ, Ján. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava : Epoque, 1970, 263 s.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 31-109.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Slovak women in the ideology and politics of the wartime Slovak Republic. In: *Women and World War II*. Bratislava : STIMUL, 2016, s. 171-194.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribum EU, s.r.o., 2012, s. 82-83.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 2014, roč. 38, č. 1, s. 77-112.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, 374 s.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016, 101 s.
- TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938-1945 – metodologické východiská. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, roč. 25, č. 2, s. 3-13.
- TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava : Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave v spolupráci s vydavateľstvom Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2019, 220 s.

- TIŠLIAR, Pavol. Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československa do roku 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-61.

Dobová tlač:

Gardista
 Katolícke noviny
 Kultúra
 Nová žena
 Slovák

Internetové zdroje:

Digitálna knižnica NRSR <<https://www.nrsr.sk>>
 Svätá stolica <<http://www.vatican.va/content/vatican/en.html>>, encykliky

Preferencie mužov pri výbere dlhodobej partnerky v súčasnom mestskom prostredí na Slovensku¹

Michal Uhrín

Mgr. Michal Uhrin
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Ethnology and Museology
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovakia
e-mail: michal.uhrin@uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 12, 63-80

Preferences of men in long-term mating in contemporary urban environment in Slovakia

The article sheds light on preferences of men when choosing a long-term partner in the contemporary urban environment in Slovakia. It is also dedicated to the analyses of the concept of ideal partner-mate for long term relationships. The main theoretical basis of the paper is evolutionary psychology. My aim is to demonstrate that declared preferences of men in long-term mating are in accordance with the postulates of evolutionary psychology on mate preferences in humans. The analyzed data were obtained by the qualitative methods of ethnographic interviews and semi-structured questionnaires. The research was conducted in the urban environment in the cities of Bratislava and Handlová. Respondents were students of secondary and higher schools, seventeen to twenty-six years old. Declared preferences of research participants, when choosing a long-term mate, are similar to preferences in long-term mating based on evolutionary psychological theories.

Keywords: preferences in long-term mating, qualitative research, ethnography, evolutionary psychology, ideal mate

Úvod

Štúdia je venovaná preferenciám pri výbere dlhodobej partnerky, teda tomu, ako muži opisujú a reflektujú svoje preferencie pri výbere dlhodobej partnerky. Dáta sú interpretované z perspektívy evolučnej psychológie.² Evolučná psychológia je v kultúrnej/sociálnej antropológii využívaná y dôvodu, že pri interpretácii ľudského správania berie do úvahy nielen evolučný vývoj, ale zároveň konkrétny socio-kultúrny kontext. Cieľom textu je však porovnať či deklarované preferencie respondentov pri výbere dlhodobej partnerky sa zhodujú s preferenciami pri

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č.1/0421/17 „Symbolické reprezentácie nebezpečenstva“.

² BARKOW, Jeremy – COSMIDES, Leda – TOOBY, John. (eds.). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology nad the Generation of Culture*. New York : Oxford University Press, 1992.

výbere dlhodobej partnerky, ktoré vychádzajú z teórií evolučnej psychológie. Evolučná psychológia postuluje existenciu viacerých univerzálnych preferencií pri výbere partnerov, ktoré sú vlastné ľudskému druhu ako takému. Štúdia sa zakladá na kvalitatívnom výskume a metóde etnografického interview a štruktúrovaných dotazníkov s otvorenými otázkami. Pozornosť je tiež venovaná aj opisom ideálnych partneriek pre dlhodobý vzťah, manželstvo a plodenie detí.

Z teórie rodičovskej investície a pohlavného výberu vychádzajú dva závažné predpoklady. Po prvé, pohlavie, ktoré investuje viac do potomkov (zvyčajne, avšak nie nevyhnutne ženy) bude selektívnejšie pri výbere partnera. Po druhé, pohlavie, ktoré investuje menej do potomkov (zvyčajne, avšak nie nevyhnutne muži), bude súťaživejšie vo vzťahu k sexuálnemu prístupu k pohlaviu, ktoré investuje viac. Z biologického a fyziologického hľadiska ženy majú väčšie nevyhnutné rodičovské investície. Pre ženu splodenie potomka vyžaduje v priemere deväť mesiacov trvajúce tehotenstvo. Počas tehotenstva je potrebná materiálna a sociálna výpomoc zo strany príbuzných, priateľov či členov skupín (profesijnej, náboženskej atď.), ktorých je žena členom, prípadne štátnych inštitúcií. Na druhej strane, pre muža splodenie potomka môže predstavovať len niekoľkominútovú investíciu spočívajúcu vo vnútornom oplodnení. Avšak, ak ide o dlhodobý partnerský zväzok, ktorého potenciálnym výsledkom je splodenie potomka, aj muž aj žena investujú do vzťahu ako aj do potomkov veľké množstvo rôznych foriem kapitálu a času.³

V každej spoločnosti naprieč celým svetom sú niektoré osoby vnímané ako preferovaní partneri a partnerky pre dlhodobý partnerský vzťah. Iní naopak ako menej vhodní, nežiadani či dokonca ako nevyhovujúci.⁴ Ak prevláda medzi členmi jedného pohlavia zhoda vo vzťahu k vlastnostiam, ktorých nositeľom by mal byť jedinec opačného pohlavia (v prípade tohto článku dlhodobá partnerka a manželka), tak osoba disponujúca týmito vlastnosťami sa stáva preferovaným partnerom. Tí, ktorí nie sú nositeľmi preferovaných vlastností, nemusia nevyhnutne byť neúspešní v procese získavania partneriek. Často však získajú nižší počet partneriek alebo partnerky „menej kvalitné“ vo vzťahu k fyzickej zdatnosti a prítlačivosti,

³ BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London : Pearson, 2008, s. 118; TRIVERS, Robert. Parental Investment and Sexual Selection. In: CAMPBELL, Grant, Bernard (eds.). *Sexual Selection and Descent of man*. Chicago: Aldine-Altheron, 1972, s. 136-179; BUSS, M. David. *The evolution of desire: Strategies of human mating (Revised Edition)*. New York : Free Press, 2003; BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka*. Praha : Portál, 2007; SWAMI, Viren. *Evolutionary Psychology: A Critical Introduction*. New York : Wiley Blackwell, 2011.

⁴ V tejto chvíli by som rád upozornil, že koncepcie evolučnej psychológie nevytvádzajú o tom, čo je „správne a nesprávne“, „morálne a nemorálne“ ako ani o tom čo je „kvalitné a nekvalitné“. Koncepcie evolučnej psychológie pomáhajú pri vysvetľovaní ľudského správania a jeho adaptatívnej hodnoty v priebehu evolúcie. Som si plne vedomý, že napriek univerzálnym východiskám evolučnej psychológie je pochopenie kultúrne špecifických variácií nevyhnutné pre komplexné pochopenie problematiky preferencií pri výbere partnera (ako aj pre akýkoľvek typ ľudského správania sa).

vlastníctvu a ochote investície zdrojov, sociálnym schopnostiam a plnení záväzkov, či vernosti atď.⁵

Základným predpokladom evolučnej psychológie je existencia univerzálnych vlastností a mechanizmov ľudského myslenia. Tie sa vzťahujú aj k preferenciám pri výbere dlhodobej partnerky. Z perspektívy evolučnej psychológie sa ľudská psychika vníma ako zložená z viacerých špecializovaných modulov, domén, vyvinutých pre riešenie konkrétnych adaptívnych problémov vzťahujúcich sa aj k výberu vhodných partnerov.⁶

Evoluční psychológovia predpokladajú existenciu viacerých reprodukčných stratégií u ľudí, ktoré zdedili po svojich reprodukčne úspešných predkoch. Sú nimi:

- Dlhodobo záväzné párovanie sa (napríklad manželský či partnerský zväzok);
- krátkodobé párovanie sa (napríklad jednorazový pohlavný styk);
- sexuálny styk mimo manželského či partnerského zväzku; promiskuitné správanie sa – sexuálna a emocionálna nevera;
- zvädzanie osôb, ktoré už majú partnerky/ov;
- úsilie a stratégie uplatňované pri snahe o udržanie partnerky/a.⁷
- Z výskumov evolučných psychológov ďalej vyplýva, že jednotlivé preferované črty a vlastnosti pri výbere partnera je možné rozdeliť na:⁸
- Kultúrne variabilné túžby, preferencie;
- medzikultúrne univerzálne preferencie mužov a žien;

⁵ BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology...*, s. 6-7.; SEFCEK, Jon – BRUMBACH, H. Barbara – VASQUEZ, Geneva – MILLER, F. Geoffrey. The evolutionary psychology of human mate choice. In: *Journal of Psychology and Human Sexuality*, vol. 18, 2-3/2007, s. 125-182.

⁶ BUŽEKOVÁ, Tatiana. *Nepriateľ zvnútra: Nadprirodzená brozba v ľudskej podobe*. Bratislava : VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2009, s. 20; BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka...*, s. 38.

⁷ BUSS, M. David. The Evolution of Human Mating. In: *Acta Psychologica Sinica*, vol. 39, 3/2007, s. 502.

⁸ BUSS, M. David. The Evolution of Human Mating..., s. 500; taktiež BRASE, Gary. Cues of parental investment as a factor in attractiveness. In: *Evolution and Human Behavior*, vol. 27, 2006, s. 145-157; BUSS, M. David. Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures. In: *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 12, 1989, s. 1-49; BUSS, M. David et. al. International Preferences In Selecting Mates: A Study of 37 Cultures. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, vol. 21, 1/1990, s. 5-47; BUSS, M. David. Conflict in Married Couples: Personality Predictors of Anger and Upset. In: *Journal of Personality*, vol. 59, 4/1991, s. 663-703; BUSS, M. David. - SCHMITT, David. P. Sexual Strategies Theory: An Evolutionary Perspective on Human Mating. In: *Psychological Review*, vol. 100, 2/1993, s. 204-232; BUSS, M. David. Strategies of Human Mating. In: *Psychological Topics*, vol. 15, 2/2006, s. 239-260.

- univerzálne rozdiely v preferenciách mužov a žien.⁹

V štúdiu venujem pozornosť stratégií dlhodobého, záväzného párovania sa a kategórii medzikultúrnych univerzálnych preferencií mužov. Evolučne vyvinuté reprodukčné stratégie a preferencie neodkazujú bezpodmienečne na stratégie a preferencie vedomé. Často sa prejavujú ako sklony či tendencie, nie nevyhnutne explicitne reflektované.¹⁰

Podľa evolučných psychológov boli muži a ženy vystavení v priebehu histórie nášho druhu do istej miery odlišným selekčným tlakom a tým pádom museli riešiť tie isté ale aj pohlavne špecifické adaptívne problémy, ktoré spôsobili určité odlišnosti v preferenciách pri výbere dlhodobých partnerov a partneriek. Univerzálne rozdiely v preferenciách medzi pohlaviami sa vyskytujú v doménach, o ktorých sa predpokladá, že zahrňujú pohlavne diferencované adaptívne problémy. Prejavujú sa najmä v túžbe po partneroch, ktorí majú schopnosť investovať zdroje (preferované viac ženami ako mužmi) a poskytujú signály mladosti, fyzickej prítťažlivosti a plodnosti (preferované viac mužmi ako ženami). Mnoho preferencií však vykazuje veľkú podobnosť u mužov a u žien (preferencia láskavosti, porozumenia, inteligencie, zdravia). Taktiež sa stretávame s významnými kultúrnymi rozdielmi v niektorých preferenciách, a to najmä v kultúrne špecifických doménach činností.¹¹

Dlhodobý výber partnerky u mužov ovplyvňujú najmä dva adaptívne problémy. Prvým je nájdenie partnerky s vysokou plodnosťou a reprodukčnou hodnotou. Výskumy naznačujú, že pre mužov medzi ústredné signály mladosti a zdravia patria čistá pokožka, plné pery, biele zuby, malá spodná sánka, symetrické črty, absencia telesných porúch a zranení, symetria tváre, nízky pomer pasu k bokom. Štandardy krásy spojené s mladosťou, zdravím a plodnosťou sú podľa viacerých výskumov do istej miery medzikultúrne univerzálne. Ďalším adaptívnym problémom je neistota otcovstva. Muži vo viacerých krajinách naprieč svetom oceňujú panenstvo nevesty, avšak táto preferencia nie je univerzálna. Pravdepodobnejším kandidátom pre univerzálne riešenie problému neistoty otcovstva sú indikácie pre vernosť, čiže pravdepodobnosť, že žena bude mať sexuálny styk iba s jedným mužom.¹²

Ak v priebehu evolúcie došlo k vzniku a vývoju psychologických mechanizmov u mužov, vďaka ktorým majú sklony vstupovať do manželstva a investovať čas a zdroje do vzťahu so ženou, potom je podľa Bussa možné predpokladať, že dlhodobé vzťahy prinášali za určitých okolností adaptívne výhody. Môžeme hovoriť o nasledujúcich potenciálnych adaptívnych výhodách, ktoré získal muž ochotný zaviazat' sa v dlhodobom partnerskom zväzku (e.g. manželstve).

⁹ BUSS, M. David. *The Evolution of Human Mating...*, s. 505; tiež SHACKELFORD, K. Todd – HANSEN, D. Randal (eds.). *The evolution of sexuality*. New York : Springer, 2015.

¹⁰ LIPPA, A. Richard. *Pohlaví: příroda a výchova*. Praha : Academia, 2009.

¹¹ BUSS, M. David. *The Evolution of Human Mating...*, s. 502-506.

¹² BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology...*, s. 168-169.

- Zvýšila sa šanca na úspech pri získavaní partnerky;
- zvýšila sa schopnosť získať vhodnejšiu partnerku;
- narástla istota otcovstva;
- narástla šanca na prežitie potomkov;
- zvýšil sa reprodukčný úspech detí plynúci z rodičovskej investície;
- zvýšený sociálny status;
- možnosť vytvárať ďalšie spojenectvá a koalície.¹³

Terénny výskum a obsahová analýza

Výskum bol realizovaný v súčasnom mestskom prostredí na Slovensku v prostredí miest Handlová a Bratislava. Dáta boli získané prostredníctvom kvalitatívnych metód etnografického interview a pološtruktúrovaných dotazníkov. Vzorka respondentov pozostávala zo študentov stredných škôl (gymnazií) a vysokých škôl vo veku medzi sedemnást' až dvadsaťšesť rokov. Dotazník vyplnilo tridsaťdeväť mužov vo veku sedemnást' až dvadsaťšesť rokov. Etnografické interview som vykonal s desiatimi mužmi vo veku sedemnást' až dvadsaťšesť rokov. Všetci respondenti deklarovali svoju národnosť ako slovenskú, sexuálnu orientáciu ako heterosexuálnu a náboženské vierovyznanie ako neveriaci, neurčené či k tejto otázke v dotazníku neposkytli odpoveď. Ak sa nachádzajú rozdiely v preferenciách medzi skupinami respondentov (napr. študentmi vysokých škôl a študenti gymnázia v Bratislave) explicitne na ne počas analýzy upozorním. V prípade, že o týchto rozdieloch nehovorím preferencie a závery v príslušnej kapitole sú platné pre všetky tri skupiny respondentov.

Pri analýze etnografických interview a dotazníkov som využil obsahovú analýzu. Všetky vlastnosti, črty a charakteristiky o ktorých sa respondenti zmienili pri reflexiách preferencií, pri výbere dlhodobej partnerky a pri opise ideálnej partnerky pre dlhodobý vzťah/manželstvo, boli rozdelené do evolučne relevantných kategórií: atraktivita: (fyzická atraktivita); majetok/status; záväzok; vernosť (sexuálna vernosť); sociálne schopnosti; sexuálne preferencie; koníčky/zájmy; politické/náboženské presvedčenie; kultúrne a sociálne relevantné a dôležité vlastnosti; osobnostné vlastnosti. Jedna črta, vlastnosť a charakteristika môže byť súčasťou viacerých kategórií.¹⁴

¹³ BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology...*, s. 139-140.

¹⁴ Podrobne k metodológii pozri: THIESEN, Del – YOUNG, K. Robert – BURROUGH, Ramona. Lonely hearts advertisements reflect sexually dimorphic mating strategies. In: *Ethology and Sociobiology*, vol. 14, 3/1993, s. 209-229; DUNBAR, Robin – WAYNFORTH, David. Conditional Mate Choice Strategies in Humans: Evidence From „Lonely Hearts“ Advertisements. In: *Behaviour*, vol. 132, 9-10/1995, s. 755-779; BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. Evoluční psychologie člověka...

Preferencie mužov pri výbere dlhodobej partnerky Atraktivita a Fyzická Atraktivita

Podľa evolučnej psychológie ak chcel byť muž počas našej evolučnej minulosti úspešný v reprodukciu, musel sa zosobášiť so ženou schopnou plodiť deti. Nejde samozrejme doslova o manželstvo/sobáš v dnešnom slova zmysle, aj keď tento výraz má veľa spoločného s niektorými so súčasných foriem manželstva. Odkazuje na dlhodobý partnerský vzťah muža a ženy, v ktorom sa plodia deti a manželia, spoločne s pokrvnými a nepokrvnými príbuznými, spolupracujú pri ich výchove. Dôležitú úlohu zohrávalo aj postupné „skrývanie“ ovulácie, ktorému sa však nebudem podrobnejšie venovať.¹⁵ Muži sa teda museli zamerať na hľadanie žien, ktoré boli schopné plodiť potomkov, inými slovami povedané, teda na „odhadovanie a určovanie“ reprodukčnej hodnoty a plodnosti ženy. Reprodukčnú hodnotu môžeme v krátkosti charakterizovať ako počet detí, ktoré môže mať potenciálne osoba istého veku a pohlavia v budúcnosti. Reprodukčná hodnota sa odlišuje od plodnosti. Plodnosť totižto odkazuje na faktický počet živých/životaschopných potomkov narodených konkrétnej žene a schopnosť plodiť deti.¹⁶

V ancestrálnom prostredí, v prostredí v ktorom sa vyvíjali naši predkovia, môžeme uvažovať o dvoch druhoch pozorovateľných signálov reprodukčnej hodnoty ženy. Prvým sú rysy a vlastnosti vzťahujúce sa k fyzickému vzhľadu ako: plné pery, čistá pleť, hladká pokožka, lesklé vlasy, svalový tonus a distribúcia telesného tuku. Druhým sú črty správania a behaviorálne prejavy ako chôdza a držanie tela, výraz tváre a energickosť. O týchto fyzických signáloch mladosti a zdravia, a teda aj plodnosti a reprodukčnej hodnoty, sa predpokladá, že patria k najpodstatnejším štandardom, ktoré uplatňujú muži (explicitne aj implicitne) vo vzťahu k ženskej kráse a atraktivite.¹⁷ Ako uvidíme nižšie, muži vo výpovediach deklarujú preferencie a dôležitosť týchto vlastností pri výbere partnerky. Na tomto mieste sa však ďalej nebudem podrobne venovať problematike fyzickej atraktivity

¹⁵ Pozri bližšie napríklad PAWLOWSKI, Boguslav. Loss of Oestrus and Concealed Ovulation in Human Evolution: The Case against the Sexual-Selection Hypothesis. In: *Current Anthropology*, vol. 40, 3/1999, s. 257-276; POWER, Camila. The evolution of ritual as a process of sexual selection. In: DOR, Daniel – KNIGHT, Chris – Jerome, LEWIS, (eds.). *The Social Origins of Language*. Oxford : Oxford UP, 2014, s. 196-207; KNIGHT, Chris, *Blood Relations: Menstruation and the Origins of Culture*. New Haven and London : Yale University Press, 1991.

¹⁶ BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology...*, s. 140-141.

¹⁷ BARBER, Nigel. The evolutionary psychology of physical attractiveness: Sexual selection and human morphology. In: *Ethology and Sociobiology*, vol. 16, 5/1995, s. 395-424; SYMONS, Donald. *Evolution of Human Sexuality*. New York : Oxford, 1979; SYMONS, Donald. Beauty is in the adaptations of the beholder: The evolutionary psychology of human female sexual attractiveness. In: ABRAMSON, R. Paul – PINKERTON, D. Steven. (eds.). *Sexual nature, sexual culture*. Chicago : University of Chicago Press, 1995, s. 80-118.

nakoľko som sa ňou zaoberal v samostatných štúdiách. Podám len stručný súmar výsledkov analýzy.¹⁸

Do evolučne relevantnej kategórie atraktivita/fyzická atraktivita boli v priebehu obsahovej analýzy zaradené preferencie respondentov pre konkrétne vlastnosti črty a charakteristiky: štíhla, štíhlejšia, dlhé vlasy, hnedé vlasy, pekné nohy, pekné oči, výrazné oči, prenikavé oči, pevný zadok, pekná tvár, ploché brucho, väčšie boky. Podľa slov niektorých z nich farba vlasov nezohráva úlohu pri výbere dlhodobej partnerky. Na druhej strane do tejto kategórie boli zaradené aj všeobecné vyjadrenia vzťahujúce sa k atraktivite, fyzickej a telesnej zdatnosti a kondícii či kráse. Respondenti kládli dôraz na záujem o šport a fyzickú aktivitu (nešpecifikované) či zdravý životný štýl. Zdravý životný štýl bol asociovaný s vykonávaním športovej aktivity, posilňovaním, turistikou. Respondenti deklarovali preferencie pre vlastnosti ženská (interpretované vo vágnych termínoch pričom v niektorých výpovediach spájali s dospelosťou či vyzretosťou), elegantná a dobre oblečená.

Takmer každý respondent deklaroval preferenciu pre nižšiu partnerku a väčšina respondentov aj pre mladšiu partnerku. V prípade partnerského vzťahu, v ktorom je partnerka staršia ako partner, je podľa respondentov akceptovateľný vekový rozdiel jeden až tri roky. Tieto výsledky sú v súlade s predpokladmi evolučnej psychológie. Počas evolučnej histórie človeka bola mladosť asociovaná s plodnosťou a reprodukčným potenciálom, a preto muži často preferujú mladšie partnerky. S pribúdajúcim vekom mužov taktiež rastie miera dôležitosti, ktorú kladú na vek pri výbere partnerky. Preto je v skupine mužov starších ako dvadsať rokov frekvencia tejto preferencie vyššia ako v skupine mužov mladších ako dvadsať rokov.

Aj keď nie všetci respondenti uvádzali konkrétne preferencie vo vzťahu k fyzickým vlastnostiam, nemožno povedať, že vonkajší vzhľad, telesné proporcie a fyzickú príťažlivosť nepovažujú za dôležité. Respondenti takmer vždy deklarovali dôležitosť fyzickej príťažlivosti partnerky, ako aj dôležitosť vzájomnej „príťažlivosti“ partnerov.

Signály zlého zdravotného stavu a vyššieho veku sú naopak považované za menej atraktívne. Na druhej strane, čistota a absencia ochorení sú univerzálne považované za atraktívne. Muži kládli dôraz aj na dodržiavanie telesnej hygieny, s ktorou sa asocuje zdravie. Zdravie podľa evolučných teórií zohráva dôležitú úlohu pri výbere partnera. Znaky mladosti ako čistá/hladká pokožka a znaky

¹⁸ Podrobne pozri UHRIN, Michal. Fyzická atraktivita a výber dlhodobého partnera. In: *Etnologické rozpravy*, vol. 24, 1/2017, s. 41-67; UHRIN, Michal. The Evolutionary approach in anthropology: A Study of the body and Corporeality. In: BOTIKOVÁ, Marta – VÁLKA, Miroslav (eds.). *Ethnology for the 21st Century. Bases and Prospects*. Brno : Masarykova Univerzita, 2017, s. 181-191.

zdravia ako absencia modrín, vyrážok, zranení sú vo všeobecnosti považované za atraktívne.

Častá bola preferencia pre neužívanie tabakových výrobkov a alkoholických nápojov, pričom všetky sú asociované s atraktivitou. Táto preferencia však do značnej miery závisí od individuálnych postojov. Väčšina informátorov zaujímala odmietavý postoj k užívaniu drog v prípade dlhodobej partnerky. Podobný postoj vyjadrovali aj k fajčeniu, no miera tolerancie tu bola väčšia ako v prípade užívania drog. Ilustratívny je nasledujúci výrok:

„...Aby nebola nejak závislá moc na alkoholoch. Nefajčiarka teda hej. Ako každý si vypije. Zase neobmedzoval by som ju, že nemôžeš piť, ale zase s mierou. Ale proste zrkadlo. Ako ja pijem, respektíve nefajčím, tak isto aby aj ona by sa správala“ (20P_DBAB_24).¹⁹

Ak teda muž nefajčí, jeho partnerka by tiež nemala (no nie nevyhnutne). Bolo by zaujímavé porovnať túto preferenciu medzi skupinami fajčiarov a nefajčiarov. V prípade užívania alkoholu sa stretávame s názormi, že potenciálne partnerky by ho mali konzumovať v obmedzenej miere. Čo konkrétne vyjadruje koncept „obmedzenej miery“ je opäť závislé od konkrétneho respondenta. Kritériom môže byť napríklad množstvo a frekvencia konzumácie alkoholických nápojov respondentom samotným. V tomto ohľade dôležitú úlohu zohrávajú aj kultúrne špecifické koncepcie a predstavy vzťahujúce sa k alkoholickým nápojom ako takým.

Z evolučného hľadiska atraktivita a najmä fyzická atraktivita signalizuje zdravie, reprodukčný vek a plodnosť. Kultúrne špecifiká sa nepochybne premietajú do preferencií mužov vzťahujúcich sa k atraktivite a fyzickej atraktivite žien. Hoci v texte im nie je venovaná pozornosť, nepochybne predstavujú dôležitú a málo prebádanú tému v kontexte etnológie a antropológie na Slovensku.

Evolučne relevantná kategória „sexuálne“ obsahuje najmä preferencie pre sexuálnu kompatibilitu a zlučiteľnosť s partnerom. V ojedinelých prípadoch aj preferenciu pre sexuálne submisívnu partnerku. Vzájomnú príťažlivosť považovala za dôležitú väčšina respondentov, rovnako ako „chémii“ medzi partnermi. Tá predstavuje pre respondentov širšiu kategóriu. Zahŕňali do nej zmysel pre humor, zdravý rozum, charizmu, fyzickú atraktivitu, vzájomné porozumenie a rešpekt. Absenciu „chémie medzi partnermi“ vnímali respondenti negatívne. Považovali ju za nevyhnutnú súčasť dlhodobého a fungujúceho partnerského/manželského zväzku.

¹⁹ Prvá časť kódu respondenta 20P označuje, že ide o respondenta zo skupiny mužov starších ako 20 rokov a študentov vysokých škôl. Druhá časť kódu DBAB je individuálny kód respondenta a posledná časť kódu 24 vypovedá o jeho veku.

Majetok/status

Do kategórie „majetok/status“ bola zaradená preferencia pre finančnú nezávislosť a samostatnosť od príbuzných, blízkeho okolia a partnera. Do tejto kategórie boli zaradené aj vlastnosti prítomné vo výrokoch respondentov ako inteligentná, múdra, pracovitá, cieľavedomá, ambiciózná, či výroky „*ide za svojimi cieľmi*“ a „*človek, ktorý vie čo chce*“. Nie pre všetkých respondentov bol však majetok alebo status dlhodobej partnerky dôležitý. Skôr deklarovali preferencie pre ambicióznosť a cieľavedomosť. Avšak niektorí muži zaujali k absencii ambícií u dlhodobej partnerky (manželky) indiferentný postoj.

Respondentom som taktiež kládol ciele otázky vzťahujúce sa k majetku potenciálnej dlhodobej partnerky alebo manželky. Jedna z nich sa vzťahovala k finančnému zárobku alebo situácii, kedy partnerkin mesačný príjem je nižší ako mužov. Pre väčšinu respondentov tento faktor nezohráva dôležitú úlohu pri výbere. Iba jeden respondent deklaroval dôležitosť „finančnej zabezpečenia“ dlhodobej partnerky. Hovoril však o nej v špecifickom kontexte:

„Žijeme v nevysspytateľnej dobe, kde je potrebné byť zabezpečený a mať zázemie a podporu rodiny... mali by obaja z partnerov mať dostatok, ak by nastala situácia, že jeden z nich nemá... príde o prácu atď.“ (M20P_FRK_24).

Vidíme, že zabezpečenosť sa nespája len so zdrojmi, ktorými disponujú partneri, ale aj s možnosťou kooperácie s pokrvným a nepokrvným príbuzenstvom. Iní respondenti deklarovali preferencie pre samostatnosť a nezávislosť partnerky (nielen finančnú) od rodiny a partnera. Nezávislosť sa však nemusí nevyhnutne spájať s vlastníctvom kapitálu a zdrojov.

Zaujímal ma aj postoj respondentov k potenciálnej situácii, v ktorej by bol finančný zárobok partnerky vyšší ako partnera – teda respondenta.

„Nesmela by to dávať nejakú moc na vedomie. Alebo že by ma rozmaznávala až priveľmi. Proste bolo by to v takej norme, že oukej mám tie peniaze, ale nepotrebujem to dávať nejakú veľmi najavo. To je nepríjemné“ (M20P_DBAB_24).

V rámci procesu výberu partnera pri konverzáciách sa muži a ženy usilujú, aby „znížili“ hodnotu iných príslušníkov svojho pohlavia v očiach potenciálneho partnera/partnerky (nemusi sa to odohrávať na úrovni vedomých a reflektovaných myšlienkových a kognitívnych procesov). Ženy najčastejšie poukazujú na fyzické a telesné nedokonalosti a chyby (adaptívny problém pre muža, týkajúci sa nájdenia partnerky s vysokou reprodukčnou hodnotou a plodnosťou), či na promiskuitu, sexuálnu a emocionálnu neveru iných žien (adaptívny problém pre muža, týkajúci sa neistoty otcovstva). Muži na druhej strane poukazujú „u svojich rivalov“ na nedostatky, vzťahujúce sa k majetku, statusu, či sociálnym schopnostiam. Môže ísť napríklad o neschopnosť zaobstarat' dostatočné množstvo zdrojov a kapitálu,

neschopnosť uplatniť sa na trhu práce atď.²⁰

Výpovede respondentov svedčia o „obavách“ spájaných so schopnosťou zabezpečovať a získavať zdroje či kapitál. Ako sa vyjadril respondent vo výroku vyššie, ak by jeho partnerka „*dávala moc [veľmi] na vedomie*“ vyšší finančný zárobok, „*bol by to problém*“. Domnievam sa, že muži sa „obávajú“ (nevedome) straty či poškodenia prestíže, reputácie a sociálneho statusu práve v oblastiach, vzťahujúcich sa k schopnosti získavať zdroje a kapitál, ktoré sú pre ženy často dôležitým kritériom pri výbere dlhodobého partnera.²¹ Vyšší zárobok partnerky sa v niektorých výpovediach asociuje s jej pracovnou vytáženosťou. Tá môže podľa informátorov znižovať množstvo času, ktoré partnerka venuje výchove detí, starostlivosti o domácnosť a tráveniu voľného času s partnerom.

Závazok, dôvera a vernosť

Do evolučne relevantnej kategórie záväzok boli zaradené preferencie pre konkrétne vlastnosti ako verná, lojálna, milujúca, zodpovedná, úprimná, láskavá, chápaná, zrelá a dospelá, podporujúca, nápomocná, milujúca, spoľahlivá, romantická, pravdovravná, čestná, súcitná, citlivá, ohľaduplná, vyspelá. Taktiež sem boli pri obsahovej analýze zaradené aj preferencie pre vyjadrovanie emócií zo strany partnerky a výroky ako „*citlivý človek*“. Respondenti považujú tieto vlastnosti za podstatné pre úspešný dlhodobý vzťah. Na druhej strane negatívny postoj zaujímajú respondenti k vlastnostiam ako flirtujúca a koketná.

„*Láskavý, milujúci, tak to by mal podľa mňa byť každý partner. To bez obľady, určite áno.*“ (M20P_P MBA_24).

Obsah kategórie vernosť sa čiastočne prelína s obsahom kategórie záväzok.²² Do evolučne relevantnej kategórie vernosť boli zaradené nasledujúce deklarované preferencie: verná, milujúca, úprimná, láskavá, lojálna, zviazaná a oddaná partnerovi. Respondenti deklarovali dôležitosť vzájomnej dôvery, prejavov lásky a náklonnosti ženy voči mužovi. S oboma kategóriami (vernosť, záväzok) sa spája vzájomná dôvera.

Jedným z adaptívnych problémov pre mužov je istota otcovstva. Podľa niektorých autorov, práve manželstvo mohlo predstavovať jedno z riešení tohto adaptívneho problému. Buss tvrdí, že vstup do manželstva prinášal mužom

reprodukčnú výhodu, keďže zvyšoval istotu otcovstva. Navyše sociálna funkcia manželstva, ako verejného spojenia dvoch ľudí poskytuje signál o tom, kto je s kým v dlhodobom partnerskom zväzku. Preto manželstvo znižuje riziko potenciálnych konfliktov v rámci mužských koalícií, ktoré boli, rovnako ako ženské koalície, významným faktorom v evolučnom vývoji ľudstva. Manželstvo taktiež poskytuje príležitosť dôverne sa oboznámiť s osobnosťou a charakterom partnerky, takže je pre ňu ťažké skrývať neveru.²³ Tieto výhody však neprináša len manželstvo. Podľa môjho názoru v rovnakej miere platia aj pre akékoľvek dlhodobé partnerské vzťahy.

Ak chcel muž v priebehu evolúcie využiť reprodukčné výhody manželstva, musel sa uistiť, že jeho žena mu bude sexuálne verná. Dôležitejšími signálmi ako panenstvo pre istotu otcovstva môžu byť signály vernosti partnerky. V istých spoločnostiach, a po dosiahnutí istého veku, muži môžu len ťažko očakávať od svojich dlhodobých partneriek, aby boli pannami. Môžu však preferovať sexuálnu vernosť a vernosť vo všeobecnosti, oddanosť a lojalitu. V rozhovoroch respondenti jasne deklarovali nielen preferencie pre vernosť samotnú, ale aj pre vlastnosti ako oddaná, milujúca, lojálna, zviazaná, láskavá.

Evoluční psychológovia predpokladajú rozdiely medzi mužmi a ženami vo vnímaní a reakciách na emocionálnu a sexuálnu neveru. Žiarlivosť mužov je vo väčšej miere vyvolávaná signálmi sexuálnej nevery a mužmi/konkurentmi, ktorí môžu byť preferovaní ženami kvôli vlastnostiam ako: lepšie finančné a materiálne vyhliadky, vyššia prestíž, vyšší status atď. Muži deklarujú negatívny postoj k nevere, či už ide o neveru emocionálnu, citovú, alebo sexuálnu, teda takú, pri ktorej dôjde k pohlavnému styku medzi mužovou partnerkou/manželkou a iným mužom. Nevera vyvoláva u ľudí emóciu žiarlivosti. Niektorí bádatelia ju považujú dokonca za jednu zo základných alebo prvých odvodených emócií.²⁴ Pre väčšinu respondentov predstavuje nevera, či už emocionálna alebo sexuálna, dôvod pre ukončenie partnerského vzťahu a v prípade manželstve pre rozvod.²⁵

Výchova potomkov

Významným aspektom pri opise ideálnej partnerky pre dlhodobé spolužitie sú vlastnosti, črty a charakteristiky, ktoré informátori spájajú so schopnosťou efektívne vychovávať potomkov a zabezpečovať „*efektívny chod domácnosti*“. Tieto vlastnosti sú zaradené do evolučne relevantnej kategórie „záväzok“. Spájajú sa s nimi schopnosť postarať sa o rodinu a domácnosť a vychovávať potomkov, pozitívny či dobrý vzťah k deťom. Vo výrokoch respondentov však nachádzame aj

²⁰ BUSS, M. David. The evolution of desire...; BUSS, M. David. Evolutionary Psychology...; BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. Evoluční psychologie člověka...; SWAMI, Viren. Evolutionary Psychology...

²¹ Bližšie pozri UHRIN, Michal. Preferencie žien pri výbere dlhodobého partnera v súčasnom mestskom prostredí na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 11*. Bratislava : MKD, 2018, s. 104-138.

²² Kategória záväzok sa vzťahuje ako k záväzku investovať zdroje, čas, kapitál a iné prostriedky do vzťahu, rodiny a potomkov, tak aj k sexuálnemu a emocionálnemu záväzku voči partnerke a partnerovi. Na druhej strane, evolučne relevantná kategória vernosť sa vzťahuje najmä na sexuálnu a emocionálnu vernosť a oddanosť partnerovi a partnerke.

²³ BUSS, M. David. Evolutionary Psychology..., s. 140-141.

²⁴ BETZIG, Laura. Cause of Conjugal Dissolution: A Cross-cultural Study. In: *Current Anthropology*, vol. 30, 5/1989, s. 654-676.

²⁵ Bližšie pozri: UHRIN, Michal – TUŽINSKÁ, Helena. Reprezentácie sexuálnej a emocionálnej nevery: antropologická perspektíva. In: *Populačné štúdie Slovenska 10*. Bratislava : MKD, 2017, s. 67-86.

priamo výrazy ako: dobrá matka, dobrá gazdiná, ktoré sa v obsahových analýzach evolučných psychológov zaraďujú do kategórie záväzok.

Počas etnografického interview som kládol respondentom aj nasledujúcu otázku: „Čo by si robil, ak by tvoja partnerka nechcela mať deti?“ Väčšina respondentov vyjadrila názor, ktorý vystihujú výroky:

„*Bol by to pre mňa problém. Bol by to pre mňa problém, áno.*“ (M20P_MHAN_24).

„*Keďže chcem rodinu, tak si neviem predstaviť, žeby mi dievča povedalo, že nechce mať deti, ako to by bolo pre mňa ako totálne sklamanie... Chcem rodinu a neviem si predstaviť s niekým, kto nechce rodinu*“ (M20P_PMBA_24).

Takýto postoj partnerky by podľa niektorých respondentov viedol až k ukončeniu partnerského či manželského zväzku. Výpovede mužov starších ako dvadsať rokov sú v tomto smere najrozsiahlejšie, čo je podľa môjho názoru spôsobené faktom, že vo väčšej miere reflektujú založenie rodiny či možnosť sobášť sa. Niektorí respondenti hovorili aj o neplodnosti partnerky, neplodnosti ich samotných či adopciu detí. Na pomyselné škále adopciu informátori reflektovali od odmietnutia cez akceptáciu až po jej vnímanie ako istej alternatívy v prípade, ak partneri nemôžu zo zdravotných, či iných dôvodov splodiť potomkov.

Ostatné evolučne relevantné kategórie

Kategória „sociálnych schopností“ obsahuje vlastnosti, črty a charakteristiky ako sebaistá, kreatívna, samostatná, inteligentná, múdra, sčítaná, otvorená, nezávislá, vtípná, spoločenská, zdvorilá, citlivá, príjemná, dobrodružná, má rada zábavu, živá, veselá. Za dôležité považovali niektorí respondenti zmysel pre humor, informovanosť a záujem o udalosti vo svete, hľadanie kompromisných riešení problémov, pozitívny vzťah k deťom, záujem spoznať partnera, empatiu. Muži nedeklarovali preferenciu pre dosiahnutie rovnakého stupňa vzdelania partneriek. Niektorí považovali rovnaký stupeň dosiahnutého vzdelania za nepodstatný pre partnerstvo. Vzdelanie nespájali s inteligenciou, ktorá je však žiadúcou vlastnosťou. Za ilustratívny v tomto zmysle považujem výrok:

„*Aj keby baba nemala žiadnu vysokú, tak to neznamená, že nemôže byť dobrý partner pre teba*“ (M20P_PMBA_24).

Kategória „politické/náboženské presvedčenie“ obsahuje deklarované preferencie pre podobné hodnoty, názory a vzájomné porozumenie, rešpekt, spoločné témy rozhovorov, väčšinou však bez bližšej špecifikácie. Viacerí informátori deklarovali preferenciu pre vlastnosť otvorená a otvorenosť, či nezávislá.

Žiadny z respondentov nedeklaroval preferenciu pre nábožnosť. Ani jeden respondent však nedeklaroval príslušnosť k náboženstvu či náboženskému hnutiu. Vlastnosť nenábožná sa v analýzach evolučných psychológov zvyčajne zaraďuje do kategórie „sociálne a kultúrne relevantných, dôležitých vlastností“ a do kategórie

„politických/náboženských presvedčení“. Podľa názoru respondentov by mohlo byť vierovyznanie príčinou nezhôd či konfliktov. Informátori sa odvolávajú v tomto kontexte napríklad na krst dieťaťa, cirkevný sobáš, či nedeľnú návštevu kostola. Podľa niektorých je možné tieto nezhody vyriešiť a potenciálnym konfliktom a problémom sa vyhnúť. Často však v zapätí dodávali:

„*Nábožná, to by som nepreferoval*“ (M20P_WBTTA_24).

V kategórii „koníčky/zájmy“ nachádzame naprieč skupinami respondentov najmä preferenciu pre spoločné záujmy (napríklad záujem o čítanie kníh a cestovanie, vykonávanie športov) a spoločné trávenie voľného času bez bližšej špecifikácie. Väčšina respondentov deklarovala dôležitosť spoločných záujmov a koníčkov pre dlhodobý vzťah. Vo väčšine prípadov sa kládol väčší dôraz skôr na zdieľanie záujmov a trávenie voľného času s partnerom, ako na samotnú činnosť. V širšom slova zmysle tak môžeme hovoriť skôr o preferencii pre podobnosť. Z analýzy získaných dát vyplýva, že pre respondentov je dôležitý fakt, že sa v názoroch, postojoch a plánoch, koničkoch, presvedčeniach atď. zhodujú s partnerkou. Respondent nemusí nevyhnutne deklarovať priamo preferenciu, v čom sa má s partnerkou zhodovať (hranie počítačových hier, záľuba v cestovaní, čítaní kníh, aerobik, návšteva tanečných zábav). Dôležité však je, aby k nejakému prieniku záujmov došlo.

Obsah kategórie „kultúrne a sociálne relevantné, dôležité vlastnosti“ tvoria vlastnosti ako otvorená, skromná, optimistická, nezávislá, sčítaná a „*blázon v dobrom slova zmysle*“ (BAGYM_M24_18). Tiež preferencie pre podobné a spoločné záujmy, komunikáciu medzi partnermi a vzájomné porozumenie, informovanosť a záujem o udalosti vo svete zo strany partnerky.

Poslednú kategóriu predstavuje kategória „osobnostné vlastnosti“. V nej sa nachádzajú také charakteristiky ako sebaistá, introvertná, tichá, otvorená, ukecaná, skromná, nezávislá, citlivý človek, nehašterivá a neškriepivá, empatická.

Muži a ženy vykazujú preferencie pre partnerov/ky, ktorí/é zdieľajú ich hodnoty, politickú orientáciu, svetonázor či náboženské presvedčenie. Respondenti deklarujú preferencie pre podobnosť v týchto oblastiach. Preferencie sa premietajú aj do „reálneho sveta“ a faktického výberu partnera a partnerky. Tento jav sa nazýva, v sociologickej a antropologickej literatúre, homogamia.²⁶

Záver

Cieľom práce bolo analyzovať deklarované preferencie mužov vo veku šestnásť až dvadsaťšesť rokov pri výbere dlhodobej partnerky v súčasnom urbánnom prostredí na Slovensku. Jedna z otázok, ktorá bola položená respondentom sa vzťahovala k predstave o ideálnej partnerke pre dlhodobý vzťah, spolužitie, manželstvo a plodenie potomkov. Hlavným teoretickým východiskom textu

²⁶ MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha : Sociologické Nakladatelství, 2002.

je evolučná psychológia. Táto teoretická platforma predpokladá existenciu univerzálnych reprodukčných stratégií a preferencií pri výbere partnerov u ľudí naprieč celým svetom, ktoré sa vyvinuli počas evolúcie ľudského druhu.²⁷ Dôležité je zistenie, že deklarované preferencie respondentov pri výbere dlhodobej partnerky sú podobné predpokladom evolučnej psychológie o preferenciách pri výbere dlhodobého partnera. Rovnako ako v opisoch respondentov o ideálnych dlhodobých partnerkách nachádzame zhody s preferenciami, ktoré postulujú evoluční psychológovia.

Preferencia mužov pre fyzickú atraktivitu je riešením adaptívneho problému nájdenia reprodukčne zdatnej partnerky. Ďalším z adaptívnych problémov je neistota otcovstva. Tento problém riešia preferencie pre vernosť a signály vernosti. Niektorí autori dokonca hovoria o preferencií vlastností, ktoré signalizujú ovládateľnosť, či submisívnosť vo vzťahu k dlhodobej partnerke.²⁸ K podobným preferenciám sa radí aj vzájomná príťažlivosť a láska, ako aj vlastnosti ako spoľahlivosť, emocionálna stabilita, prípadne láskavosť a vzájomné pochopenie. Relevantnými sú aj spoločné a podobné hodnoty, postoje, osobnostné črty či (ne) náboženské presvedčenie. Respondenti deklarujú preferencie pre inteligenciu, múdrosť, či zmysel pre humor.²⁹

Účastníci výskumu deklarujú preferencie pre vlastnosti, ktoré asociujú s úspešnou starostlivosťou o potomkov a ich výchovou. Tieto preferencie sú pochopiteľné z pohľadu evolučných vied a v súlade s teóriou rodičovskej investície. Tá predpokladá, že v prípade dlhodobých zväzkov (manželstva) muži (ako aj ženy) preferujú pri výbere dlhodobých partnerov disponujúcich vlastnosťami, črtami a charakteristikami, ktoré signalizujú schopnosť vychovávať, ochraňovať, zabezpečovať potomkov.³⁰ Podľa môjho názoru, výroky respondentov (viď napr.

výrok nižšie) môžu poukazovať na potenciálnu platnosť postulátov evolučnej psychológie.

„Mala by to byť zrelá žena, s ktorou by som sa cítil príjemne a vždy sa tešil domov. Dobrá gazdiná, sebaistá, cieľavedomá, pracovitá. Rodinne orientovaná, verná, milujúca, kreatívna, schopná kompromisov a podporí ma.“ (M_ZJRA_20).

Podľa evolučných psychológov sú preferencie sú okrem iných faktorov výrazne ovplyvnené tým, či jedinec hľadá krátkodobého alebo dlhodobého partnera.³¹ Preferencie pre jednotlivé vlastnosti, črty a charakteristiky sa teda v tomto ohľade líšia. Ako príklad môžem uviesť inteligenciu či múdrosť. Tieto vlastnosti sú pri výbere dlhodobého, manželského partnera často preferovanou vlastnosťou u mužov aj u žien. Naopak pri výbere krátkodobých partnerov sú vo väčšine prípadov vnímané často ako irelevantné.

Preferencie pre niektoré vlastnosti vychádzajú zo selekčných tlakov, ktorým čelili naši predkovia v minulosti a následným adaptáciami. Niektoré vlastnosti sú preferované, pretože sú dôležité sociálne a kultúrne. Niektoré preferencie nie je vhodné vysvetľovať z evolučnej perspektívy, napríklad preferenciu pre určitú farbu vlasov, pretože môžu byť kultúrne špecifické.

Preferencie pri výbere dlhodobej partnerky a samotný výber predstavujú zložitú problematiku. Patria nielen k ťažiskovým témam evolučnej antropológie a psychológie, ale aj antropológie príbuzenstva, rodových štúdií, sociológie či biológie. V zásade je možné vysloviť názor, že danú problematiku skúmajú ako humanitné, sociálne tak aj prírodné vedy. V sociálnej-kultúrnej antropológii je jej venovaná pozornosť už od druhej polovice devätnásteho storočia. Slovenská etnológia, antropológia jej doposiaľ nevenovala systematickú pozornosť. K jej pochopeniu je potrebné skúmať nielen evolučné aspekty a dimenzie, ale aj aspekty kultúrne, sociálne, historické, ekonomické či ekologické, ktoré, rovnako ako sebahodnotenie jedinca, vplyvajú na preferencie. Prezentovaná práca tak predstavuje len malý kúsok celej tejto pomerne zložitej problematiky.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

BARBER, Nigel. The evolutionary psychology of physical attractiveness: Sexual selection and human morphology. In: *Ethology and Sociobiology*, vol. 16, 5/1995, s. 395-424.

³¹ DAVIES, Alastair – SHACKELFORD, Todd. Two Human Natures: How Men and Women Evolved Different Psychologies. In: CRAWFORD, Charles – KREBS, Dennis. (eds). *Foundations of evolutionary psychology: Ideas, issues and applications*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2008, s. 267-268.

²⁷ SHACKELFORD, K. Todd – HANSEN, D. Ranald (eds.). *The evolution of sexuality...*; WEEKES-SHACKELFORD, A. Viviana – SHACKELFORD, K. Todd. (eds.). *Evolutionary perspectives on human sexual psychology and behavior*. New York : Springer, 2014.

²⁸ BROWN, L. Stephanie – LEWIS, P. Brian. Relational dominance and mate-selection criteria: Evidence that males attend to female dominance. In: *Evolution and Human Behavior*, vol. 25, 6/2004, s. 406-415.

²⁹ BUSS, M. David et. al. International Preferences In Selecting Mates: A Study of 37 Cultures. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, vol. 21, 1/1990, s. 5-47; BUSS, M. David. The evolution of desire...

³⁰ TRIVERS, Robert. Parental Investment and Sexual Selection. In: CAMPBELL, Grant, Bernard (eds.). *Sexual Selection and Descent of man*. Chicago : Aldine-Altherton, 1972, s. 136-179; LA CERRA, Peggy. Evolved mate preferences in women: Psychological adaptations for assessing a man's willingness to invest in offspring. Unpublished doctoral dissertation, Department of Psychology, University of California, Santa Barbara 1994. In: BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London : Pearson, 2008; BRASE, Gary. Cues of parental...; HRDY, Sarah, Blaffer. *Mother Nature: Maternal Instincts and how they shape the human species*. New York : Ballantine Books, 1999; HRDY, Sarah, Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge : Harvard University Press, 2009.

- BARKOW, Jeremy – COSMIDES, Leda – TOOBY, John. (eds.). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York : Oxford University Press, 1992.
- BARRETT, Louise – DUNBAR, Robin – LYCETT, John. *Evoluční psychologie člověka*. Praha : Portál, 2007.
- BETZIG, Laura. Cause of Conjugal Dissolution: A Cross-cultural Study. In: *Current Anthropology*, vol. 30, 5/1989, s. 654-676.
- BRASE, Gary. Cues of parental investment as a factor in attractiveness. In: *Evolution and Human Behavior*, vol. 27, 2006, 145-157.
- BROWN, L. Stephanie – LEWIS, P. Brian. Relational dominance and mate-selection criteria: Evidence that males attend to female dominance. In: *Evolution and Human Behavior*, vol. 25, 6/2004, s. 406-415.
- BUŽEKOVÁ, Tatiana. *Nepriateľ zvnútra: Nadprirodzená hrozba v ľudskej podobe*. Bratislava: VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2009.
- BUSS, M. David. Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures. In: *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 12, 1989, s. 1-49.
- BUSS, M. David et. al. International Preferences In Selecting Mates: A Study of 37 Cultures. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, vol. 21, 1/1990, s. 5-47.
- BUSS, M. David. Conflict in Married Couples: Personality Predictors of Anger and Upset. In: *Journal of Personality*, vol. 59, 4/1991, s. 663-703.
- BUSS, M. David – SCHMITT, David. P. Sexual Strategies Theory: An Evolutionary Perspective on Human Mating. In: *Psychological Review*, vol. 100, 2/1993, s. 204-232.
- BUSS, M. David. *The evolution of desire: Strategies of human mating (Revised Edition)*. New York : Free Press, 2003.
- BUSS, M. David. The Evolution of Human Mating. In: *Acta Psychologica Sinica*, vol. 39, 3/2007, s. 502-512.
- BUSS, M. David. Strategies of Human Mating. In: *Psychological Topics*, vol. 15, 2/2006, s. 239-260.
- BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London : Pearson, 2008.
- DAVIES, Alastair – SHACKELFORD, Todd. Two Human Natures: How Men and Women Evolved Different Psychologies. In: CRAWFORD, Charles – KREBS, Dennis (eds). *Foundations of evolutionary psychology: Ideas, issues and applications*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2008, s. 262-280.
- DUNBAR, Robin – WAYNFORTH, David. Conditional Mate Choice Strategies in Humans: Evidence From 'Lonely Hearts' Advertisements. In: *Behaviour*, vol. 132, 9-10/1995, s. 755-779.
- HRDY, Sarah, Blaffer. *Mother Nature: Maternal Instincts and how they shape the human species*. New York : Ballantine Books, 1999.
- HRDY, Sarah, Blaffer. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge : Harvard University Press, 2009.
- LA CERRA, Peggy. Evolved mate preferences in women: Psychological adaptations for assessing a man's willingness to invest in offspring. Unpublished doctoral dissertation, Department of Psychology, University of California, Santa Barbara 1994. In: BUSS, M. David. *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. 3ed. London : Pearson, 2008.
- LIPPA, A. Richard. *Pohlaví: příroda a výchova*. Praha : Academia, 2009.
- MILLER, Geoffrey. *The Mating Mind: How Sexual Selection Choice Shaped the Evolution of Human Nature*. New York : Anchor Books, 2001.
- MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha : Sociologické Nakladatelství, 2002.
- PAWLOWSKI, Boguslav. Loss of Oestrus and Concealed Ovulation in Human Evolution: The Case against the Sexual-Selection Hypothesis. In: *Current Anthropology*, vol. 40, 3/1999, s. 257-276.
- POWER, Camila. The evolution of ritual as a process of sexual selection. In: DOR, Daniel – KNIGHT, Chris – Jerome, LEWIS, (eds). *The Social Origins of Language*. Oxford : Oxford UP, 2014, s. 196-207.
- KNIGHT, Chris. *Blood Relations: Menstruation and the Origins of Culture*. New Haven and London : Yale University Press, 1991.
- SEFCEK, Jon – BRUMBACH, H. Barbara – VASQUEZ, Geneva – MILLER, F. Geoffrey. The evolutionary psychology of human mate choice. In: *Journal of Psychology and Human Sexuality*, r. 18, 2-3/2007, s. 125-182.
- SHACKELFORD, K. Todd – HANSEN, D. Randal (eds.). *The evolution of sexuality*. New York : Springer, 2015.
- SYMONS, Donald. *Evolution of Human Sexuality*. New York : Oxford, 1979.
- SYMONS, Donald. Beauty is in the adaptations of the beholder: The evolutionary psychology of human female sexual attractiveness. In: ABRAMSON, R. Paul – PINKERTON, D. Steven. (eds.). *Sexual nature, sexual culture*. Chicago : University of Chicago Press, 1995, s. 80-118.
- SWAMI, Viren. *Evolutionary Psychology: A Critical Introduction*. New York : Wiley Blackwell, 2011.
- THIESEN, Del – YOUNG, K. Robert – BURROUGH, Ramona. Lonely hearts advertisements reflect sexually dimorphic mating strategies. In: *Ethology and Sociobiology*, vol. 14, 3/1993, s. 209-229.
- TRIVERS, Robert. Parental Investment and Sexual Selection. In: CAMPBELL, Grant, Bernard (eds.). *Sexual Selection and Descent of man*. Chicago : Aldine-Altheron, 1972, s.136-179.

- UHRIN, Michal. *Preferencie pri výbere dlhodobého partnera* (diplomová práca). Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2016.
- UHRIN, Michal. Fyzická atraktivita a výber dlhodobého partnera. In: *Etnologické rozpravy*, vol. 24, 1/2017, 41-67.
- UHRIN, Michal. The Evolutionary approach in anthropology: A Study of the body and Corporeality. In: BOTIKOVÁ, Marta – VÁLKA, Miroslav (eds.). *Ethnology for the 21st Century. Bases and Prospects*. Brno : Masarykova Univerzita, 2017, s. 181-191.
- UHRIN, Michal – TUŽINSKÁ, Helena. Reprezentácie sexuálnej a emocionálnej nevery: antropologická perspektíva. In: *Populačné štúdie Slovenska 10*. Bratislava, MKD, 2017, s. 67-86.
- UHRIN, Michal. Preferencie žien pri výbere dlhodobého partnera v súčasnom mestskom prostredí na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 11*. Bratislava, MKD, 2018, s. 104-138.
- WEEKES-SHACKELFORD, A. Viviana – SHACKELFORD, K. Todd. (eds.). *Evolutionary perspectives on human sexual psychology and behavior*. New York : Springer, 2014.

Čo ne/vieme o rodinách s dieťaťom s postihnutím¹

Marta Botiková – Jana Kafunová

Prof. PhDr. Marta Botiková, CSc.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Ethnology and Museology
Gondova ulica 2
811 02 Bratislava 1
Slovakia
email: marta.botikova@uniba.sk

Mgr. Jana Kafunová
Slovak national archive in Bratislava
Drotárska cesta 42,
840 05 Bratislava 45
Slovakia
email: jana.kafunova@minv.sk

Populačné štúdie Slovenska 12, 81-92

What we do (not) know about families with a child with disabilities

In ethnological literature there are no previous studies on the issue of a child with a disability in the family. In the text we search for answers on how the family copes in its frameworks, how this situation affects the functioning of the family community and its individual members. We describe and culturally, socially and contextually analyze the materials obtained from field probes and secondary sources. The impact of a disabled child on the lives of parents and the whole family was perceived both positively and negatively by the parents. To treat the child positively, in terms of reconciliation, meant strengthening relationships between partners and other family members and mutual help and support. The negative attitude marked a destructive process - be it a family break-up, father leaving the family, psychological problems, experiencing feelings of bitterness, dissatisfaction and isolation, which were accompanied by sadness, depression, or exhaustion.

Keywords: family, child with disabilities

V etnologickej literatúre problematika dieťaťa s postihnutím v rodine nemá predchádzajúce štúdie, či všeobecne texty, ktoré by nejakým spôsobom uvedenú problematiku reflektovali. Už i toto je zaujímavé zistenie, veď deti s rôznymi druhmi postihnutia tak ako sú dnes, aj v minulosti boli súčasťou spoločnosti. Predsa pomyslenie, či stretnutie s dieťaťom s postihnutím v ľudoch vyvoláva širokú škálu v zásade ambivalentných emócií od ľútosť, strachu, potreby úniku, hnusu,

¹ Táto práca bola podporovaná grantom VEGA 1/0421/17 „Symbolické reprezentácie nebezpečnosti“.

v najhorších prípadoch nenávisť, cez záujem, chuť a ochotu nezištné pomôcť, poskytnúť starostlivosť a opateru, naznačiť solidarnosť. Témy a vzťahy, ktoré v minulosti etnológia sledovala, patrili skôr do sféry javov typických, príkladných, možno aj normatívnych. Aj preto je naša voľba témy možno nezvyklá a prekvapivá.²

Cieľom nášho zamyslenia je hľadať odpovede na otázku, ako sa rodina vo svojich rámcach vyrovnáva, resp. ako sa vyrovnávala s postihnutím dieťaťa, aký vplyv má takáto situácia na fungovanie rodinného spoločenstva a jeho jednotlivých členov. Pokúsime sa popísať a kultúrno-sociálne a kontextuálne analyzovať materiály, ktoré sme získali z terénnych sond a zo sekundárnych zdrojov. Predpokladáme, že rodina, ktorá má dieťa s postihnutím sa bude správať smerom dovnútra tak, že dieťa bude stredom záujmu a servisnej podpory, a zároveň sa členovia rodiny budú usilovať navzájom sa podporovať v aktivitách, ktoré poskytujú chvíľkový relax v záväzku, ktorý zo starostlivosti o dieťa s postihnutím vyplýva. Aj preto bude pravdepodobne možné pozorovať snahu zapojiť do rodinných aktivít širší okruh rodiny a príbuzenstva. Pôjde o vyrovnávanie sa rodín s problémom, zmeny vzťahov v rodinách, prispôbenie sa denného režimu a rozdelenie rol s ohľadom na postihnuté dieťa, výber vhodného edukačného zariadenia, pomoc osobných asistentov aj spôsoby trávenia voľného času.³

O rodinách predpokladáme, že do verejnej sféry budú vstupovať opatrne, tak, že vyhľadávajú miesta a spoločenstvá, kde možno počítať s porozumením a prípadnou pomocou okolia, a to pre dobrý pocit pre choré dieťa ako aj pre ostatných členov rodiny. Existuje aj ďalšia podporná stratégia, totiž ak všetci, alebo väčšina zúčastnených v rodinnom spoločenstve dokáže dať udalosti filozofický zmysel, teda udalosť samu aj správanie v jej dôsledku zdôvodňovať vyšším princípom obety a zmyslu.

Ako sme už uviedli, deti s postihnutím (najrôznejšieho druhu), ich literárne obrazy, nájdeme v krásnej literatúre, v slovenskej klasickej próze i poézii, rovnako ako v mediálne reprodukováných žánroch od dokumentov až po bulvárne

² Odlišná je situácia v samostatnom vednom odbore, defektológii: ktorého predmetom je štúdium rôznych typov postihnutia a zároveň možností prekonávania handikepov z postihnutia vyplývajúcich. Tieto zistenia sú nám nápomocné aj pri ďalšom uvažovaní, aj keď náš záujem sa upriamuje predsa trochu odlišným smerom. Je všeobecne známe, že výsledky defektológie sa uplatňujú v odboroch (špeciálnej, liečebnej aj sociálnej) pedagogiky aj psychológie a nie je cieľom našej práce, ani by sme nedokázali tieto výskumy, postupy a výsledky suplovať. Existujú aj práce z oblasti kultúrnych dejín a historickej antropológie, ktoré sa zaoberajú problematikou spoločenskej akceptácie ľudí, zvlášť detí s postihnutím, napr. COHEN, Deborah. *Family Secrets. Shame and Privacy in Modern Britain*. Oxford University Press, 2013.

³ „Svetová zdravotnícka organizácia vyslovila zásadu, že treba vzdelávať všetky deti bez ohľadu na stupeň postihnutia. Je samozrejmé, že sú m.r. deti, ktoré nemožno nútiť do spoločnosti, alebo ktorým nemožno vnucovať spoločnosť. Predsa psychosociálna rehabilitácia je považovaná za prospešnú a potrebnú rovnako ako u zdravých detí.“ MATULAY, Karol a kol. *Mentálna retardácia*. Martin : Vyd. Osveta, 1986, s. 234.

zobrazenie. Príbehy vyvolávajú ľútosť, zahanbenie, pocit viny. Za jeden z druhov pomoci sa považuje umiestnenie dieťaťa v ústavnej starostlivosti.

Otázka inštitucionálnej starostlivosti ako súčasť sociálnej služby je predmetom historických výskumov⁴. Štátna starostlivosť o osoby s mentálnym postihnutím sa v Uhorsku riešila koncom 19. storočia aj na základe dobrej praxe z domáceho prostredia Uhorska aj zo západoeurópskeho zahraničia⁵, podobne sú známe aktivity z obdobia prvej Československej republiky⁶. Je zrejmé, že tento typ prameňov nám len málo, ak vôbec napovie o stave rodinného prostredia s dieťaťom s postihnutím v časoch, keď pramene vznikali.⁷

Z tematického hľadiska sme naše zistenia usporiadali podľa vnútornej chronológie javov a podľa následnosti, akú im prisudzovali naši informátori. Tak si všimame narodenie – problémy, komplikácie, správa o zdravotnom postihnutí dieťaťa, následné zmeny v rodinných vzťahoch, ako aj faktory, ktoré pomohli rodine sa s touto situáciou vyrovnáť. Zaujímá nás rozdelenie rolí v rodine, ovplyvnené novou situáciou, formy trávenia voľného času, pociťované obmedzenia, či interpretované postoje okolia k postihnutému dieťaťu.

Existujú rôzne typy postihnutia, primárne sa dajú rozdeliť na fyzické a mentálne, avšak jedno obyčajne sprevádza, resp. nemusí vylučovať druhé. Niektoré sú geneticky zakódované, iné zapríčinené pôsobením rôznych faktorov počas tehotenstva alebo pri pôrode. V niektorých prípadoch sa diagnóza dá určiť až v neskoršom veku dieťaťa. Postihnutie možno nadobudnúť aj počas života

⁴ DUDEKOVÁ, Gabriela. Humanizácia starostlivosti o hendikepovaných. Telesne a duševne postihnutí na prahu modernej doby. In: *História revue* 5, č. 5, s. 22-25. KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Hendikepovaní na okraji spoločnosti. Zdravotne postihnutí v stredoveku a ranom novoveku. In: *História revue* 5, č. 5, s. 19-22.

⁵ NIEDERMAN, Gyula – CHYZER, Kornél. *Elmebetegügy, iszákos menedék helyei és védekezés a tudóvsz ellen*. Jelentés, melyet külföldi tanulmányútkról Perczel Dezső m. kir. belügyminiszter ur ónagyméltóságának benyújtottak. Kiadja a m. kir. belügyminiszterium. Bp., 1897. Dobrowsky és Franke. III, 141 p., aj BLUM, Rezső. Tájékoztató a szellemileg fogyatékosok Blum-féle intézetéről Pelsőcz (Gömörmegye). [Budapest] : [s. n.], [1903?]

⁶ TVRDOŇOVÁ, Daniela. Školstvo pre mládež úchylnú, alebo starostlivosť o zdravotne a mentálne postihnuté deti v období I. ČSR. In: FIALOVÁ, Ivana – TVRDOŇOVÁ, Daniela (eds.). *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2013, s. 416-435.

⁷ Zisťovanie telesných a duševných postihnutí pri sčítaniach ľudu dlho patrilo k dôležitým a žiadaným obsahovým prvkom. Odporúčania Medzinárodného štatistického úradu v Petrohrade 1872. V rakúsko-uhorských sčítaniach sa niektoré tieto otázky vyskytli už v roku 1869, v Československu pre rôzne okolnosti až v sčítaní v roku 1930, ktoré sledovalo telesné postihnutia. Pokiaľ ide o Slovensko a o kombináciu telesného postihnutia a veku obyvateľstva, postihnutie rástlo s vekom a prevládalo u mužskej populácie. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska a sčítania ľudu 1919-1940*. Brno : Tribun EU, 2012, s.127-130. Ide teda o iný druh údajov, než aký je predmetom nášho záujmu. V multidimenzionálnych tabuľkách z najnovších sčítaní obyvateľstva v SR, podobne ani z Národného centra zdravotníckych informácií sa nám nepodarilo nájsť údaje o obyvateľstve s postihnutím.

(prekonaním ťažkej choroby, zapríčinené nehodou).

Psychológovia nazývajú obdobie, keď sa rodičia dozvedia o postihnutí dieťaťa, obdobím tranzície, keď nastáva adaptácia a akceptácia, samozrejme rozličnej kvality a miery v závislosti od osobnostných vlastností ako aj od rodinnej podpory a ďalších okolností. Ľudia, ktorí sú postavení pred tento problém, si vypracúvajú vedomé a používajú aj nevedomé stratégie, ako sa s problémom vyrovnat'. Medzi rodinami, kde sme robili etnologický výskum a predstavujú našu kazuistiku⁸, nebola žiadna, kde by sa o postihnutí dozvedeli už počas tehotenstva. Obvyklé bolo, že narodeniu dieťaťa však predchádzalo rizikové tehotenstvo alebo nastali komplikácie počas pôrodu „V podstate to tehotenstvo prebiehalo normálne, bol to pre nás strašne veľký šok keď sa vlastne narodila, pretože sa to stalo pri pôrode, bolo tam veľmi masívne krvácanie do mozgu.“ (2), na určenie diagnózy si v niektorých prípadoch museli rodičia počkať „My sme do dvoch rokov nevedeli akú má diagnózu...“ (3); „Tak od začiatku nám povedali že bude nejaký problém s nimi, že bude tam nejaké poškodenie a že nevedia do akej miery...“ (5). Narodenie dieťaťa býva prelomovou udalosťou v spoločnom živote muža a ženy, narodenie chorého či postihnutého dieťaťa spôsobí doslova šok „No ale je pravda, že teraz sa nám narušil úplne celý svet, lebo zle spával a aj teraz zle spáva...“ (1), môže rodinou otriasť alebo byť príčinou jej rozpadu. Najčastejšie je to otec, ktorý odchádza „neskôr som sa dostala do občianskeho združenia s postihnutými deťmi a tam som zistila, že strašne veľa chlapov to vzdalo a nevedeli sa s tým zmieriť...“ (3).

Na otca však môže byť vplyv rôznorodý. Zaznamenali sme aj neobvyklú obetavosť voči chorému dieťaťu a ostatným členom rodiny. V našej veľkej vzorke sme sa stretli aj s prípadom, kde (išlo o ľahšiu formu autizmu), akoby „potreby syna otec prebliadal a dostať sa s ním na spoločné sedenie u odborníka“ (6) znamenalo pre matku značnú námahu, tlak, ktorý musela na partnera a otca dieťaťa vyvinúť. Skúmané rodiny zostali pokope, avšak táto situácia preverila vzťahy, niekedy až po čase bol rodič schopný sa zmieriť s postihnutím „...zhruba pred piatimi rokmi už dozrel do takého štádia že ju prijal a vlastne vtedy začal tak aj ináč s ňou komunikovať aj sa k nej správať, myslím, že to slovo prijal ju to vystihuje najlepšie“ (2). Problémy s prijatím postihnutého dieťaťa sa vyskytujú v rôznych rovinách rodinných vzťahov, nielen manžel – manželka, ale aj súrodenec – postihnuté dieťa, starí rodičia – postihnuté dieťa „... som musela bojovať aj s mojou svokrou, pretože moji svokrovi sú rádovo o generáciu starší od mojich rodičov, ale nevedeli pochopiť čím to je, prečo to je, stále tvrdili, že u nich to v rodine nie je, že u nich nikto nič také nemal...“ (3) „ona (jedna zo sestier) ju absolútne neprijíma... ona nemá pre ňu pekného slova. Ona vlastne jej dáva za vinu, že trebárs aj môj zdravotný stav sa zhoršil... nevidí v tom nič pozitívne“ (2). Podobné výroky sme zaznamenali aj keď

⁸ V texte uvádzame výpovede informátorov bez bližšej špecifikácie zdroja v záujme ich anonymizácie a ochrany osobných údajov. Tieto sa nachádzajú v archíve autoriek. Pre rozlíšenie jednotlivých výpovedí používame text v kurzíve, označený náhodne priradeným číslom. V prípade, že používame citáciu z iného zdroja ako sú naše vlastné terénne výskumy, citujeme priamu reč informátorov kurzívou a odvolávame sa na sekundárny zdroj.

išlo o širšie príbuzenstvo. „Načo ho budeš vodiť do špeciálnej škôlky, medzi ostatné blbé deti, tam sa ti vôbec nebude rozvíjať...“ (6), bol názor sestrinho manžela, ktorý ho takto artikuloval za istú časť príbuzných, ako odpoveď na prosbu matky pomôcť pri pravidelnej doprave chorého dieťaťa. Členovia širšej rodiny, ktorí sami mali zdravé deti v porovnateľnom veku s dieťaťom s postihnutím, akoby nechceli porozumieť, že dieťa s postihnutím má iné nároky a v prípade osobitného prístupu aj šance vymaniť sa zo svojho stavu. Nie je to ojedinelý postoj, potvrdil sa aj v iných výskumoch. „(Moja sestra svoju) dcéru obviňovala za všetko jej správanie (tvrdila, že nie je chorá), útočila na ňu a zároveň spolu s jej „ideálnou rodinou“ si z nej robili srandu a veľmi často ju v prítomnosti širšej rodiny alebo známych zosmiešňovali.“ Iná odpoveď hovorí o tom, že: „Niektorí z rodiny sa nám obrátili chrbtom a naopak, niektorí nás utešovali“⁹.

Aby sa rodičia postihnutého dieťaťa vedeli lepšie so situáciou vyrovnat', potrebujú si nájsť niekoho, niečo, o čo by sa mohli oprieť, čo by im pomohlo vyrovnat' sa, predovšetkým po psychickej stránke, s novou situáciou. I preto je harmonické spolužitie rodičov pre deti veľmi dôležité. Informátori z väčšiny nami skúmaných rodín sa zhodli, že vďaka za preklenutie náročných chvíľ práve rodinnej súdržnosti. „Manžel to absolvoval všetko so mnou, tie roky, vlastne to bolo aj dobre pretože v podstate bol v tom probléme, v tom, že to prežíval všetko s nami, takže to nás aj utužilo.“ (5) „Viem, že sme sa vtedy opierali o súdržnosť v našej rodine, o to, čo sme spolu prežili, lásku, o to že teda chceme to spolu niesť.“ (2)

Specializované psychologické výskumy, ktoré merali vzťah medzi manželským vzťahom a hendikepom dieťaťa, nepotvrdili rozdiel manželskej spokojnosti. Zlepšenie manželského vzťahu, ktorým sa rozumie opora, porozumenie, zdieľanie úloh, sa ukázalo častejšie ako naopak, ale zároveň vykazujú otcovia aj matky v rôznych škálach väčší negatívny stres. Odolnosť voči záťažiam a adaptačná schopnosť rodiny je taká, akú ju má najslabší článok reťazca. Ak má matka silnú a otec slabú adaptačnú schopnosť, rodina smeruje k rozpadu, hovoria psychológovia¹⁰. Zaujímavým zistením je minimálny rozdiel medzi stresom v období po zistení diagnózy a súčasným stresom¹¹. Inými slovami na stav si nemožno “zvyknúť”, stále prináša nové výzvy a hľadanie riešení.

Vplyv matky sa celkovo dal merať lepšie ako vplyv otca, čo určite tiež naznačuje nielen rozdelenie ale aj účinnosť výchovy zo strany konkrétneho rodiča. Ukazuje sa, že čím je zo strany matky vyšší záujem o dieťa, tým dieťa lepšie zvláda záťažové situácie a naopak, čím je matka menej dôsledná, tým dieťa zvláda záťažové situácie ťažšie. Aj tieto, len zdanlivo triviálne zistenia potvrdzujú dominantnú úlohu matky v starostlivosti o dieťa s postihnutím. K ďalším zisteniam patrí, že čím väčšiu

⁹ BARÁTOVÁ, Mária. Vplyv rodinnej reziliencie na zvládanie stresu v rodine s mentálne postihnutým dieťaťom. Bratislava : FiF UK, 2011, s.42. Mesárošová Barbora (školiťel).

¹⁰ BARANOVÁ, Aneta. Zvládanie záťažových situácií v adaptačnom procese matiek handicapovaných detí. Bratislava : [s.n.], 2003, s. 35, 50. Štúrová, Jana (školiťel).

¹¹ BARÁTOVÁ, Mária. Vplyv rodinnej reziliencie..., s. 6.

emočnú vrelosť rodičia voči svojmu dieťaťu prejavujú, tým lepšie znáša dieťa s postihnutím záťažové situácie, aj keď miera môže kolísat' - ak rodičia majú odmietavé alebo naopak hyperprotektívne správanie, deti s postihnutím menej zvládajú záťažové situácie ako deti s postihnutím, ktorých rodičia takéto tendencie správania nemajú¹².

Ďalším pilierom pre rodiny s dieťaťom s postihnutím je okruh priateľov, na ktorých sa môžu spoľahnúť „Ja mám vlastne také dobré kamarátky, to sú bývalé kolegyne a táto jedna prišla, už mu doniesla aj darček a sme jej teda hovorili že vyzerá že bude mať Downov syndróm a ona, no nemohol si vybrať lepších rodičov...“ (1) a taktiež aj spoločenstvá, kde sa stretávajú rodičia s deťmi s podobným postihnutím. Spája ich vedomie, že nie sú jediní s takým problémom, lepšie sa vedia navzájom pochopiť a povzbudiť, pomôcť si. „Lepšie je ísť do takej spoločnosti kde majú takýto podobný problém. Stretávame sa, aj si tak pomáhame navzájom, aj tak ako vieme sa pochopiť, vieme hneď ktorá o čom hovorí.“ (2) Oporu nachádzali rodiny aj vo viere v Boha, cez ktorú sa snažili toto ich nové poslanie pochopiť „...ale tak sme to s božou pomocou všetko zvládali, sme veriaci a vlastne cez to sme si to tak, vkladali do božích rúk a že to všetko bude tak ako má byť.“ (5)

Režim dňa sa zväčša po narodení dieťaťa prispôsobuje jemu. V prvých mesiacoch to býva obzvlášť vyčerpávajúce aj pri zdravých deťoch, o to viac ak si dieťa vyžaduje špeciálnu starostlivosť, časovo náročné cvičenie a podobné aktivity. Do úvahy treba brať aj to, že zdravé deti si rýchlejšie zvykajú na nové veci, na rozdiel od hendikepovaných, informátorka to vyjadrila takto: „...môžem povedať, že čo u iných detí trvá povedzme dva týždne, tak u nej to trvá dva roky, kým sa naučí. Ona do troch rokov vôbec nerozprávala, vôbec sa neusmievala...“ (2)

Matke, na ktorej je najväčšia časť starostlivosti, sme zaznamenali výpomoc zo strany starej matky, „...viete, aby si (matka) oddýchla, aj keď sa bojí. Naša M. má aj mentálne postihnutie, aj autizmus, ale najmä tá epilepsia, nemôžeme ju nechať samu, niečo strbne na seba...“ (7). V inom prípade ľahšieho postihnutia, napríklad formy autizmu, je stará mama nápomocná takmer stále, dokonca matka sa uvoľní a môže chodiť aj do práce. U starej matky alebo v domácom prostredí dieťaťa je obvyčajne vhodne zabezpečená pokojná atmosféra bez zbytočných vyrušení, a aj rytmus dňa sa prispôsobuje potrebám chorého dieťaťa. Nezistili sme rozdiel medzi prístupom či ochotou pomôcť medzi matkou matky alebo matkou otca dieťaťa. Toto však umožňuje zhoda okolností a nie je to riešenie, ktoré by sa dalo uplatniť pravidelne.

O súvislosti s prítomnosťou súrodencov sa hovorí v niekoľkých výskumných prácach. Špeciálne na súrodenecký vzťah s dieťaťom s postihnutím je zameraná sonda¹³, ktorá upozorňuje na skutočnosť, že pri deťoch s mentálnym postihnutím,

presnejšie autizmu, chýba hra medzi súrodencami. Nedostatok fantázie, predstavivosti u chorého dieťaťa je nahradené rituálmi v správaní sa, ktoré sa vyznačujú rigiditou a nepružnosťou. Interakcia sa však má šancu rozvíjať vplyvom kognitívneho a emocionálneho dozrievania oboch, zdravého aj postihnutého súrodenca. Akceptáciu stavu vyjadruje postoj osemročného chlapca: „Maminka, odkiaľ Bobu, že keď sa vrátim v budúcom živote, chcem mať presne takých istých bratov, akých mám teraz...“¹⁴ ale nevylučuje aj iné stavy: „Mám syna, ktorý je o 6,5 roka mladší od dcéry, ale v porovnaní ako keby bol starší. Keď som mu to oznámila, plakal aj za postihnutú sestru. Trápil sa, že sa budú ľudia na nás smiať a čo on povie v škole, čo kamaráti.. Syn začal byť čím ďalej vážnejší a smutný.“¹⁵

Informátori sa častokrát stretávajú s nepríjemnými reakciami od okolia „Keď deti sa tak pozerali na ňu, to je jasné, to je detská zvedavosť, keď také čudo nevideli ale dospeli, to bolo často netaktné.“ (2) „Táto spoločnosť, ako sa správa k postihnutým, a vôbec ľudia, hlavne tu na Slovensku, kde je toľko veriacich, aby tá viera bola akože ozajstná, aby to nebolo len pred tým kostolom v nedelju. Lebo vlastne taká netolerancia aká tu je k postihnutým vo všeobecnosti alebo aspoň k mentálne postihnutým, predsa len telesne postihnutí sa dávajú trochu do popredia...“ (1).

Matky sa vyjadrili, že nemajú radi keď s nimi druhí súcitia a ľutujú ich, radšej keby im prejavili uznanie a ponúkli pomoc namiesto nevyžiadanych rád. „Hlavne ma rozčulovalo celé okolie, lebo všetci mi dávali rady do života čo s ním mám robiť, proste toto ma najviac rozčulovalo ako ma každý utešoval, ale nikto neprišiel a nepovedal, ja ti ho postrážim...“ (1).

Zarážajúce boli aj výpovede, ako im ľudia závidia „Ale je pravda, že som sa stretla aj s postojom závidisti, veľmi veľa, že máme auto, hej, že máme dom, teda ako nám je dobre, že dostávame aj nejaký príspevok a tak, ale myslím si že by si to nikto nevymeril... to nikto nevidí čo je za tým...“ (2) ale i necitlivé poznámky z úst zdravotníkov „tá rehabilitačná sestrička s ním zacvičila a mi povedala, dajte ho do ústavu, z nebo nič nebude, urobte si druhé. Takže to bola tiež taká rana pod pás pre mňa, vlastne to povedala o dieťati ktoré nebolo zmyslovo postihnuté, hej, že vlastne on vnímal, čiže mňa sa môj syn, vtedy dvojročný, opýtal „maminka ty ma už nechceš?“, takže to bolo také dvojnásobné“ (3).

Práve negatívne skúsenosti často vyvážia a ocenia tie pozitívne, ako vľúdnosť a ochotu, ktorú im vedľa cudzí ľudia preukázali „Začala som to vnímať ako dar, že sú okolo nás ľudia, ktorí napriek tomu že sa majú dobre, nemajú problémy zdravotné, ekonomické, tak napriek tomu obetujú nejaký svoj čas alebo kúsok seba alebo myšlienku na nás.“ (2). „Napríklad tie sestričky čo sa o mňa starali, to boli úžasné ženy a to mi teda pomohlo... aj doktorka jedna, tá bola teda úžasná, tá sa nám snažila všemožne pomôcť, akékoľvek vyšetrenia, čo budete potrebovať, zariadim...“ (1). Rodičia postihnutých detí vnímajú veľmi

¹² ŠIROKÁ Kristína. *Reziliencia v rodinách s postihnutým dieťaťom*. Bratislava : FiF UK, 2012, s. 37-38. Čechová Daniela (školiťel').

¹³ MIKEŠTÍKOVÁ, Lenka. *Niektoré aspekty vzťahu súrodencov v rodinách s dieťaťom s autistickým postihnutím*. Bratislava : FiF UK, 2008. Váryová, Barbora (školiťel').

¹⁴ MOORE, Charlotte. *George and Sam*. London : Penguin Books, 2005, s. 248, citované podľa MIKEŠTÍKOVÁ, Lenka. *Niektoré aspekty...*, s. 49.

¹⁵ BARÁTOVÁ, Mária. *Vplyv rodinnej reziliencie...*, s. 41.

pozitívne, ak sa okolie k ich deťom správa prirodzene „*Teraz sme mali také posedenie, boli sme tam rodiny čo majú takéto deti, to bolo úžasné, videla som ju že neustále tancuje s niekým na tom vozíku, že je šťastná, že sa rozpráva s niekým, to som rada keď sa k nej ľudia normálne správajú, že nemajú nejaký pocit, že ako sa mám k tebe správať...*” (2). „*Človek sa snaží byť taký prirodzený, ako keby to bolo niečo obyčajné, čo vidíte na každom kroku ... a pritom to tak není. Ale vlastne tým že my chceme dať tým deťom pocit, že nie sú ničím odlišné od ostatných, tak to núti toho človeka vystupovať na verejnosti tak, že však čo sa čudujete...*” (5)

Najlepšie sa však cítia v spoločnosti ďalších rodín s postihnutými deťmi, ktoré sa vedia vcítiť do ich prežívania každodenných situácií a vzájomne sa podporiť „*Lepšie je ísť do takej spoločnosti, kde majú takéto podobný problém... a veľmi dobre si rozmyslíme, kde s ňou pôjdeme, pretože sú aj nepríjemné pohľady ľudí... predsa len nie sú zdraví ľudia zvyknutí na také pohľady, že slintá a že kľáti si hlavu a tak*” (2).

Trávenie voľného času a dovoleníek v rodinnom kruhu pomáha utužovať vzťahy medzi jednotlivými členmi rodiny. Čas na oddych je dôležitý aj z hľadiska psychohygieny, predovšetkým pre rodičov. Miesto pobytu na dovolenke aj okruh ľudí s kým ju trávia si však skúmané rodiny musia starostlivo vybrať „*Napríklad čím je staršia, tak tým že je ona nevládna, tak to je pre nás veľký problém s ňou niekam chodiť a veľmi dobre si rozmyslíme kde s ňou pôjdeme...*” (2). „*Sú také veci, kde sa my nemôžeme zúčastniť... trebárs keď ideme do tých Tatier, že pokiaľ sa dá, tak ideme všetci spolu, že ideme trebárs určitú časť cesty aj s tými vozíkmi a potom sa už rozdelíme...*” (5). „*Boli sme napríklad s mojimi rodičmi, súrodencami, nikdy nie sami, to sme boli pri Rožňave...*” (5). „*My chodíme v piatok na muzikoterapiu, to sa mu páči, tam sa učia pesničky ku ktorým sa dá aj nejaký pohyb...*” (1). „*Podľa mňa je to tam aj dobré pre mamičky, lebo ja som sa tam veľmi dobre aj odreagovala...*” (1).

Obhajoba práv osôb s (mentálnym) postihnutím, rúcanie predsudkov, sociálne poradenstvo, vzdelávanie, je napríklad v programe jedného z občianskych združení, ktoré na Slovensku vzniklo už v roku 1980.¹⁶ Výskumný materiál ukazuje význam možností spoločenských a relaxačných aktivít pre rodiny s deťmi s postihnutím, cestu z marginalizácii k spoločenskej integrácii.

Záver

Materiál, ktorý sme analyzovali, ukázal, že dopad postihnutia na život rodičov a celej rodiny vnímali rodičia pozitívne i negatívne. Postaviť sa k postihnutiu dieťaťa pozitívne, v zmysle zmierenia sa s daným stavom, znamenalo posilňovanie vzťahov medzi partnermi aj ďalšími členmi rodiny a vzájomnú pomoc a podporu. Negatívny postoj predznamenával deštruktívny proces - či už išlo o rozpad rodiny,

¹⁶ Združenie na pomoc ľuďom s mentálnym postihnutím v SR má v súčasnosti viac ako 10 000 členov v miestnych združeniach po celom Slovensku. <<http://www.zpmpvsr.sk/>>, dostupné online [3.12.2019]. Týchto združení a iniciatív je viac, sledovať ich aktivity nie je predmetom tohto príspevku. Podrobnejšie pozri aj HLASOVÁ, A. *Význam sociálnych hnutí pre rodiny s mentálne postihnutým členom*. 1994.

odchod otca z rodiny, psychické problémy, prežívanie pocitov zatrpknutosti, nespokojnosti a izolácie, ktoré sprevádzali smútok, depresie, vyčerpanosť.

Veľmi dôležitá sa ukázala úloha matky. Keď sa matky stotožnili s realitou (a často aj s nemennosťou situácie), ich postoj pravdepodobne celej rodine uľahčil prijatie dieťaťa a akceptovanie zmeny celého života. Proces stotožnenia sa významne súvisel s otázkou zmyslu utrpenia, keď obom rodičom, aj širšiemu okruhu rodinných príslušníkov pomáhala viera. Menej bola v rozhovoroch artikulovaná odborná lekárska alebo psychologická pomoc, hoci zároveň mohla byť nezanedbateľná.

Ďalšími témami, ktoré v tejto chvíli presahujú rámec našich výskumných materiálov sú spoločenská akceptácia, ako aj otázka zaškolenia dieťaťa s postihnutím. Tieto predstavujú ďalší rozmer problematiky, ktorý má svoje sociologické a špeciálno-pedagogické osobitosti a presahuje zámer aj záber tohto príspevku.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources):

Literatúra

- BLUM, Rezső. *Tájékoztató a szellemileg fogyatékosok Blum-féle intézetéről Pelsőcz (Gömörmegeye)*. [Budapest] : [s. n.], [1903?]
- COHEN, Deborah. *Family Secrets. Shame and Privacy in Modern Britain*. New York : Oxford University Press, 2013.
- DUDEKOVÁ, Gabriela. Humanizácia starostlivosti o hendikepovaných. Telesne a duševne postihnutí na prahu modernej doby. In: *História revue* 5, č. 5, s. 22-25.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Hendikepovaní na okraji spoločnosti. Zdravotne postihnutí v stredoveku a ranom novoveku. In: *História revue* 5, č. 5, s. 19-22.
- MATULAY, Karol a kol. *Mentálna retardácia*. Martin: Vyd. Osveta, 1986.
- MOORE, Charlotte. *George and Sam*. London : Penguin Books, 2005. 252 p. citované podľa MIKEŠTÍKOVÁ, Lenka. *Niektoré aspekty vzťahu súrodencov v rodinách s dieťaťom s autistickým postihnutím*. Bratislava : [s.n.], 2008. Záverečná bakalárska práca, FiF UK. Barbora Váryová (školiiteľ).
- NIEDERMAN, Gyula – CHYZER, Kornél. *Elmebetegügy, iszüksos menedék helyei és védekezés a tudóvsz ellen*. Jelentés, melyet külföldi tanulmányútkról Perczel Dezső m. kir. belügyminiszter ur öngyméltóságának benyújtottak. Kiadja a m. kir. belügyminiszterium. Bp., 1897. Dobrowsky és Franke. III, 141 p.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska a sčítania ľudu 1919-1940*. Brno : Tribun EU, 2012.

TVRDOŇOVÁ, Daniela. Školstvo pre mládež úchylnú, alebo starostlivosť o zdravotne a mentálne postihnuté deti v období I. ČSR. In: FIALOVÁ, Ivana – TVRDOŇOVÁ, Daniela (eds.). *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2013, s. 416-435.

Záverečné práce, tematicky zamerané na problematiku rodín s dieťaťom s postihnutím, obhájené na FiF UK v Bratislave - výber

BARANOVÁ, Aneta ; Štúrová, Jana (školiťel)
Zvládanie záťaže v adaptačnom procese matiek handicapovaných detí
Bratislava : [s.n.], 2003
Diplomová práca (Magister; Mgr.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

BARÁTOVÁ, Mária ; Mesárošová Barbora (školiťel)
Vplyv rodinnej reziliencie na zvládanie stresu v rodine s mentálne postihnutým dieťaťom
Bratislava : [s.n.], 2011
Záverečná bakalárska práca (Bakalár; Bc.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

ČIČÁKOVÁ, Katarína ; Cviková, Viera (školiťel)
Mentálne postihnuté dieťa ako súčasť rodiny
Bratislava : [s.n.], 2009
Záverečná bakalárska práca (Bakalár; Bc.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

FURIŠOVÁ, Jana ; Botíková, Marta (školiťel)
Rodina s dieťaťom s postihnutím
Bratislava : [s.n.], 2005
Diplomová práca (Magister; Mgr.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra etnológie a kultúrnej antropológie
HLASOVÁ Anna ; Kusá Zuzana (školiťel)
Význam sociálnych hnutí pre rodiny s mentálne postihnutým členom
Bratislava : [s.n.], 1994
Diplomová práca (Magister; Mgr.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra sociológie

CHOVANEC, Rudolf ; Kvasničková, Adela (školiťel)
Možnosti sociálnej práce s matkami mentálne postihnutých detí
Bratislava : [s.n.], 2001
Záverečná bakalárska práca (Bakalár; Bc.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra sociológie

GODÁL, Peter ; Košč, Marián (školiťel)
Telesne postihnuté dieťa a rodina
Bratislava : [s.n.], 1995
Diplomová práca (Magister; Mgr.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

MALIŠOVÁ, Petra ; Mesárošová, Barbora (školiťel)
Väzba telesne postihnutých detí na psa
Bratislava : [s.n.], 2000
Diplomová práca (Magister; Mgr.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie
MATULA, Štefan
Epileptické dieťa s normálnym intelektom a jeho interpersonálne vzťahy v rodine
Bratislava : [s.n.], 1975
Rigorózna práca (Doktor; PhDr.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

MIKEŠTÍKOVÁ, Lenka ; Váryová, Barbora (školiťel)
Niektoré aspekty vzťahu súrodencov v rodinách s dieťaťom s autistickým postihnutím
Bratislava : [s.n.], 2008
Záverečná bakalárska práca (Bakalár; Bc.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

ŠIROKÁ Kristína ; Čechová Daniela (školiťel)
Reziliencia v rodinách s postihnutým dieťaťom
Bratislava : [s.n.], 2012
Záverečná bakalárska práca (Bakalár; Bc.)
Univerzita Komenského Filozofická fakulta Katedra psychológie

ŠTEFÁNKOVÁ-FEKETEOVÁ, Eva ; Kúdelová Katarína (školiťel)
Autizmus - rodina a spoločnosť v kontexte starostlivosti o autistické deti
Bratislava : [s.n.], 2000
Diplomová práca (Magister; Mgr.)

Elektronické zdroje

Združenie na pomoc ľuďom s mentálnym postihnutím v SR. <http://www.zpmpvsr.sk/>, citované 3.12.2019

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a rodinné domácnosti na Slovensku¹

Branislav Šprocha

RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.
Centre of Social and Psychological Sciences
The Institute for Forecasting
Šancová 56
811 05 Bratislava
Slovakia
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 12 : 93-106

Highest educational attainment and family households in Slovakia

This paper analyzes the structure and character of family households in combination with the education of the head of the household that is created by two-parent and single-parent families. At the same time, by comparing the data obtained from the 1991 and 2011 censuses, we try to point out not only possible differences in the character and structure of family households between individual educational groups, but also to identify their possible changes since the early 1990s.

Keywords: education, households, family, complete family, single-parent family, Slovakia

1. Úvod

Existencia malých kolektív vytváraných na základe spoločného bývania, hospodárenia, či príbuzenských vzťahov je v podstate výsledkom prirodzeného spôsobu života väčšiny ľudí, prežívajúcich celý alebo podstatnú časť života v každodennej interakcii s ďalšími osobami. Životné dráhy alebo aspoň značná časť z nich sa odohrávajú vo viac či menej stabilných spoločenských jednotkách, rodinách a domácnostiach. V tomto prostredí sa vytvára vlastný sociálny život, prebieha socializácia jedinca, jeho ochrana, podpora, emocionálne naplnenie. Preto každú populáciu, slovenskú nevynímajúc, tak nemôžeme chápať len ako jednoduchý súbor osôb, ale je potrebné ju vnímať ako komplexný systém sociálnych kolektív, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, dopĺňajú a majú rozdielnu štruktúru, veľkosť, stupeň organizovanosti, sociálnu funkciu a dĺžku trvania.²

¹ Príspevok je výsledkom projektu VEGA č. 2/0057/17 „Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku“.

² KUČERA, Milan – KALIBOVÁ, Květa. Typologie domácností a rodin. In: PAVLÍK, Zdeněk (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, 1994, s. 91.

Jednou zo základných malých sociálnych kolektív je rodina. Pre jej skúmanie v celej jej šírke v podstate na Slovensku nedisponujeme žiadnym zdrojom údajov. Určitú časť z tejto komplexnej reality však predsa len dokážeme analyzovať a skúmať prostredníctvom konceptu cenzových domácností. Tie boli zavedené v sčítaní ľudu, domov a bytov v roku 1961. Predstavujú najmenšiu ďalej nedeliteľnú sociálnu kolektívu konštruovanú predovšetkým na základe deklarovaných rodinných väzieb (vzťah k prednostovi cenzovej domácnosti napr. manžel, manželka, druh, družka, syn, dcéra, nevesta, zat' a pod.). Tvorí ju teda osoby, ktoré spolu žijú v jednom byte³, spoločne hospodária (v sčítaní deklarovali spoločné hospodárenie) a majú medzi sebou nejaký rodinný alebo iný vzťah.⁴ Vo všeobecnosti cenzové domácnosti rozdeľujeme do dvoch veľkých skupín: rodinné a nerodinné domácnosti. Nás bude zaujímať prvá skupina, ktorá sa ďalej technicky rozdeľuje na úplné rodinné domácnosti, ktoré sú tvorené manželským párom alebo druhom a družkou (faktické manželstvo, kohabitácia) a neúplné rodinné domácnosti⁵ vytvárané jedným rodičom s dieťaťom alebo deťmi. V každej rodinnej domácnosti je ešte prihliadané na to, či je v nej prítomné dieťa⁶ a či tieto majú status závislej osoby⁷.

Formovanie a rozpad rodinných domácností sú úzko prepojené s fázami životného cyklu ich členov. Na druhej strane však do početnosti, štruktúry a charakteru rodinných domácností na Slovensku výraznou mierou zasiahli viaceré zmeny, ktorými prešlo rodinné a reprodukčné správanie po roku 1989.⁸ Ide

predovšetkým o výrazný pokles sobášnosti spojený nielen s procesom odkladania manželských štartov⁹, ale s najväčšou pravdepodobnosťou aj určitým odmietaním samotného manželského zväzku a jeho náhradou rôznymi formami párových spoložití.¹⁰ Okrem toho na stabilitu rodinných domácností a najmä úplných rodín mal veľký vplyv rast rizika rozvodu¹¹. Výsledkom bol nielen pokles počtu úplných rodinných domácností, ale na druhej strane aj rast početnosti neúplných rodín (a tiež domácností jednotlivcov). Pozitívne naopak môžeme hodnotiť zlepšovanie úmrtnostných pomerov, znižovanie mužskej nadúmrtnosti, čo sa odzrkadľuje na predlžovaní spoložití manželov (prípadne kohabitujúcich dvojíc). Tieto a ďalšie aspekty boli na Slovensku v spojitosti s rodinnými domácnosťami pomerne podrobne analyzované vo viacerých prácach.¹² V podstate nepoznaným však zostáva prepojenie medzi typom a charakterom rodinných domácností a najvyšším dosiahnutým vzdelaním osôb žijúcich a najmä tvoriacich tieto kolektívy. Ide pritom o legitímnu otázku, keď si na jednej strane uvedomíme akými významnými transformačnými zmenami prešlo a prechádza zloženie mladých osôb na Slovensku podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania od začiatku 90. rokov¹³ a na druhej ako výrazne sa diferencuje rodinné a reprodukčné správanie podľa vzdelania mužov a žien.¹⁴ Hlavným cieľom nášho príspevku tak bude nájsť a identifikovať prípadné rozdiely v rodinných domácnostiach v spojitosti s najvyšším dosiahnutým vzdelaním osôb, ktoré tieto domácnosti vytvárajú (stoja na ich čele alebo sú v manželskom prípadne partnerskom zväzku s touto osobou). Na tento účel využijeme údaje zo sčítania ľudu, domov a bytov z roku 1991 (ďalej SĽDB 1991) a posledného sčítania

³ Do sčítania obyvateľov, domov a bytov 2001 bolo potrebné, aby v byte mali trvalý pobyt.

⁴ Samotné zisťovanie domácností v sčítaniach je založené na deklaratórnom prístupe osôb bývajúcich v jednom byte. Každá sčítaná osoba uvádza svoj vzťah k prednostovi bytovej domácnosti, k osobe na čele hospodáriacej a cenzovej domácnosti. O tom kto je na ich čele sa medzi sebou sčítané osoby dohodnú. Súčasne s tým je deklarované, ktoré osoby spoločne hospodária.

⁵ O neúplných rodinách v užšom vymedzení môžeme hovoriť len v prípade, že sú v nich prítomné závislé deti. Neúplné rodinné domácnosti bez závislých detí sú svojou povahou skôr bližšie k viacčlenným nerodinným domácnostiam, a preto im nebudeme venovať v našom príspevku bližšiu pozornosť.

⁶ Toto dieťa však nesmie vytvárať samostatnú cenzovú domácnosť. Napríklad syn so svojou manželkou žijúci a hospodáriaci v domácnosti so svojimi rodičmi vytvára samostatnú cenzovú domácnosť a v takomto byte v skutočnosti žijú dve rodinné domácnosti.

⁷ Od sčítania ľudu 1991 sa za závislé deti považujú všetky deti bez vlastného príjmu až do veku 26 rokov.

⁸ Pozri napr. POTANČOKOVÁ, Michaela. Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: Pišcová, Magdaléna. Desaťročia premien slovenskej spoločnosti. Bratislava: VEDA, 2011, s. 142-159; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. 100 rokov obyvateľstva Slovenska. Od vzniku Československa po súčasnosť. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta UK Bratislava, 2018; ŠPROCHA, Branislav. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: Chorvát, Ivan – Džambazovič, Roman (eds.) Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 53-82.

⁹ Pozri napr. ŠPROCHA, Branislav.

¹⁰ K problematike kohabitácií na Slovensku pozri napr. DŽAMBAZOVIČ, Roman – ŠPROCHA, Branislav. Kto žije v kohabitáciách na Slovensku? Intenzita vytvárania a charakteristiky kohabitujúcich osôb podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. In: *Sociológia*, 2017, 49, 4, s. 369-404; MLÁDEK, Jozef – ŠIROČKOVÁ, Jana. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spoložitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 2004, 35, 5, s. 423-454; TYDLITÁTOVÁ, Gabriela. Nezosobášené spoložitia mladej generácie na Slovensku a ich podmieňujúce aspekty. In: Chorvát, Ivan – Džambazovič, Roman (eds.) *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 133-151.

¹¹ Bližšie k problematike vývoja rozvodovosti na Slovensku pozri napr. DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Rodinné správanie v demografických dátach*. Bratislava: Stimul, 2012; ŠPROCHA, Branislav. Rozvody a rozvodovosť na Slovensku v rokoch 1990 – 2010. Čo vieme povedať o rozvodoch a o procese rozvodovosti na Slovensku z hlásení o rozvoje. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2012, 22, 1, s. 44-70; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. 100 rokov obyvateľstva Slovenska...

¹² Napríklad PILINSKÁ, Viera a kol. Demografická charakteristika rodiny na Slovensku. Bratislava: INFOSTAT, 2005; ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín a domácností do roku 2030*. Bratislava: EKONÓM, 2014.

¹³ Bližšie k tejto problematike napríklad BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris – BAČÍK, Vladimír (eds.) *Demografický atlas Slovenskej republiky*. Bratislava: Geo-Grafika, 2014.

¹⁴ V prípade Slovenska pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. *Vzdelanie ako diferenciálny faktor reprodukčného správania na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT, 2010.

obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 (ďalej SODB 2011). Veľmi dôležitým aspektom v spojitosti so vstupnými údajmi bola skutočnosť, že sme disponovali anonymizovanou primárnou databázou cenových domácností a osôb sčítaných v oboch cenoch. To nám výrazným spôsobom rozšírilo možnosti spracovania a prehĺbilo rozsah analytických prác. Výber oboch sčítaní nebol náhodný. Posledný československý census reflektuje charakter slovenskej spoločnosti a tým aj rodinných domácností ešte na začiatku transformačného obdobia a teda prináša v podstate obraz o rodine na Slovensku formovanej špecifickými rodinnými a reprodukčnými podmienkami panujúcimi počas minulého režimu. Sčítanie obyvateľov z roku 2011 je posledným dostupným zdrojom údajov o cenových domácnostiach a teda reflektuje charakter a zmeny rodinných domácností, ku ktorým došlo v priebehu dvoch intercenzálnych období od začiatku 90. rokov. Vďaka tomu získame tiež možnosť identifikovať prípadné zmeny v rodinných domácnostiach v kombinácii s najvyšším dosiahnutým vzdelaním osôb ich vytvárajúcich.

2. Vývoj rodinných domácností a vzdelanie jej prednosti

Dlhodobou hlavnou zložkou cenových domácností sú rodinné domácnosti. Od sčítania 1991 však na Slovensku identifikujeme pokles ich počtu i podielu. Tento trend je spôsobený znižovaním úplných rodín, keďže naopak neúplné rodinné domácnosti zaznamenali v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach naopak rastúci trend (pozri tab. 1). Ako sme uviedli, klesal nielen počet, ale aj zastúpenie úplných rodín. Kým v roku 1991 predstavovali viac ako dve tretiny všetkých sčítaných cenových domácností, v cene z roku 2011 tvorili len niečo viac ako polovicu z celkového počtu identifikovaných cenových domácností. V prípade neúplných rodinných domácností došlo k spomínanému nárastu počtu (tab. 1) a z pôvodných 10 % v roku 2011 už tvorili približne 16 % všetkých cenových domácností na Slovensku.

Najväčší pokles početnosti úplných rodín zaznamenala skupina domácností s najnižším vzdelaním osoby na jej čele. Platilo to bez ohľadu na prítomnosť závislého dieťaťa. V prípade stredoškolského vzdelania bez maturity prednosť domácnosti síce tiež došlo k celkovému poklesu úplných rodín, no ten bol len výsledkom zníženia početnosti domácností so závislými deťmi, pretože početnosť domácností bez detí rástla. Opačnú situáciu identifikujeme u rodinných domácností, kde na čele stojí osoba so stredoškolským vzdelaním s maturitou a absolvent vysokej školy. V ich prípade sa zvyšoval počet i zastúpenie úplných i neúplných rodín, pričom len v prípade úplných rodín s deťmi, kde na čele domácnosti stála osoba s vysokoškolským vzdelaním došlo k určitému poklesu (tab. 1).

Tab. č. 1: Štruktúra rodinných domácností na Slovensku podľa typu domácnosti a vzdelania osoby stojacej na jej čele¹⁵

Typ domácnosti	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ	Nezist.	Spolu
<i>SLDB 1991</i>						
úplné rodinné	326,6	478,3	277,3	144,1	8,1	1234,5
<i>bez závislých detí</i>	212,1	135,2	83,6	37,0	3,9	471,8
<i>so závislými deťmi</i>	114,6	343,1	193,7	107,1	4,2	762,7
neúplné rodinné	90,0	38,9	45,0	14,1	2,0	189,9
<i>bez závislých detí</i>	60,8	14,6	12,2	3,3	1,0	91,8
<i>so závislými deťmi</i>	29,2	24,3	32,8	10,8	1,0	98,1
<i>SODB 2011</i>						
úplné rodinné	110,7	423,8	340,0	187,4	18,0	1079,9
<i>bez závislých detí</i>	78,2	246,7	161,2	85,3	5,4	576,8
<i>so závislými deťmi</i>	32,6	177,1	178,8	102,0	12,5	503,0
neúplné rodinné	62,5	88,3	113,8	54,6	12,3	331,5
<i>bez závislých detí</i>	45,7	47,1	48,7	17,9	4,4	163,7
<i>so závislými deťmi</i>	16,8	41,2	65,1	36,8	7,9	167,8

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

Samotný počet domácností a ich zmeny medzi sčítaniami v spojitosti s najvyšším dosiahnutým vzdelaním predstavujú len prvotný pohľad na problematiku rodín a domácností a otázku ich prepojenia na vzdelanie. Okrem samotných vývojových trendov vo formovaní jednotlivých typov domácností sa na získaných výsledkoch totižto výrazne odzrkadľujú zmeny vo vzdelanostnej štruktúre, ako aj samotná veková štruktúra prednostov domácností a teda fáza životného cyklu, v ktorej sa nachádzajú. V štruktúre rodinných domácností každej kohorty dochádza počas jednotlivých fáz životného cyklu k neustálym zmenám a presunom medzi jednotlivými typmi. Zloženie domácností je dynamické, výrazne sa mení s vekom a v závislosti od charakteru hlavných demografických procesov podieľajúcich sa na formovaní a rozpade jednotlivých typov cenových domácností. Veľmi dôležitým faktorom sa ukazuje byť tiež pohlavie a vzdelanie osoby na čele domácnosti.

3. Vzdelanie prednosti a vytváranie rodinných domácností

Vnútoraná štruktúra rodinných domácností je okrem charakteru a zmien reprodukčného správania, migrácie a tiež v neposlednom rade aj dostupnosti a kvality bývania podmienená aj samotnou pohlavnou a najmä vekovou štruktúrou

¹⁵ Zostavené z údajov získaných z primárnych údajov SLDB 1991 a SODB 2011, výpočty a triedenie autor.

populácie Slovenska a najmä jej nepravidelnosťami, ktoré vznikli po druhej svetovej vojne a v 70. rokoch. Rôzna početnosť jednotlivých generácií, ktoré počas životného cyklu prechádzajú etapami vzniku, formovania a rozpadu rodín, posilňuje alebo naopak oslabuje zastúpenie jednotlivých typov domácností¹⁶. Aj preto je potrebné pri hlbšej analýze charakteru a vývojových zmien rodinných domácností prihliadať aj na aspekt veku. Vzhľadom na ciele štúdie pripojíme ešte najvyššie dosiahnuté vzdelanie a pohlavie osoby stojacej na čele domácnosti v kombinácii s jej typom. Spoločným prepojením týchto premenných tak dokážeme lepšie pochopiť zmeny, ku ktorým dochádza vo formovaní rodinných domácností na Slovensku po roku 1989, ako aj vyššie identifikované rozdiely v štruktúre domácností medzi analyzovanými vzdelanostnými skupinami.

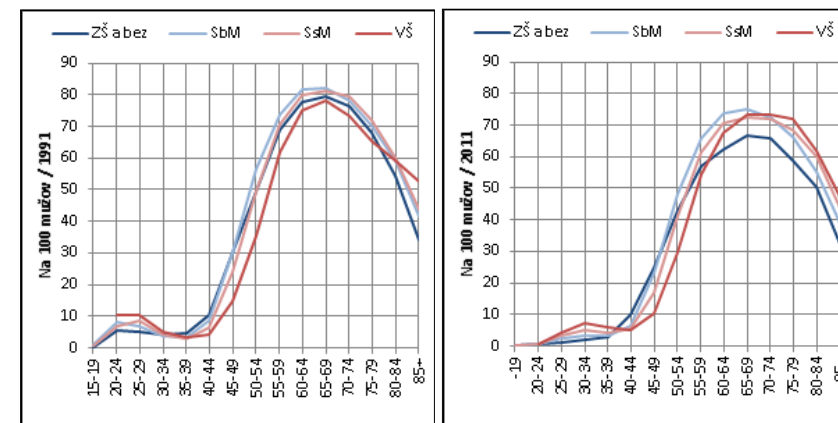
3.1 Úplné rodinné domácnosti

Maximálnu intenzitu vytvárania úplných rodín bez detí identifikujeme u mužov v oboch sčítaniach až na konci produktívneho a na začiatku seniorského veku (obr. 1 a 2). Súvisí to s charakterom vytvárania týchto domácností, keďže podmienkou je neprítomnosť závislých detí. K tomu dochádza až po tom, čo domácnosť manželskej dvojice alebo druhá s družkou opustia deti. Rovnako takýto podtyp domácnosti vzniká, ak deti stále žijú v domácnosti rodičov, ale dovšili vek 26 rokov. Aj keď priebeh kriviek intenzity vytvárania úplných rodín bez detí je vo všetkých vzdelanostných skupinách v podstate rovnaký, identifikujeme určité diferencie z pohľadu samotnej úrovne. V najmladšom veku jednoznačne mierne vyššiu mieru vytvárania majú najvzdelanejší muži, kým osoby s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním sa vyznačujú naopak najmenšími šancami na vytvorenie tohto typu domácnosti. Uvedený rozdiel môže byť výsledkom dlhšieho obdobia bezdetnosti u páru, kde na čele stojí muž s vysokým kultúrnym kapitálom, kým u menej vzdelaných dochádza skôr ku narodeniu prvého dieťaťa.

Približne od veku 40-44 rokov postupne miery vytvárania úplných domácností bez závislých detí u mužov začínajú rásť. Vzhľadom na existujúce určité rozdiely v časovaní rodenia prvých detí medzi vzdelanostnými skupinami k tomu dochádza o niečo skôr a s vyššou dynamikou u menej vzdelaných osôb. Preto sme svedkami určitého prehlbovania rozdielov s negatívnym vzdelanostným gradientom. Platí, že čím vyššie vzdelanie tým je nižšia intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí. Kým na začiatku 90. rokov tento jav platil takmer až do najstarších vekových skupín a až vo veku nad 80 rokov sa otočil v prospech vzdelanejších mužov, v sčítaní 2011 už k tomu dochádza v poreprodukčnom veku. V seniorskom veku tak jednoznačne opätovne platí, že vzdelanejší muži majú väčšie šance vytvárať úplné rodiny bez detí. Tento jav môže byť výsledkom skoršieho opúšťania detí

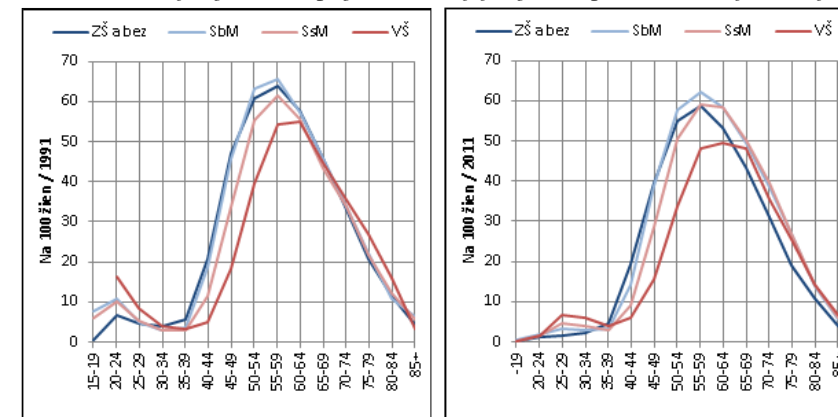
domácností, na čele ktorej stojí osoba s nižším vzdelaním, ako aj vyšším rizikom ich ovdovenia a teda rozpadom úplnej rodinnej domácnosti.

Obr. č. 1 a 2: Intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí podľa veku a vzdelania mužov¹⁷

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

Obr. č. 3 a 4: Intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí podľa veku a vzdelania žien¹⁸

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

Veľmi podobný priebeh kriviek mier vytvárania úplných rodín bez maloletých detí nachádzame aj u žien. Maximálna úroveň v oboch sčítaniach vznikla až

¹⁶ BARTOŇOVÁ, Dagmar. Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001 – 2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, 2007, s. 63.

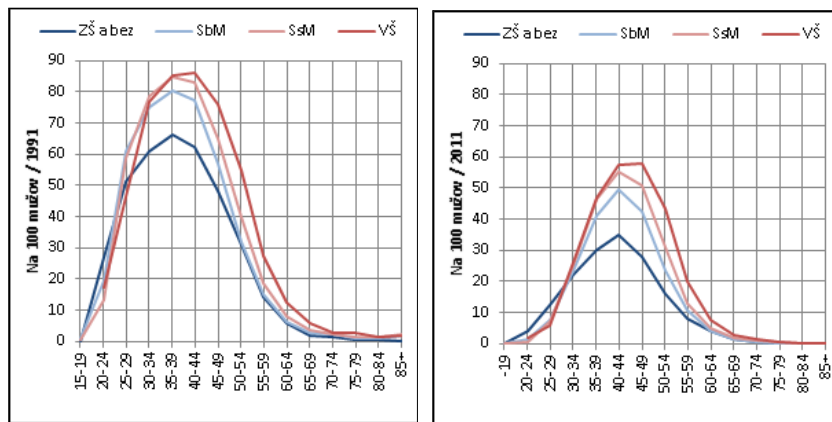
¹⁷ Zostavené z údajov získaných z primárnych údajov SĽDB 1991 a SODB 2011, výpočty a triedenie autor.

¹⁸ Tamže.

v poreprodukčnom a na začiatku seniorského veku (55-59 resp. 60-64 rokov). Medzi cenami tiež došlo k určitému poklesu intenzity vytvárania tohto typu domácností. Na druhej strane oba cenzy poukazujú na výraznejšie diferencie medzi vzdelanostnými skupinami. V mladšom veku (zhruba do 35 rokov) majú miernu prevahu najvzdelanejšie osoby a následne sa situácia vymení až do konca produktívneho a začiatku seniorského obdobia. Vo veku nad 65 rokov síce tak výrazné rozdiely medzi vzdelanostnými skupinami neidentifikujeme, ale najmä v poslednom sčítaní je zrejme, že intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí je najnižšia u najmenej vzdelaných žien, kým u najvzdelanejších sú šance najvyššie (obr. 4).

Intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi prešla medzi sčítaniami 1991 a 2011 pomerne výraznými zmenami. Tie do značnej miery korešpondujú predovšetkým s celkovou transformáciou reprodukčného správania na Slovensku. Odkladanie manželského a rodičovského debutu spolu s poklesom intenzít s akou sa osoby na Slovensku sobášia a stávajú rodičmi v mladšom veku spôsobili, že jednak došlo k celkovému poklesu zastúpenia úplných rodín s deťmi, a to aj vo veku najvyššej plodnosti a tiež sa vzhľadom na zmeny v časovaní sobášnosti a plodnosti posunulo maximum do vyššieho veku. Tieto posuny v podstate môžeme identifikovať u oboch pohlaví bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie osoby na jej čele.

Obr. č. 5 a 6: Intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania mužů¹⁹

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

V mužskej zložke sa maximum vytvorilo vo veku 35-39 rokov a len u vzdelanejších osôb bolo vo veku 40-44 rokov. O dve desaťročia maximum

intenzity vytvárania úplných rodín so závislými deťmi bolo vo veku 40-44 rokov a u mužov s vysokoškolským vzdelaním vo veku 45-49 rokov. Porovnanie obr. 5 a 6 tiež jednoznačne dokladá dramatický pokles intenzity, ako aj existenciu pomerne stabilných rozdielov medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami. Len v najmladšom veku vzhľadom na skoršie časovanie rodičovstva je intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi najvyššia u menej a najmenej vzdelaných mužov. S rastúcim vekom sa však vytvára situácia, keď formovanie tohto typu domácností je úzko previazané s rastúcim vzdelaním. Na začiatku 90. rokov i v sčítaní 2011 tak platilo, že najvyššiu mieru formovania úplných rodín so závislými deťmi dosahovali muži s vysokoškolským vzdelaním a s určitým odstupom muži so stredoškolským vzdelaním s maturitou (pozri obr. 5 a 6).

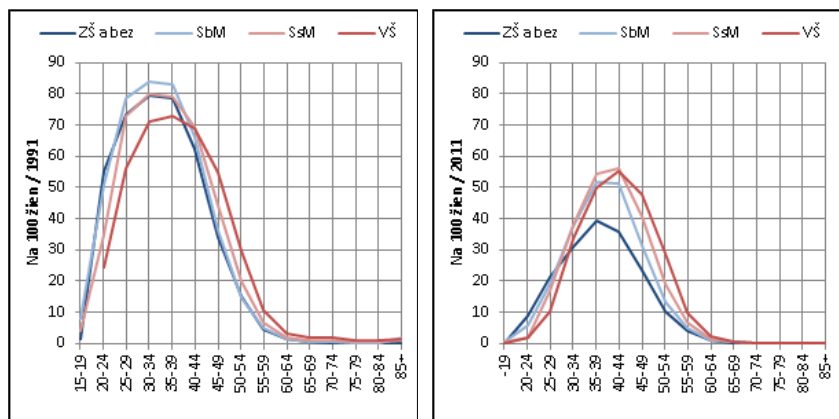
V ženskej časti populácie bol proces vytvárania úplných rodín so závislými deťmi na začiatku 90. rokov mierne odlišný. V najmladšom veku mali prevahu ženy s najnižším vzdelaním a vo veku 25-39 rokov dominovali absolventky nematuritných odborov stredných škôl. Na rozdiel od mužov tak v tomto veku najnižšiu intenzitu formovania tohto typu domácností vykazovali najvzdelanejšie ženy. Až na konci reprodukčného a v poreprodukčnom veku identifikujeme prevahu žien s úplným stredoškolským a najmä terciárnym vzdelaním. Príčinu môžeme hľadať nielen v dlhšom odkladaní manželstva a materstva, ale v nezanedbateľných prípadoch aj v programovom zotrvávaní mimo manželský, či partnerský zväzok z profesionálnych či iných dôvodov. Je potrebné si totižto uvedomiť, že získanie vysokoškolského vzdelania na začiatku 90. rokov nebolo u žien tak bežným javom a aj v dôsledku výraznej vzdelanostnej homogamie na sobášnom trhu pri dlhšom odkladaní manželstva mohli mať tieto osoby problém nájsť adekvátneho partnera. Navyše snahám presadiť sa často v mužskom svete bolo potrebné obetovať aj niektoré vlastné rodinné aspirácie, a preto práve u žien s najvyšším vzdelaním môžeme identifikovať častejší príklon k životu mimo manželský zväzok a tým aj nižšiu úroveň vytvárania úplných rodinných domácností.

Dynamická transformácia vzdelanostných dráh a čoraz väčší príklon k terciárnemu vzdelaniu znižujú tento tlak a byť absolventkou vysokej školy sa stáva oveľa častejším javom. Tým sa uvoľňujú aj niektoré predchádzajúce zábrany a problémy spojené s formovaním partnerských a manželských vzťahov. Proces odkladania týchto prechodov naďalej podmieňuje načasovanie vzniku úplných rodín s deťmi, a preto ich prevaha vzniká až vo vyššom veku, no už v druhej polovici reprodukčného veku sa jasne ukazuje, že tieto ženy majú vyššie šance ako osoby s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním. Formuje sa tak obraz, ktorý sme identifikovali aj u mužov - s rastúcim vzdelaním sa zvyšuje intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi. Porovnanie obr. 7 a 8 tiež potvrdzuje, že aj u žien došlo k pomerne významnému poklesu mier formovania tohto typu domácností. Zaujímavou je tiež informácia, že najmenej dynamicky tento proces

¹⁹ Tamže.

prebehol u osôb s najvyšším vzdelaním a celkom opačná situácia bola u menej a najmenej vzdelaných žien.

Obr. č. 7 a 8: Intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania ženy²⁰

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

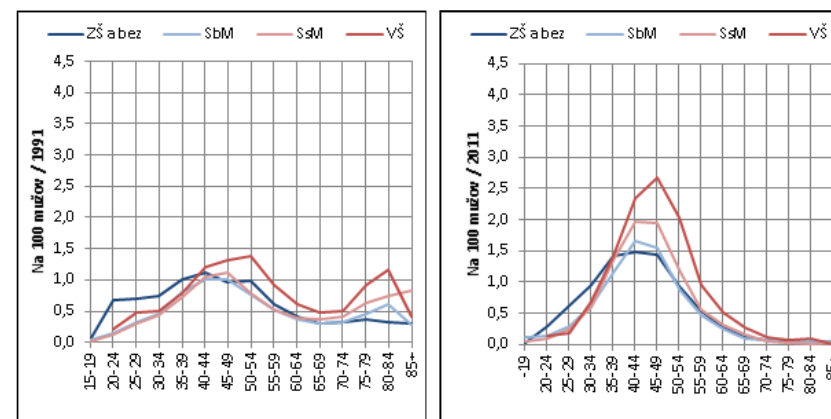
3.2 Neúplné rodinné domácnosti

Dôležitým aspektom zvyšujúceho sa počtu a podielu neúplných rodín na Slovensku od začiatku 90. rokov je predovšetkým rastúca rozvodovosť. Úplná rodinná domácnosť sa po rozvode štiepi buď na dve domácnosti rozvedených jednotlivcov (ak neboli prítomné deti), alebo v prípade, že v domácnosti sa nachádzali aj deti, vzniká jedna neúplná rodinná domácnosť na čele s rozvedeným rodičom a jedna domácnosť rozvedeného jednotlivca. Okrem rastúcej rozvodovosti k zvyšovaniu početnosti neúplných rodín tiež prispieva častejšie rodenie detí nevydatým (osamelým, resp. s otcom dieťaťa nežijúcim) ženám, ako aj pokles opakovanej sobášnosti rozvedených a tým pretrvávajúce existencie neúplných rodín.

Vzhľadom na rozvodovú prax, keď maloleté deti sú v drvivej väčšine súdom zverenú do starostlivosti matky, sú neúplné rodiny s deťmi predovšetkým doménou ženskej časti populácie. Aj napriek tomu je však z obr. 9 a 10 zrejme, že ich podiely u mužov vzrástli, pričom s výnimkou prvej polovice reprodukčného veku platí, že častejšie sú tvorené vzdelanejším rodičom stojacim na čele domácnosti. Maximum je pritom podľa posledného sčítania posunuté na koniec reprodukčného veku.

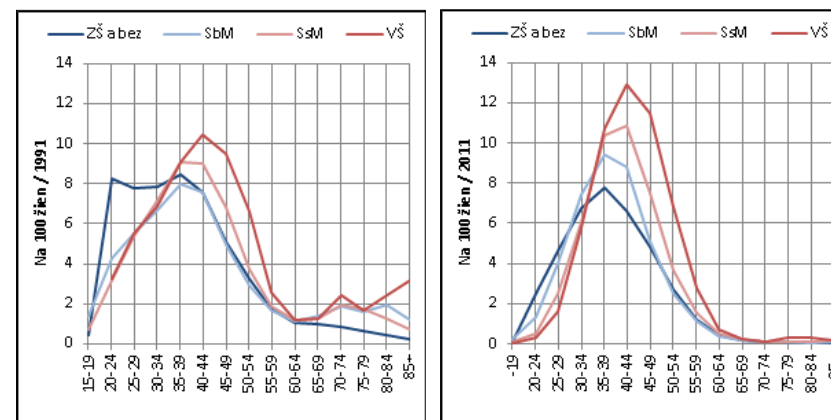
²⁰ Tamže.

Obr. č. 9 a 10: Intenzita vytvárania neúplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania muža

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

Obr. č. 11 a 12: Intenzita vytvárania neúplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania ženy²¹

Vysvetlivky: ZŠ a bez - základné vzdelanie a bez vzdelania, SbM - stredoškolské vzdelanie bez maturity, SsM - stredoškolské vzdelanie s maturitou, VŠ - vysokoškolské vzdelanie

U žien neúplné rodinné domácnosti s deťmi sú výrazne častejším javom, a preto aj intenzita ich vytvárania je výrazne vyššia. Medzi sčítaniami 1991 a 2011 navyše došlo aj k nárastu intenzity formovania neúplných rodín. Netýka sa to však žien so základným vzdelaním a u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity k tomu došlo len v druhej polovici reprodukčného veku. Vo všetkých vzdelanostných skupinách pritom platí, že v mladšom veku (približne do 30. roku života) sa intenzita formovania neúplných rodín so závislými deťmi znižila.

²¹ Tamže.

Príčiny je možné hľadať v posúvaní manželských štartov, predlžovaní života v manželstve, čo sa následne prejavuje aj na dĺžke spolužitia a veku manželov pri rozvode. Aj preto sa maximum formovania tohto typu domácností nachádza v súčasnosti u vzdelanejších žien na konci reprodukčného veku a u žien so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity vo veku 35-39 rokov. Výsledky sčítania 1991 a najmä posledného cenzu z roku 2011 tiež poukazujú na výrazný vzdelanostný gradient, keď neúplné rodiny so závislými deťmi najčastejšie tvoria najvzdelanejšie ženy. Výnimkou je len obdobie prvej polovice reprodukčného veku, kde vzhľadom na skorší manželský debut, ako aj častejšie rodenie detí mimo manželstva neúplné rodiny častejšie formujú najmenej vzdelané osoby (pozri obr. 11 a 12).

Záver

Rodinné domácnosti predstavujú na Slovensku dlhodobo najdôležitejšie sociálne kolektivity. Z vývojového hľadiska sme však svedkami poklesu úplných rodín, kým neúplné rodiny majú naopak rastúcu tendenciu. Ako ukázali naše výsledky tento jav je príznačný najmä pre rodinné domácnosti, na ktorých čele stojí menej vzdelaná osoba. V prípade prednostov domácností s úplným stredoškolským a najmä vysokoškolským vzdelaním identifikujeme od začiatku 90. rokov nárast počtu úplných i neúplných rodinných domácností. Ďalším so znakov vo vývoji rodinných domácností je pokles rodín so závislými deťmi, kým naopak rodinné domácnosti bez závislých detí sú na vzostupe. Tento jav sme síce pozorovali vo všetkých vzdelanostných skupinách prednostov domácností, no najdynamickejšie prebiehal u osôb so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity.

Keďže vytváranie jednotlivých typov rodinných domácností úzko súvisí s vekom a fázou životného cyklu osoby na jej čele, nie je prekvapením, že maximálna úroveň formovania úplných rodín bez závislých detí sa u oboch pohlaví viazala až s poreprodukčným vekom. Rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami neboli síce výrazné, ale predsa len sa ukázali niektoré diferencie spojené najmä s odlišným časovaním vstupov do manželstva, rodičovstva a dĺžkou spolužitia so závislými deťmi. Platí, že u menej vzdelaných osôb na čele úplnej rodiny bez detí sa vyššie hodnoty vytvárania tohto typu domácností spájali s o niečo mladším vekom. Z pohľadu celkovej intenzity najvyššia bola identifikovaná u stredoškolsky vzdelaných prednostov, kým osoby s terciárnym vzdelaním tento typ domácností vytvárali s nižšou intenzitou. Určitou výnimkou bol len vyšší vek v prípade mužov.

Priebeh mier vytvárania úplných rodinných domácností so závislými deťmi tiež v sebe skrýva diferencie z pohľadu časovania, intenzity, ako aj legitimity reprodukcie jednotlivých vzdelanostných skupín. V mladšom veku síce najvyššie hodnoty dosahujú obe pohlavia s najnižším vzdelaním, no celková úroveň v ich prípade je najnižšia. Pri určitom zovšeobecnení sa dá povedať, že vzdelanejší

muži a ženy častejšie vytvárajú úplné rodiny s deťmi, aj keď k tomu dochádza v o niečo vyššom veku. Rovnako pozitívny vzdelanostný gradient, keď s rastúcim vzdelaním sa zvyšuje aj miera vytvárania domácností, platí aj v prípade neúplných rodín so závislými deťmi. Zo získaných výsledkov je zrejmé, že vzdelanejšie osoby častejšie preferujú vznik rodinných domácností a najmä úplných rodín s deťmi, kým v prípade menej vzdelaných mužov a žien dôležitú úlohu zohrávajú aj rôzne nerodinné formy domácností.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

- BARTOŇOVÁ, Dagmar. Rodiny a domácnosti. In: Populační vývoj České republiky 2001 – 2006. Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, 2007, s. 63 – 75.
- BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris – BAČÍK, Vladimír (eds.). *Demografický atlas Slovenskej republiky*. Bratislava : Geo-Grafika, 2014.
- DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Rodinné správanie v demografických dátach*. Bratislava : Stimul, 2012.
- DŽAMBAZOVIČ, Roman – ŠPROCHA, Branislav. Kto žije v kohabitáciách na Slovensku? Intenzita vytvárania a charakteristiky kohabitujúcich osôb podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. In: *Sociológia*, 2017, 49, 4, s. 369-404.
- KUČERA, Milan – KALIBOVÁ, Květa. Typologie domácností a rodin. In: Pavlík, Zdeněk (ed.). *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, 1994, s. 91-96.
- MLÁDEK, Jozef – ŠIROČKOVÁ, Jana. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 2004, 35, 5, s. 423-454.
- PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava : INFOSAT, 2005.
- POTANČOKOVÁ, Michaela. Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: PISCOVÁ, Magdaléna (ed.). *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava : VEDA, 2011, s. 142-159.
- ŠPROCHA, Branislav. Rozvody a rozvodovosť na Slovensku v rokoch 1990 – 2010. Čo vieme povedať o rozvodoch a o procese rozvodovosti na Slovensku z hlásení o rozvode. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2012, 22, 1, s. 44-70.
- ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. *Vzdelanie ako diferenciálny faktor reprodukčného správania na Slovensku*. Bratislava : INFOSAT, 2010.
- ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín a domácností do roku 2030*. Bratislava : EKONÓM, 2014.

- ŠPROCHA, Branislav. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: CHORVÁT, Ivan – DŽAMBAZOVIČ, Roman (eds.). *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava : STIMUL, 2015, s. 53-82.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska. Od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta UK Bratislava, 2018.
- ŠÚ SR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Anonymizovaná primárna databáza osôb a cenových domácností.
- ŠÚ SR, Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011. Anonymizovaná primárna databáza osôb a cenových domácností.
- TYDLITÁTOVÁ, Gabriela. Nezosobášené spolužitia mladej generácie na Slovensku a ich podmienajúce aspekty. In: CHORVÁT, Ivan – DŽAMBAZOVIČ, Roman (eds.). *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava : STIMUL, 2015, s. 133-151.

Základné črty rodinnej politiky na Slovensku po roku 1989¹

Branislav Šprocha

RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.
Centre of Social and Psychological Sciences
The Institute for Forecasting
Šancová 56
811 05 Bratislava
Slovakia
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 12 : 107-130

The main features of family policy in Slovakia after 1989

After the collapse of the socialist bloc, population policy ceased to be perceived as an appropriate instrument of state intervention, which is why several countries have taken a restrained, even a dismissive attitude towards it. The wider conceived family policy, often seen as a part of the social policy of the state, is increasingly coming to the fore. The population aspect of the taken measures has fallen back. In the first years after the fall of the Iron Curtain, this was primarily an effort to eliminate paternalist state interference. The transfer of responsibility for reproduction and family from the state to the population is one of the main features of the emerging family policy in the new social and economic conditions. Family policy measures in Slovakia are mostly of a universal nature, with an emphasis on relatively low financial transfers, while family policy itself has a relatively rich range of instruments covering the needs of families at different stages of the life cycle. The aim of this paper is to point out the main features of family policy in Slovakia after 1989 up to the present (end of 2019), especially those connected with the birth and care of children.

Keywords: family policy, maternity and parental leave, maternity benefit, family and parental allowance, Slovakia

Úvod

Systém opatrení, ktorými sa štát snažil vplývať na demografický vývoj svojej populácie na Slovensku má bohatú históriu.² Predovšetkým v období minulého politického režimu sa populačná politika rozvinula do pomerne komplexnej

¹ Príspevok je výsledkom grantovej úlohy MŠSR VEGA č. 1/0112/17 „Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí“.

² Bližšie k tejto problematike napr. KOUBEK, Jozef. Populační politika v právnych predpisoch Československé republiky v letech 1918-1938. In: *Demografie*, 1980, roč. 22, č. 2, s. 126-136; KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In: *Demografie*, 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-50; TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov, TSP, 2013, s. 19-90; VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In: BLEHA, Branislav a kol. *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava : Geografika, 2009, s. 297-313.

podoby, pričom mala jednoznačne známky pronatalitne a propopulačnej orientácie. Predovšetkým komplexný systém populačných opatrení prijatý na začiatku obdobia normalizácie bol pozitívne vnímaný aj mimo východný blok.³ Rozpad socialistického bloku však priniesol výraznú zmenu nielen v oblasti rodinného a reprodukčného správania, ale aj v samotnom vnímaní úloh štátu pri ich ovplyvňovaní. Po politickej transformácii režimu, ktorý viacerými spôsobmi a z rôznych dôvodov ideologizoval populačné opatrenia, centrálna a paternalisticky zasahoval do reprodukcie, sa najmä v prvých porevolučných rokoch objavili negativistické smery.⁴ Populačná politika prestala byť vnímaná ako vhodný nástroj štátnej intervencie do demografického vývoja a jednotlivé postsocialistické vlády k nemu zaujali skôr zdržanlivý až odmietavý postoj.⁵ K tomu prispievala aj snaha odpútať sa od predchádzajúceho režimu, pre ktorý populačná (a najmä pronatalitná) politika bola významným ideologickým nástrojom. Veľmi dôležitý aspekt upustenia od ďalšieho formovania implicitných populačných politík sa stala aj finančná náročnosť, ktorú viaceré dovtedy aplikované nástroje vyžadovali. Prvé transformačné roky navyše priniesli viaceré hospodárske a ekonomické problémy, a preto rozvoj propopulačných opatrení jednoducho nebol na programe dňa. Neexistencia koncepcie populačnej politiky neznamena, že by sa podmienkam reprodukcie nevenovala žiadna pozornosť. Po vzore krajín bývalého západného bloku sa postupne začala prehľbovať otázka rodinnej politiky. Je potrebné si však uvedomiť, že aj keď samotný populačný aspekt je v rodinnej politike vo všeobecnosti výrazne potlačený a jej hlavnou úlohou nie je priamo pôsobiť na reprodukciu (napríklad rast plodnosti, počtu narodených detí a pod.), ale predovšetkým zlepšovať sociálne podmienky rodín s deťmi, nie je vylúčené, že prijímané opatrenia nebudú formovať aj niektoré aspekty reprodukčného správania (napr. časovanie rodenia detí, šírku medzipôrodných intervalov, intenzitu rodenia detí určitej parity a pod.). Takéto aspekty nie sú považované za cieľ, ale za vedľajší priaznivý efekt slobodne koncipovanej rodinnej politiky.⁶

V tomto zmysle už v roku 1996 bola uznesením vlády SR č. 389 schválená Koncepcia štátnej rodinnej politiky (pozri nižšie). Je však potrebné povedať, že systém štátnych opatrení sa budoval postupne a aj posledné roky a jeho značné zmeny ukazujú, že ešte stále nie je plne konsolidovaný. Prijímaným opatreniam

v niektorých prípadoch chýbala komplexnosť a vzájomná prepojenosť.⁷ Ako uvádza Bodnárová a kol.⁸, pri dlhodobom hodnotení previazanosti sociálnej legislatívy na demografický vývoj sa ukazuje, že politická prax na Slovensku sa v mnohom vyznačovala nekomplexnosťou, nedostatkom systémových prístupov, absenciou kontinuity a dlhodobých hľadísk a zámerov. Ďalej dodáva, že negatívne pôsobilo tiež časté striedanie vlád v 90. rokoch bez preberania agendy a prijatých záväzkov, nedostatok politickej kultúry pri spravovaní vecí verejných, prílišná centralizácia, uprednostňovanie ekonomických cieľov, prevaha politikárčenia a koalíčno-opozičnej negácie. Viaceré politické subjekty (najmä nacionálne a kresťansky orientované strany) využívali jednotlivé demografické problémy skôr pre svoje ideologické stranícke zámery, než aby sa zaoberali systematickým zavádzaním nevyhnutných opatrení. Záporom je tiež neefektívna práca s verejnou mienkou v prípadoch, keď je potrebné zavádzať nepopulárne opatrenia.⁹ Navyše nielen v politickom spektre, ale ani medzi odborníkmi nepanuje dlhodobo jednota v oblasti opatrení rodinnej politiky. Spomínaná politická diskontinuita a pomerne časté úpravy (v pozitívnom i negatívnom smere) nástrojov rodinnej politiky majú negatívny vplyv na ich vnímanie a samotný vplyv v praxi. Navyše ako uvádza Vaňo¹⁰, k ich komplexnému a koncepčnému rozpracovaniu bráni aj všeobecne panujúci názor týkajúci sa nízkej efektívnosti populačných opatrení, ktorá navyše v nových spoločensko-ekonomických podmienkach bude ešte nižšia ako tomu bolo počas minulého politického režimu. Je zrejme, a samotná koncepcia štátnej rodinnej politiky to potvrdzuje, že v zmenených podmienkach došlo a dochádza k čoraz väčšiemu presunu iniciatívy a zodpovednosti za rodinu a reprodukciu zo štátu na iné subjekty a predovšetkým na samotné obyvateľstvo a rodiny. Ako dodáva Vaňo¹¹, štát si nachádza svoju úlohu predovšetkým vo vytváraní podmienok, aby každý mohol realizovať svoje reprodukčné zámery a tiež v poskytovaní informácií, ktoré sú na realizáciu reprodukčných zámerov potrebné. Praktické kroky štátu sú tak prepojené predovšetkým so sociálnou politikou a v rámci nej rodinnou politikou.

Dramatickú premenu sociálnych systémov a rozpad rušenie viacerých nástrojov populačných politík však najmä v 90. rokoch môžeme podľa Frejku¹² vnímať ako jeden so spolupôsobiacich faktorov dynamickej transformácie populačného vývoja s viacerými jej negatívnymi javmi. Negatívne podľa neho vplýval nielen samotný

³ Pozri napr. RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu štátu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2016, s. 72; HÖHN, Charlotte – SCHUBNEL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1986, roč. 12, č. 1, s. 3-50.

⁴ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 300.

⁵ KOCOURKOVÁ, Jiřina. Má populační politika v České republice perspektivu? In: *Propopulační politika - ano či ne?* Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha, č. 21, 2002, s. 13.

⁶ Tamže.

⁷ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 300.

⁸ BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila - GURÁŇ, Peter. Slovensko. In: *Reflexia súčasnej demografickej situácie v rodinných a sociálnych politikách krajín strednej a východnej Európy*. Bratislava : Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny, 2001, s. 98.

⁹ Tamže

¹⁰ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 300.

¹¹ Tamže

¹² FREJKA, Tomas. Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. In: *Demographic Research*, 19, 7, s. 163.

rozpad, ale aj celkový zmätok v nastavení opatrení novo sa formujúcich rodinných politik. Ďalej negatívne vníma aj neexistenciu jasných cieľov a stratégií rodinných politik, či len obmedzené benefity, ktoré tieto obyvateľstvo v rannom transformačnom období prinášali.

Práve z pohľadu zástancov štátnych opatrení formovaných s cieľom pôsobiť na reprodukciu obyvateľstva sa ako hlavný dôvod uvádza snaha zvrátiť nepriaznivý vývoj, a to najmä v spojitosti s procesom plodnosti. Okrem priamych intervencií sú čoraz častejšie skloňované snahy o riešenie prostredníctvom nepriamych prístupov a to v podobe aktívnej imigračnej politiky, či adaptačnými opatreniami v sociálnej oblasti a dôchodkovom zabezpečení.¹³ Odporcovia populačnej politiky a priamych intervencií štátu do oblasti reprodukcie argumentujú najčastejšie vysokými nákladmi takto koncipovaných opatrení, ich nízkou resp. len ťažko priamo identifikovateľnou účinnosťou, ako aj možnými problémami spojenými so vznikom nevyrovnanej vekovej štruktúry a populačných vln, závislosti rodín na vytvorených opatreniach, či nechcenej podpory niektorých typov rodín. Okrem tohto sa pri rozhodovaní o formovaní populačných politik dostávajú často tiež do popredia obavy o legitimitu zásahov štátu do súkromných rozhodovacích procesov jednotlivcov spojených s ich slobodnými reprodukčnými zámermi.¹⁴

V spojitosti s efektívnosťou populačných politik v súčasnosti panuje skôr presvedčenie o ich nejednoznačnom vplyve, dočasnom pôsobení bez možnosti dlhšej udržateľnosti. Okrem pro-populačne a pro-natalitne nastavených opatrení tak na proces plodnosti a celkovo reprodukcie môžu pôsobiť v tom istom čase ďalšie externé faktory, ktoré je však problematické identifikovať, kvantifikovať ich vplyv a rozsah pôsobenia. Môžeme preto súhlasiť s Kocourkovou¹⁵, že v moderných a postmoderných spoločnostiach je vplyv týchto nepriamych faktorov na reprodukčné správanie veľmi významný a často sa ukazuje byť dokonca oveľa dôležitejší ako pôsobenie samotných priamych opatrení.

Je zrejme, že celý systém sociálneho zabezpečenia kam rodinná politika v mnohých ohľadoch spadá prešiel po roku 1989 na Slovensku celkovou transformáciou. S tým je spojený aj prerod opatrení týkajúcich sa rodiny s dosahom na ďalšie aspekty rodinného a reprodukčného správania. Prijatie koncepcie štátnej rodinnej politiky len podčiarklo odklon od klasického zasahovania štátu prostredníctvom populačnej politiky a jej nástrojov a zdôraznilo presun kompetencií od štátu na samotné rodiny a ďalšie inštitúcie. Tieto zmeny sa však presadzovali postupne s rôznou dynamikou a vývojovými tendenciami, pričom dodnes sa nedá povedať, že by bol systém rodinnej politiky na Slovensku komplexne vybudovaný.

Hlavným cieľom príspevku je preto poukázať na hlavné črty rodinnej politiky na Slovensku po roku 1989 do súčasnosti (koniec roka 2019) a to predovšetkým na tie aspekty, ktoré sú spojené s narodením dieťaťa a starostlivosťou o deti. Súčasne však musíme dodať, že nie je našim cieľom podať komplexnú a vyčerpávajúcu správu o celkovom prerode systému sociálneho zabezpečenia a na neho nadväzujúcich opatrení rodinnej politiky na Slovensku, ale poukázať na niektoré hlavné črty a zmeny, ku ktorým došlo a dochádza od začiatku 90. rokov.

1. Transformácia sociálnej politiky a Koncepcia štátnej rodinnej politiky na Slovensku

Nové spoločenské, hospodárske a politické podmienky formujúce sa po roku 1989 primáli kompetentných aj k prebudovaniu systému sociálnej starostlivosti. Ako uvádza Bodnárová a kol.¹⁶, systém sociálnej ochrany budovaný počas minulého režimu bol nárokový, neadresný, finančne veľmi nákladný, s neefektívnym vynakladaním s finančnými prostriedkami, pričom samotné dávky neboli motivačné, čo v konečnom dôsledku vplývalo negatívne nielen na celú ekonomiku štátu, ale aj kvalitu samotného sociálneho zabezpečenia. Samotné dávky pre rodinu tvorili značnú časť pracovného príjmu s cieľom o rovnostárske prerozdelenie zdrojov v spoločnosti.¹⁷ Okrem toho v nových podmienkach existujúci sociálny systém neobsahoval viaceré programy, ktoré by umožňovali reagovať na novovznikajúce životné situácie (napr. strata príjmu z dôvodu nezamestnanosti). Samotná reforma sociálneho systému bola plánovaná v dvoch líniách. Prvá reagovala na aktuálne akútne problémy s cieľom vytvoriť záchrannú sieť, ktorá by zabránila masovému prepadu ľudí do chudoby. Jej základom sa stalo štátom garantované životné minimum, od ktorého sa následne odvíjali štátne sociálne dávky.¹⁸

V druhej línii reformy sociálneho systému došlo k celkovej prestavbe sociálnej politiky tak, aby zodpovedala novej ekonomickej a politickej situácii. Táto dlhodobá prestavba bola obsiahnutá v koncepcii transformácie sociálnej sféry rozpracovávanej ešte pred rozpadom Československa. V roku 1996 vláda schválila jej novú verziu založenú na troch základných pilieroch - sociálne poistenie, štátna sociálna podpora a sociálna pomoc. Tie sa postupne rozpracovali, rozšírili, menili do podoby širokej palety nástrojov sociálnej starostlivosti.

Sociálne poistenie slúži na ochranu obyvateľov pri vybraných životných udalostiach, ako je napríklad pracovná neschopnosť, materstvo, invalidita, smrť živiteľa rodiny, staroba a pod. Miera ochrany sa odvíja od príjmu a platených príspevkov zamestnancami, resp. zamestnávateľmi alebo SZČO. Systém sociálneho zabezpečenia vykonáva Sociálna poisťovňa a v súčasnosti sa opiera o 5

¹³ KOCOURKOVÁ, Jiřina. Má populační politika..., s. 13.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ Tamže s. 15.

¹⁶ Tamže, s. 104.

¹⁷ Tamže, s. 105.

¹⁸ Tamže.

samostatných poisťných systémov¹⁹:

a) nemocenské poistenie slúži na zabezpečenie príjmu v prípade straty alebo zníženia príjmu zo zárobkovej činnosti v dôsledku dočasnej pracovnej neschopnosti, potreby ošetrovania alebo opatrovania, tehotenstva a materstva. Z nemocenského poistenia sú vyplácané 4 typy dávok: nemocenské²⁰, ošetrovné²¹, vyrovnávací dávka²² a materská dávka²³.

b) dôchodkové poistenie s dvoma podsystémami - starobné poistenie²⁴ na zabezpečenie príjmu v starobe a pre prípad úmrtia; invalidné poistenie²⁵ ako poistenie pre prípad poklesu schopnosti vykonávať zárobkovú činnosť v dôsledku dlhodobo nepriaznivého zdravotného stavu poistenca a pre prípad úmrtia.

c) úrazové poistenie slúžiace pre prípad poškodenia zdravia alebo úmrtia v dôsledku pracovného úrazu, služobného úrazu a choroby z povolania. Z úrazového poistenia je poskytovaná celá škála dávok: úrazový príplatok, úrazová renta, jednorazové vyrovnanie, pozostalostná úrazová renta, jednorazové odškodnenie, pracovná rehabilitácia a rehabilitačné, rekvalifikácia a rekvalifikačné, náhrada za bolesť, náhrada za sťaženie spoločenského uplatnenia, náhrada nákladov spojených s liečením, s pohrebom.

d) garančné poistenie slúžiace pre prípad platobnej neschopnosti zamestnávateľa na uspokojovanie nárokov zamestnanca, na úhradu odmeny a výdavkov predbežného správcu podľa osobitného predpisu a na úhradu príspevkov na starobné dôchodkové sporenie nezaplatených zamestnávateľom do základného fondu príspevkov na starobné dôchodkové sporenie. Z garančného poistenia sa poskytuje garančná dávka zamestnancovi.²⁶

¹⁹ Bližšie pozri: <https://www.employment.gov.sk/sk/socialne-poistenie-dochodkovy-system/socialne-poistenie/> Dostupné online [15.12.2019].

²⁰ Poskytuje sa poistencovi vtedy, ak bol pre chorobu alebo úraz uznaný dočasne práceneschopným na výkon zárobkovej činnosti alebo mu bolo nariadené karanténne opatrenie.

²¹ Poskytuje sa z dôvodu osobného a celodenného ošetrovania chorého dieťaťa, chorého manžela, chorej manželky, chorého rodiča alebo chorého rodiča manžela (manželky). Poskytuje sa aj z dôvodu osobnej a celodennej starostlivosti o zdravé dieťa do desiatich rokov jeho veku.

²² Poskytuje sa poistenkyni, ak bola z dôvodu tehotenstva alebo počas materstva do konca deviateho mesiaca preradená na inú prácu (pretože práca, ktorú predtým vykonávala, je podľa osobitného predpisu zakázaná tehotným ženám alebo podľa lekárskeho posudku ohrozuje jej tehotenstvo) a pri práci, na ktorú je preradená, dosahuje bez svojho zavinienia nižší príjem ako pred preradením.

²³ Je poskytovaná poistenkyni z dôvodu tehotenstva alebo starostlivosti o narodené dieťa alebo inému poistencovi z dôvodu prevzatia starostlivosti o dieťa do troch rokov jeho veku.

²⁴ Vypláca sa z neho starobný dôchodok, predčasný starobný dôchodok, vdovský a vdovecký dôchodok, sirotský dôchodok.

²⁵ Z invalidného poistenia sa vypláca invalidný dôchodok, sirotský dôchodok, vdovský a vdovecký dôchodok.

²⁶ Bližšie pozri: <https://www.employment.gov.sk/sk/socialne-poistenie-dochodkovy-system/socialne-poistenie/garancne-poistenie/>

e) poistenie v nezamestnanosti slúži pre prípad straty príjmu z činnosti zamestnanca v dôsledku nezamestnanosti a na zabezpečenie príjmu v tomto období. Z poistenia sa poskytuje dávka v nezamestnanosti. Povinne poistený v nezamestnanosti je zamestnanec, ktorý je povinne nemocensky poistený.²⁷

Sociálna podpora tvorí druhý základný blok sociálneho systému Slovenskej republiky. Predstavuje široký systém sociálnych dávok vyplácaných v prevažnej miere v podobe priamych finančných transférov, a to buď jednorazových alebo opakovaných. Ich cieľom je pomáhať zvládnuť občanom a ich rodinám zvládať určité životné situácie.²⁸ Základným princípom je prerozdelenie prostriedkov štátu na základe princípu solidarity medzi rodinami s deťmi a občanmi bez detí a medzi rodinami s vyššou a nižšou úrovňou príjmov.²⁹

Rodinám je na Slovensku v súčasnosti poskytovaný:³⁰

a) jednorazovo: príspevok pri narodení dieťaťa, príspevok na súčasne viac narodených detí, jednorazový príspevok dieťaťa pri zverení do náhradnej starostlivosti, jednorazový príspevok dieťaťa pri zániku náhradnej starostlivosti, príspevok na pohreb.

b) opakovane: prídavky na deti a príplatky k prídavkom na deti, rodičovský príspevok, príspevok na starostlivosť o dieťa, náhradné výživné, opakovaný príspevok dieťaťa zverenému do náhradnej starostlivosti, opakovaný príspevok náhradnému rodičovi, osobitný opakovaný príspevok náhradnému rodičovi.

Úzko s dávkami sociálnej podpory súvisí aj tretí pilier sociálneho systému predstavujúci sociálnu pomoc. V rámci nej sa rieši pomoc pre občanov v hmotnej alebo sociálnej núdzi.³¹ Za hmotnú núdzu je pritom definovaný stav, keď príjem členov domácnosti nedosahuje sumu životného minima a členovia domácnosti si nevedia alebo nemôžu zabezpečiť alebo zvýšiť príjem.³² Systém pomoci v hmotnej núdzi je tvorený dávkou v hmotnej núdzi, ochranným príspevkom, aktivačným príspevkom, príspevkom na nezaopatrené dieťa a príspevkom na bývanie.³³

Súčasťou samotnej Koncepcie transformácie sociálnej sféry bolo aj vypracovanie samostatnej Koncepcie štátnej rodinnej politiky. Celospoločenská, hospodárska,

²⁷ Viac na: <https://www.employment.gov.sk/sk/socialne-poistenie-dochodkovy-system/socialne-poistenie/poistenie-nezamestnanosti/> Dostupné online [15.12.2019].

²⁸ BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GURÁŇ, Peter. Slovensko..., s. 106.

²⁹ Tamže.

³⁰ Bližšie pozri: <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/podpora-rodinam-detmi/> Dostupné online [15.12.2019].

³¹ BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GURÁŇ, Peter. Slovensko..., s. 106.

³² Bližšie pozri: <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/hmotna-nudza/> Dostupné online [15.12.2019].

³³ Z rozpočtu obce je navyše možné získať pre domácnosť v hmotnej núdzi aj jednorazovú dávku určenú na čiastočnú úhradu mimoriadnych výdavkov členov domácnosti, ktorým sa poskytuje pomoc v hmotnej núdzi. Viac: <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/hmotna-nudza/davky-hmotnej-nudzi/jednorazova-davka-hmotnej-nudzi/> Dostupné online [15.12.2019].

ekonomická, ako aj politická transformácia v kontexte prebudovania celého systému štátnej sociálnej ochrany a starostlivosti sa museli odzrkadliť aj v samotnej reformulácii rodinnej politiky. Ako sme spomenuli v úvode, stalo sa tak v roku 1996. Následne bola koncepcia mierne upravovaná a dopĺňaná. Ako uvádza Bodnárová a kol.³⁴ dôsledky ekonomickej transformácie sa na jednej strane premietli do zvyšovania nezávislosti rodín od štátu a na druhej do zvyšujúceho sa rizika, ba až ohrozenia rodín, ktoré môže vyústiť až do sociálnej odkázanosti. Štát sa preto v koncepcii zaviazal prevziať zodpovednosť za situácie, v ktorých bude rodinu chrániť a podporovať. Rodinná politika je v koncepcii definovaná ako „systém všeobecných pravidiel, opatrení a nástrojov, ktorými štát priamo i sprostredkované odobruje mimoriadny význam rodiny...a vyjadruje jej svoju podporu...rodinná politika nie je štátnou politikou v klasickom chápaní. Vstupuje do všetkých politík štátu s nárokom, aby slúžila ako východisko pre tvorbu ostatných politík.“³⁵

V koncepcii bola úloha štátu voči rodine vnímaná v podobe vytvárania rámcových právnych, ekonomických a inštitucionálnych podmienok a vytváraní priestoru pre uplatnenie vlastnej zodpovednosti rodín. Až v prípade potreby a na základe spoločenského konsenzu bude štát prijímať opatrenia za účelom korigovania sociálnej a ekonomickej situácie rodín. Za základné strategické ciele rodinnej politiky boli v koncepcii stanovené v podobe dosiahnutia relatívnej ekonomickej nezávislosti rodín, úspešnosti rodín v realizácii ich funkcií, stability a sociálnej kvality manželských a rodičovských vzťahov v zmysle rovnoprávnosti a spoločenskej deľby rodinných rolí, vytvárania optimálnych podmienok na sebareprodukciu spoločnosti, prijímania takých opatrení, ktoré umožnia dôsledne uplatňovať princíp voľby, resp. zlučiteľnosti pri rozhodovaní sa rodiča pre rodičovskú dovolenku. Tieto dlhodobé strategické ciele by mali byť realizované podľa revidovanej koncepcie z roku 2004 v 4 oblastiach vecnej kompetencie štátu: právna ochrana rodiny a jej členov, sociálno-ekonomické zabezpečenie rodín, výchova detí a mládeže, príprava na rodičovstvo, ochrana zdravia členov rodiny.³⁶ Revíziou koncepcie tiež došlo k aktualizácii niektorých cieľov štátnej rodinnej politiky. Išlo predovšetkým o oblasti politiky zamestnanosti, vzdelávania, bývania a právnej ochrany členov rodiny. K prioritám rodinnej politiky sa tak pridalo zlepšenie prístupu ku vzdelávaniu, dostupnosť bývania, zosúladenie pracovného a rodinného života, právna ochrana rodiny a pomoc v krízových situáciách. Základnou povinnosťou štátu mala byť aktívna podpora najmä mladých rodín

³⁴ BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GURÁŇ, Peter. Slovensko..., s. 107.

³⁵ Tamže

³⁶ V takejto podobe môžeme rodinnú politiku na Slovensku vnímať ako explicitnú. Jej objektom je rodina ako celok, kým implicitná rodinná politika zvyčajne práva jednotlivých členov rodiny. Pozri napr. MACKOVÁ, Zuzana. *Právo sociálneho zabezpečenia: Osobitná časť: Štátne sociálne dávky s príkladmi*. Šamorín: Heuréka, s. 13.

a vytváranie podmienok pre jej založenie.³⁷ K základným princípom rodinnej politiky podľa Koncepcie patria:

1) princíp spoluzodpovednosti - rodiny majú byť spoluzodpovedné za uspokojovanie potrieb svojich členov, pričom štát ponukou variantných nástrojov riešenia životných situácií podporuje slobodu voľby jej rozhodovania.

2) princíp subsidiarity - prostredníctvom decentralizácie viacerých kompetencií štátu, predovšetkým v oblasti služieb na samosprávne orgány môžu tieto adresnejšie reagovať na konkrétne potreby rodín.

3) princíp adresnosti a účelnosti - adresná podpora jednotlivca má zvýšiť účelnosť a efektivitu jednotlivých nástrojov rodinnej politiky, a tak zabrániť paušalizácii prístupu.

4) princíp solidarity a zásluhovosti na jednej strane rešpektuje garanciu nevyhnutnej miery účasti spoločnosti na riešení nepriaznivej sociálnej situácii jednotlivca, no súčasne vďaka princípu zásluhovosti sa z rodinnej politiky nevytráca priamy vklad jednotlivca do spoločnosti.

5) princíp rodovej rovnosti je obzvlášť dôležitým pri podpore harmonizácie pracovného a rodinného života.

6) princíp rovnosti prístupu k rodičom, bez ohľadu na právnu formu je snahou zamedziť zvýhodňovanie určitej formy rodiny na úkor inej formy.

7) princíp koordinácie a harmonizácie rodinnej politiky je výsledkom potreby dôslednejšej koordinácie a harmonizácie rodinnej politiky, resp. rodine naklonených politík a opatrení podporujúcich plnenie funkcií rodiny tak na horizontálnej, ako aj na vertikálnej úrovni. Ako je následne uvedené v koncepcii z roku 2004 „absencia spoločného prístupu všetkých subjektov zodpovedných za tvorbu rodinnej politiky aj jej realizáciu, najmä v čase transformačných procesov, môže výrazne oslabovať a sťažovať úsilie o podporu rodiny.“³⁸

8) princíp vyváženosti a flexibility - pri snahe o dosiahnutie vyváženosti pomoci rodine v jej jednotlivých etapách životného cyklu je potrebná zmena tradičnej orientácie rodinnej politiky na mladé rodiny a rodiny v čase starostlivosti o nezaopatrené deti. Akákoľvek pomoc rodine by mala ponukou alternatívneho výberu priamej alebo nepriamej formy, podporiť rodinu v jej vlastnom spôsobe riešenia životnej situácie. Princíp flexibility predpokladá harmonizáciu nástrojov pomoci tak, aby využitie nástroja z jedného systému nehrozilo sankciou v inom systéme.³⁹

9) princíp otvorenosti a prístupnosti k zmenám sa zameriava na problematiku systematického monitorovania a komplexnej analýzy sociálno-ekonomických

³⁷ Bližšie pozri: <https://prerodinu.estranky.sk/clanky/dokumenty-rodinnej-politiky/koncepcia-statnej-rodinnej-politiky.html> Dostupné online [15.12.2019].

³⁸ Tamže.

³⁹ Tamže.

podmienok rodín, demografických a hodnotových aspektov ich správania. Na základe tohto poznania môžu subjekty zodpovedné za koncepciu a realizáciu rodinnej politiky navrhovať opatrenia na korekciu, doplnenie alebo aj zmenu verejnej podpory rodiny.⁴⁰

2. Charakteristika rodinnej politiky na Slovensku

Rodinná politika sa na Slovensku vyznačuje viacerými špecifickými inštitucionálnymi rysmi, ktoré vznikali ešte po druhej svetovej vojne a v transformačnom období 90. rokov.⁴¹ Sociálne politiky (a s tým súvisiacu rodinnú politiku) krajín bývalého východného bloku sú často vnímané špecificky ako samostatný „postkomunistický typ“ vyznačujúci sa predovšetkým nízkymi sociálnymi dávkami, dominanciou systému sociálneho poistenia a širokým pokrytím populácie.⁴² Okrem toho sa poukazuje na spoločný prvok rodinnej politiky týchto krajín v podobe presunu zodpovednosti zo štátu na rodiny a obratu od univerzalizmu k testovaným dávkam.⁴³ Na druhej strane viacerí autori⁴⁴ poukazujú na viaceré diverzifikačné tendencie v národných rodinných politikách postkomunistických krajín.

Z medzinárodného hľadiska zaujíma rodinná politika na Slovensku špecifické postavenie predovšetkým z hľadiska dĺžky a štedrosti rodičovskej dovolenky, dostupnosti predškolských zariadení, úrovne a štruktúry výdavkov.⁴⁵ Typický je dôraz na finančné transfery, ktoré sa poskytujú pomerne dlhé obdobie, no sú súčasne na pomerne nízkej úrovni.⁴⁶ Väčšina prostriedkov vynakladaných na rodinnú politiku je alokovaná na finančné transfery, čím Slovensko výrazne prekračuje priemer OECD. Výdavky na služby sú podpriemerné, čo sa odzrkadľuje do značnej miery aj na ich dostupnosti. Aj preto sme svedkami veľmi nízkej miery participácie žien

⁴⁰ Tamže.

⁴¹ GERBERY, Daniel. Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 3, s.48.

⁴² Pozri napríklad: MATĚJKOVÁ, Barbora – PALONCYOVÁ, Jana. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha : VÚPSV, 2004; AIDUKAITE, Jolanta. Old Welfare State Theories and New Welfare Regimes in Eastern Europe: Challenges and Implications. In: *Communist and Post-communist Studies*, 2009, r. 42, č. 1, s. 23-29; CERAMI, Alfio. Mechanisms of Institutional Change in Central and Eastern European Welfare State Restructuring. In: CERAMI, Alfio - VANHUYSSE, Pieter (eds.). *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*. Basingstoke/N.Y. : Palgrave, 2009, s. 35-52.

⁴³ Napríklad: PASCALL, Gillian – LEWIS, Jane. Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe. In: *Journal of Social Policy*, 2004, r. 33, č. 3, s. 373-394.

⁴⁴ Bližšie pozri napr. KOCOURKOVÁ, Jiřina. Leave Arrangements and Childcare Services in Central Europe: Policies and Practices before and after the Transition. In: *Community, Work and Family*, 2002, roč. 5, č. 3, s. 301-318; SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In: *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185-202.

⁴⁵ GERBERY, Daniel. Rodinná politika..., s. 48.

⁴⁶ Tamže s. 53.

s malými deťmi (do 3 rokov) na pracovnom trhu, teda modelu niekoľkoročného prerušenia kariéry, čo podporuje tiež dlhá materská a najmä rodičovská dovolenka, ako aj prevládajúci názor o nevhodnosti nerodinnej starostlivosti o dieťa vo veku do 3 rokov.⁴⁷

Významným prvkom, ktorý priniesla zmena po roku 1989, a ktorý sa postupne začal prejavovať aj v niektorých opatreniach rodinnej politiky je snaha viac zainteresovať do starostlivosti o najmenšie deti aj mužov a tým umožniť matkám malých detí zapojiť sa aktívne na trh práce. Aj napriek týmto legislatívnym úpravám však Slovensko stále patrí ku krajinám, kde starostlivosť o deti a predovšetkým najmenšie deti je predovšetkým doménou žien. V kombinácii s nedostatočnými možnosťami inštitucionálnej starostlivosti o malé deti do 3 rokov, ako aj slabými možnosťami flexibilných úväzkov), sú práve ženy konfrontované s najväčším objemom stratených príležitostí. Z finančného hľadiska je potrebné navyše dodať, že peňažné transfery od štátu poskytované v spojitosti s narodením dieťaťa a starostlivosťou o neho ani zďaleka nedokážu vykompenzovať stratu príležitostí ani finančnú záťaž, ktorú so sebou prináša narodenie dieťaťa a starostlivosť o neho.⁴⁸ Ako uvádza Lewis a kol.⁴⁹, okrem individuálnych preferencií matiek malých detí je pri rozhodovaní o to, či sa starať o malé dieťa alebo byť aktívna na trhu práce (prípadne oboje) dôležitá tiež súhra štrukturálnych možností na pracovnom trhu, ako aj v sociálnych politikách, kultúrnych hodnotách týkajúcich sa potrieb detí a povinností matiek, pričom dôležitým aspektom je tiež možnosť využitia príbuzenských sietí.

Opatrenia rodinnej politiky majú na Slovensku zväčša univerzálnu povahu, keďže sú viazané viac na životné udalosti (napr. narodenie dieťaťa) prípadne fázu životného cyklu, ako na životnú úroveň, výšku alebo úplnú absenciu príjmu, pričom dôraz kladú na relatívne nízke finančné transfery.⁵⁰ Ako uvádza Gerbery⁵¹, rodinná politika na Slovensku disponuje síce bohatou škálou nástrojov pokrývajúcich potreby rodín v rôznych fázach životného cyklu, no trpí dvomi základnými okruhmi problémov. Prvým je slabšia dostupnosť služieb inštitucionálnej starostlivosti pre rodiny s deťmi v predškolskom veku a s tým súvisiace problémy zosúladenia rodinného a pracovného života, čo zvyšuje náklady spojené s rodičovstvom. To je úzko prepojené s vysokou mierou penalizácie materstva, teda negatívnej korelácie

⁴⁷ MITCHELL, Eva. Finanční podpora mladých rodín medzi Východem a Západem. In: MITCHELL, Eva – HAMPLOVÁ, Dana (eds.) Kdo se (po)stará? Dítě mezi rodinou, státem a trhem. Praha: Sociologický ústav AVČR, 2012, s. 16.

⁴⁸ Tamže, s. 309.

⁴⁹ LEWIS, Jane – CAMPBELL, Mary – HUERTA Carmen. Patterns of paid and unpaid work in Western Europe: gender, coomodification, preferences and the implications for policy. In: *Journal of European social policy*, 2008, roč. 18, č. 1, s. 21-37.

⁵⁰ GERBERY, Daniel. Rodinná politika..., s. 53.

⁵¹ Tamže, s. 58.

medzi materstvom a zamestnanosťou žien.⁵² Druhou skupinou problémov je podľa autora nastavenie niektorých opatrení a finančných transférov, ktoré nepomáhajú dostatočne redukovať sociálne riziká spojené s rodičovstvom.⁵³

3. Hlavné nástroje rodinnej politiky na Slovensku a ich vývoj po roku 1989

Ako bolo povedaná vyššie, súčasný systém sociálneho zabezpečenia a samotnej rodinnej politiky disponuje širokým spektrom rôznych nástrojov. Viaceré z nich pritom nadväzovali na opatrenia prijaté ešte pred rokom 1989. Cieľom tejto kapitoly nie je podať úplný a vyčerpávajúci prehľad všetkých opatrení rodinnej politiky na Slovensku, ale sa zamerať na tie, ktoré bývajú vnímané v úzkom spojení práve s populačným vývojom a najmä s procesom rodenia a starostlivosti o deti.

Medzi opatrenia súvisiace s tehotenstvom a pôrodom môžeme zaradiť predovšetkým materskú dovolenku, materskú dávku (resp. peňažnú pomoc v materstve), príspevok pri narodení dieťaťa a príplatok k príspevku pri narodení dieťaťa.

Za účelom prehľadnosti starostlivosti o malé deti bola v prvej polovici 60. rokov na Slovensku zavedená ďalšia materská dovolenka (od roku 2002 rodičovská dovolenka). Nadväzovala na materskú dovolenku a spočiatku bola neplatená. V rámci balíka komplexných pronatalitných opatrení prijímaných na sklonku 60. a v prvej polovici 70. rokov sa jednak ďalšia materská dovolenka predĺžila a predovšetkým bol prijatý materský príspevok - finančná dávka, kompenzácia časti nákladov spojených so starostlivosťou o dieťa najčastejšie do dovŕšenia 3. roku života. Súčasne štát od narodenia dieťaťa prispieva oprávnenej osobe na výchovu a výživu nezaopatreného dieťaťa sociálnu dávku v podobe prídavku na dieťa.

K novým formám štátnych dávok patrí príspevok na starostlivosť o dieťa. Jeho cieľom je vytvoriť oprávnenej osobe podmienky na zosúladenie rodinného a pracovného života. Poskytuje sa rodičom, ktorí sa rozhodnú vykonávať zárobkovú činnosť a starostlivosť o dieťa do troch rokov zabezpečiť inou fyzickou, právnickou osobou alebo v zariadení na to určenom (pozri nižšie).

Medzi špecifické nástroje podpory rodín s deťmi, ktoré budeme v tomto príspevku ešte bližšie rozoberať sú daňové úľavy a predovšetkým daňový bonus zavedený v roku 2005.

3.1 Materská dovolenka, peňažná pomoc v materstve a materská dávka

Nárok na materskú dovolenku vzniká v súvislosti s pôrodom a starostlivosťou o narodené dieťa žene (od roku 2002 aj mužovi). Peňažná pomoc v materstve premenovaná od roku 2002 na materskú dávku predstavuje dávku nemocenského

poistenia vyplácanú Sociálnou poisťovňou z dôvodu tehotenstva alebo starostlivosti o dieťa. Nárok na peňažnú dávku vzniká v súčasnosti (koniec roka 2019) od začiatku šiesteho týždňa pred očakávaným dňom pôrodu určeným gynekológom (v 34. týždni tehotenstva), najskôr od začiatku ôsmeho týždňa pred týmto dňom (v 32. týždni tehotenstva). V prípade skoršieho pôrodu nárok na materské vzniká odo dňa pôrodu.

Od roku 1968 až do polovice roku 1987 platilo, že peňažnú pomoc v materstve mohli poberať nemocensky poistené vydaté ženy po dobu maximálne 26 týždňov, pričom pre nevydaté bola materská dovolenka a s ňou spojená peňažná pomoc na 35 týždňov. Rovnaká dĺžka bola určená aj ženám, ktorým sa narodilo dve a viac detí. V prípade pôrodu mŕtveho dieťaťa dĺžka materskej dovolenky bola 12 týždňov. Od júla 1987 sa materská dovolenka predĺžila na 28 týždňov, pričom pre osamelé matky a pri viacpočetnom pôrode bola stanovená na 37 týždňov. Samotná výška peňažnej pomoci v materstve sa pritom až do roku 2002 určovala od čistej dennej mzdy a už od roku 1968 bola definovaná 90 % s určením maximálneho stropu. Od roku 2002 došlo k úprave. Nárok na materskú dávku bol prisúdený aj otcovi. Išlo predovšetkým o prípady, keď matka dieťaťa zomrela, alebo sa nemohla resp. neschla o dieťa starať. Súčasne došlo k naviazaniu materskej dávky na hrubú mzdu a jej výška predstavovala od tohto momentu 55 % denného vymeriavacieho základu. K ďalšej významnej zmene materskej dovolenky a materskej dávky došlo následne až v roku 2010, keď jednak bola predĺžená na 34 týždňov (pre osamelú matku na 37 týždňov a žene, ktorá porodila dve a viac detí na 43 týždňov), pričom výška poskytovanej dávky sa odvíjala od 60 % denného vymeriavacieho základu. Aj keď existovala snaha Radicovej vlády o každoročne postupne zvyšovanie výšky materskej dávky o 5 % až do roku 2014 na 75 % a rovnako aj predĺženie obdobia materskej dovolenky až na 52 týždňov, podarilo sa presadiť len zvýšenie v roku 2011 na 65 % denného vymeriavacieho základu. Snahy o predĺženie materskej dovolenky na 40 týždňov boli zamietnuté. Po páde Radicovej vlády a predčasných voľbách v roku 2012 sa otázky týkajúce materskej dovolenky a materskej dávky dostali do úzadia a objavili sa až ku koncu volebného obdobia. V roku 2016 sa tak výška materskej dávky zdvihla zo 65 % na 70 % a od 1. mája 2017 až na 75 % denného vymeriavacieho základu. To v tom čase predstavovalo úroveň takmer čistého mesačného platu poistenca. Dĺžka materskej dovolenky sa však už nemenila. Zaujímavou zmenou však je skutočnosť, že od januára 2019 môžu poberať materskú dávku súbežne obaja rodičia, ak sa každý z nich stará o iné dieťa.

3.2 Príspevok pri narodení dieťaťa a príplatok k príspevku

Príspevok predstavuje jednorazovú štátnu sociálnu dávku, prostredníctvom ktorej sa štát snaží zmierniť finančné dopady súvisiace so zabezpečením nevyhnutných potrieb novorodenca. Bola zavedená už v roku 1947 a až do roku

⁵² Tamže, s. 54 a 55.

⁵³ Tamže.

1998 bola označovaná ako podpora pri narodení dieťaťa.⁵⁴ Oprávnenou osobou poberať tento príspevok je matka, ktorá dieťa porodila alebo otec v prípade, že matka dieťaťa zomrela alebo po nej bolo vyhlásené pátranie alebo bolo dieťa zverené do osobnej starostlivosti otca na základe právoplatného rozhodnutia súdu⁵⁵.

Podmienkami nároku na príspevok je narodenie dieťaťa a trvalý pobyt na území Slovenska. V prípade viacnásobného pôrodu nárok vzniká na každé dieťa. Oprávnená osoba nemá nárok na príspevok pri narodení dieťaťa v nasledujúcich prípadoch:

a) dieťaťu nebola uzatvorená dohoda o poskytovaní všeobecnej ambulantnej starostlivosti,

b) oprávnená osoba súhlasila s osvojením dieťaťa, alebo dieťa bolo zverené do náhradnej starostlivosti rodičov.

V snahe o zabezpečenie prenatálnej starostlivosti a zamedzeniu niektorých negatívnych javov spojených v popôrodnom období boli medzi vylučujúce prípady zaradené aj situácie, ak oprávnená osoba od 4. mesiaca tehotenstva sa neúčastňovala raz za mesiac na preventívnych prehliadkach u lekára so špecializáciou v odbore gynekológia a pôrodnictvo, alebo po pôrode opustila svojvoľne zdravotnícke zariadenie.

Suma príspevku pri narodení dieťaťa sa postupne po roku 1989 zvyšovala. Napríklad do roku 2004 sa podľa § 5 písm. e/ zákona č. 125/1998 Z. z. o životnom minime a o ustanovení súm na účely štátnych sociálnych dávok príspevok pri narodení dieťaťa na jedno dieťa poskytoval vo výške 3110 SKK (t. j. 2,3-násobku sumy 1350 Sk). Od roku 2004 bol zvýšený na 4000 SKK, následne na 4230 SKK až do septembra 2006, keď sa opätovne zvýšil na 4440 SKK. Od roku 2007 pod vedením ministerky Tomanovej bolo okrem zvýšeného príspevku pri narodení dieťaťa na 4560 SKK zavedený aj nový druh príplatku k príspevku pri narodení dieťaťa. Ten priniesol podľa Vaňu⁵⁶ výraznejšiu zmenu v podpore štátu pri narodení dieťaťa. Spočiatku sa príplatok poskytoval pre prvé dieťa (vo výške 11000 SKK), no počas Ficovej vlády od roku 2008 bol zvýšený na 20440 SKK a bol určený už aj v prípade narodenia druhého a tretieho dieťaťa. V takejto podobe sa poskytoval až do konca roku 2013. Od 1.1.2014 došlo k jeho zlúčeniu s príspevkom pri narodení dieťaťa do jednej štátnej dávky. V súčasnosti (koniec roka 2019) je tak poskytovaný len príspevok pri narodení, pričom jeho výška je stanovená na:

a) 829,86 eura, ak ide o dieťa narodené z prvého pôrodu až tretieho pôrodu, ktoré sa dožilo najmenej 28 dní,

b) 151,37 eura, ak ide o dieťa narodené zo štvrtého pôrodu a ďalšieho pôrodu alebo ak ide o dieťa z prvého pôrodu až tretieho pôrodu, ktoré sa nedožilo 28 dní.

Ak sa súčasne narodili dve deti alebo sa súčasne narodilo viac detí a najmenej dve z nich sa dožili 28 dní, suma príspevku pri narodení dieťaťa podľa odseku 1 sa zvyšuje o 75,69 eura na každé dieťa, ktoré sa dožilo najmenej 28 dní.

3.3 Príspevok na starostlivosť o dieťa

Príspevok na starostlivosť o dieťa predstavuje nový druh štátnej sociálnej dávky, ktorý bol schválený koncom novembra 2008 s účinnosťou od 1. januára 2019. Hlavnou snahou pri jeho zavedení bola snaha pomôcť sklbiť rodinný a pracovný život, sprístupniť trh práce pre rodičov (a najmä matky) malých detí (do 3 rokov života) a tým zvýšiť ich zamestnanosť. Vďaka tomu sa príspevok tiež snažil o určité zmiernenie rodovej nerovnosti príležitostí na pracovnom trhu u osôb starajúcich sa o malé deti.

Poskytovaním príspevku štát prispieva rodičovi⁵⁷ na úhradu výdavkov vynaložených na starostlivosť o dieťa. Podľa súčasnej legislatívy (koniec roku 2019)⁵⁸ sa príspevok poskytuje do troch rokov veku dieťaťa⁵⁹. Podľa §2 Zákona 561/2008 Z.z. sa za starostlivosť o dieťa pritom chápe poskytovanie starostlivosti dieťaťu v záujme jeho fyzického a psychického vývinu v čase, keď rodič vykonáva zárobkovú činnosť alebo študuje na strednej škole alebo na vysokej škole. Môže byť vykonávaná v rodinnom prostredí dieťaťa (resp. v rodinnom prostredí fyzickej osoby poskytujúcej starostlivosť o dieťa), alebo v prostredí účelovo vytvorenom a upravenom na výkon starostlivosti o dieťa. Poskytovateľom starostlivosti o dieťa pre priznanie nároku príspevku pritom môže byť:

a) zariadenie zriadené podľa osobitých predpisov,

b) iná právnická osoba, ktorá poskytuje starostlivosť dieťaťu,

c) fyzická osoba, ktorá poskytuje starostlivosť dieťaťu podľa osobitného predpisu

d) iná fyzická osoba nepoberajúca rodičovský príspevok,

e) rodič, ktorý vykonáva zárobkovú činnosť a nezabezpečí starostlivosť o svoje dieťa poskytovateľom uvedených v prípadoch a)-d).

Suma príspevku bola pôvodne stanovená na preukázanú výšku výdavkov vynaložených na starostlivosť o dieťa, pričom strop bol určený úrovňou rodičovského príspevku v prípadoch, keď poskytovateľom starostlivosti bolo zariadenie (napr. materská škola alebo iná právnická osoba), resp. vo výške 25 % rodičovského príspevku, ak sa o dieťa starala fyzická osoba, iná fyzická osoba,

⁵⁴ Pozri napr. VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 302.

⁵⁵ Blížšie pozri Zákon č. 383/2013 Z. z. o príspevku pri narodení dieťaťa a príspevku na viac súčasne narodených detí a o zmene a doplnení niektorých zákonov

⁵⁶ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 303

⁵⁷ Poberateľom príspevku môže byť aj fyzická osoba, ktorej bolo dieťa zverené do starostlivosti nahrádzajúcej starostlivosť rodičov.

⁵⁸ Zákon č. 561/2008 Z. z. o príspevku na starostlivosť o dieťa a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov

⁵⁹ V prípade detí s dlhodobo nepriaznivým zdravotným stavom do veku 6 rokov.

resp. rodič, alebo starý rodič dieťaťa. Sumy príspevkov môže vláda Slovenskej republiky meniť vždy k 1. januáru kalendárneho roka.

V súčasnosti (koniec roka 2019) je výška príspevku starostlivosti o dieťa za každý kalendárny mesiac stanovená nasledovne:

a) v prípade, že poskytovateľom starostlivosti o dieťa je materská škola zaradená do siete škôl a školských zariadení Slovenskej republiky zriadená obcou alebo orgánom miestnej štátnej správy v školstve sa priznáva príspevok najviac v sume 80 €,

b) ak starostlivosť o dieťa zabezpečuje iná fyzická osoba (napr. starý rodič) nepoberajúca rodičovský príspevok alebo rodič, ktorý vykonáva zárobkovú činnosť a nezabezpečí starostlivosť o dieťa inak (vyššie uvedené prípady d) a e), tak výška príspevku je stanovená na 41,1 €.

c) v prípade, že poskytovateľom starostlivosti je iné zariadenie ako v bode a), právnická alebo fyzická osoba podľa osobitného predpisu, výška mesačného príspevku je ohraničená sumou 280 €.

3.4 Ďalšia materská dovolenka, rodičovská dovolenka a rodičovský príspevok

Materská dovolenka v podstate až do polovice 60. rokov bola pomerne krátka a navyše nemali na ňu nárok všetky ženy. So zvyšujúcou sa participáciou žien na pracovnom procese a nepostačujúcimi službami starostlivosti o najmenšie deti rástli tlaky na jej predĺženie, ako aj sprístupnenie ďalším skupinám žien. V roku 1964 však na prehĺbenie starostlivosti o dieťa do jedného roku jeho života bola zavedená ďalšia materská dovolenka, ktorá priamo nadväzovala na materskú dovolenku. Využívala ju však len malá časť žien⁶⁰, pričom hlavným dôvodom, prečo ženy nastupovali do práce hneď po ukončení materskej dovolenky boli finančné pomery ich rodín.⁶¹ Preto v roku 1969 bola ďalšia materská dovolenka predĺžená do dvoch rokov veku dieťaťa a v roku 1970 bol zavedený materský príspevok. Išlo o peňažnú dávku poberanú počas ďalšej materskej dovolenky. Dôležitou zmenou bola jeho úprava z roku 1982, keď sa zaviedla odstupňovaná výška materského príspevku podľa počtu a veku detí a vyplácal sa aj v prípadoch, keď sa žena starala len o jedno dieťa a tiež jej predĺženie od roku 1989 do 3. roku veku dieťaťa.⁶² Určitou odlišnosťou bola dĺžka ďalšej materskej dovolenky v prípade ťažko zdravotne postihnutého dieťaťa, ktoré vyžaduje mimoriadnu starostlivosť, kedy sa určila pôvodne až do 7. roku veku dieťaťa a do roku 2003 skrátená na 6 rokov. Od roku 2001 sa priznalo právo na rodičovskú dovolenku aj otcovi.

Materský príspevok a od roku 1991 rodičovský príspevok pôvodne predstavoval štátnu sociálnu dávku, prostredníctvom ktorej štát prispieval na uspokojovanie životných potrieb rodiča, ktorý sa osobne, celodenne a riadne staral o dieťa do troch (prípadne 6-7) rokov veku. Zamestnanec tak počas doby materskej dovolenky a ďalšej materskej dovolenky nemal nárok na mzdu.⁶³ Samotný rodičovský príspevok mohol už od roku 1990 poberať otec, matka alebo aj iná osoba, ktorá mala dieťa v náhradnej starostlivosti bez ohľadu na počet a vek ďalších detí.⁶⁴ Samotná výška bola postupne prostredníctvom 6 legislatívnych zmien upravená zo sumy 900 SKK v roku 1990 až na 2740 SKK v roku 2001. Od roku 1993 bola výška rodičovského príspevku naviazaná na sumu životného minima. V roku 1996 bola suma stanovená na 1,68-násobok sumy potrebnej na zabezpečenie výživy a ostatných základných potrieb rodiča a od roku 1998 vo výške 0,913-násobku sumy určenej Zákonom o životnom minime pre jednu plnoletú fyzickú osobu.⁶⁵ Ako bolo uvedené vyššie, príspevok sa poskytoval len za predpokladu, ak rodič nebol v čase starostlivosti o dieťa zárobkovo činný.⁶⁶ Od roku 2003 pri súbehu starostlivosti o dieťa a vykonávania pracovnej činnosti bol z pôvodnej výšky rodičovského príspevku 3790 SKK mesačne priznaná takejto osobe dávka 1200 SKK. O dva roky neskôr boli zo zákona už vypustené obmedzenia ohľadom zárobkovej činnosti osoby oprávnenej na poberanie rodičovského príspevku. Tie sa dočasne opäť vrátili v roku 2009 prijatím príspevku o starostlivosť o dieťa. V realite sa tak rodič (oprávnená osoba) mali rozhodnúť, či budú poberať rodičovský príspevok bez možnosti zárobkovej činnosti (vo výške 164,22 €), alebo príspevok na starostlivosť o dieťa. Ten bolo možné poberať v rovnakej výške ako rodičovský príspevok, ale bolo nutné zdokladovať reálne výšky nákladov na starostlivosť o dieťa. Od 1. januára 2010 navyše vstúpila do platnosti ďalšia úprava rodičovského príspevku zohľadňujúca princíp zásluhovosti. Základná sadzba rodičovského príspevku sa oproti predchádzajúcemu roku nezmenila, no do dovŕšenia 2. roku veku dieťaťa bolo možné čerpať rodičovský príspevok vo výške 256 €, ak sa oprávnenej osobe vyplácalo z dôvodu riadnej starostlivosti o dieťa materské. Nasledujúci rok však

⁶³ BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GURÁŇ, Peter. Slovensko..., s. 103.

⁶⁴ Napríklad pôvodná verzia materského príspevku platná až do roku 1982 hovorila o tom, že ide o dávku poberanú počas materskej dovolenky ženami starajúcimi sa aspoň o dve maloleté deti, z ktorých staršie bolo vo veku do zahájenia povinnej školskej dochádzky a mladšie do jedného roku. V roku 1982 sa zaviedla odstupňovaná výška materského príspevku podľa počtu a veku detí a ten sa vyplácal aj v prípadoch, keď sa žena starala len o jedno dieťa. Bližšie pozri napr. VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 303.

⁶⁵ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 303. Od roku 1993 do roku 2002 upravoval pritom výšku rodičovského príspevku samostatný Zákon o rodičovskom príspevku.

⁶⁶ Respektíve nepracoval viac ako 2 hodiny denne alebo jeho príjem nepresiahol 1000 Kčs mesačne (v roku 1992). V prípade, že išlo o osamelého rodiča, ten príspevok mohol dostať aj pri vykonávaní práce, ale počas svojej pracovnej činnosti musel dieťaťu zabezpečiť starostlivosť inou osobou (teda dieťa nesmelo navštevovať predškolské zariadenie).

⁶⁰ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu..., 64.

⁶¹ JANDEROVÁ, Miroslava – NENTVICHOVÁ, Božena. Materský príspevok a výrobné problémy. In: *Zprávy populační komise 9, 1970*, č. 1, s. 17.

⁶² VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 303.

už ďalšou novelou došlo k opätovnému vypusteniu podmienky (s platnosťou od 1.1.2011), že oprávnená osoba nesmie vykonávať zárobkovú činnosť, pričom tiež došlo k zjednoteniu rodičovského príspevku na úroveň 190,10 €. V prípade, že oprávnená osoba zabezpečuje riadnu starostlivosť o dve a viac súčasne narodených detí, rodičovský príspevok sa podľa týchto pravidiel zvyšoval o 25 % na každé dieťa, ktoré sa narodilo súčasne. Súčasne s poberaním rodičovského príspevku začali byť však spojené aj určité sankcie. Tie sa týkajú riadneho plnenia povinnej školskej dochádzky ďalšieho dieťaťa, ktoré je v starostlivosti oprávnenej osoby na jeho poberanie. V takýchto prípadoch sa rodičovský príspevok znižuje o 50 %.⁶⁷ V ďalších rokoch sa v podstate výška rodičovského príspevku každoročne mierne zvyšovala v spojitosti na vývoj životného minima. Napríklad v roku 2012 to bolo 194,70 €, v roku 2013 sa stanovil na 199,60 €, v roku 2014 to bolo 203,20 €. Počas úpravy rodičovského príspevku na rok 2014 sa začali opätovne objavovať názory, že jeho výška by mala odzrkadľovať pracovnú aktivitu oprávnenej osoby pred nástupom na materskú, resp. rodičovskú dovolenku. V prípade nemocenského poistenia by tak mohla oprávnená osoba poberať vyšší rodičovský príspevok (uvažovalo sa o sume 260 €), kým v opačnom prípade by vznikala na výrazne nižšiu dávku (v hodnote cca. 160 €). K tomu však v praxi nedošlo a ani výška samotného rodičovského príspevku sa ďalšie dva roky napokon nemenila. Až od mája 2017 došlo k nárastu o 10 €. V roku 2018 sa rodičovský príspevok zvýšil len kozmeticky na 214,70 € a od roku 2019 mali oprávnené osoby nárok na príspevok vo výške 220,70 €. Posledná úprava rodičovského príspevku je pripravená na začiatok roka 2020. Podľa nej s cieľom zmierniť stratu príjmu zo zárobkovej činnosti sa oprávnenej osobe, ktorá o rodičovský príspevok požiadala, pred vznikom nároku na rodičovský príspevok vyplácalo z dôvodu starostlivosti o toto dieťa materské alebo obdobná dávka ako materské v členskom štáte, bude poskytovať rodičovský príspevok vo výške 370 € mesačne. Ostatným oprávneným osobám sa výška rodičovského príspevku zvýši na 270 € mesačne.

3.5 Prídavok na dieťa a príplatok k prídavku na dieťa

Prídavok na dieťa predstavuje štátnu sociálnu dávku, ktorou štát prispieva oprávnenej osobe na výchovu a výživu nezaopatreného dieťaťa a na čiastočnú úhradu školských potrieb na účel podpory plnenia školských povinností nezaopatreného dieťaťa. Prídavok sa vypláca mesačne, najdlhšie do dovŕšenia 25 rokov veku dieťaťa, ak spĺňa podmienku nezaopatrenosti.⁶⁸

⁶⁷ Bližšie: <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/podpora-rodinam-detmi/penazna-pomoc/rodicovsky-prispevok/> Dostupné online [15.12.2019].

⁶⁸ <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/podpora-rodinam-detmi/penazna-pomoc/pridavok-dieta/> Dostupné online [15.12.2019].

Snahy o stabilizáciu povojnovej situácie rodín s deťmi v Československu viedli k zavedeniu prídavkov na dieťa (rok 1945) v súvislosti s menovou reformou a s ňou spojenou úpravou platov. Predstavovali v podstate vedľajší produkt vyrovnávania cenovej hladiny životných potrieb a miezd. Primárne tak boli zamerané na ovplyvňovanie životnej úrovne rodín s deťmi.⁶⁹ Už v roku 1947 bolo zavedené progresívne vyplácanie prídavkov podľa počtu detí.⁷⁰ Od roku 1959 do roku 1968 boli prídavky testované na výšku príjmu rodičov.⁷¹ Celkovo je však potrebné povedať, že prídavky na deti neodzrkadľovali výšku nákladov na výživu a výchovu, nevytvárali motiváciu k narodeniu ďalšieho dieťaťa a často skôr plnili funkciu sociálnej dávky najmä v prípade nízkopříjmových skupín obyvateľstva.⁷²

Po roku 1989 je potrebné rozlíšiť tri obdobia vývoja prídavkov na deti. V prvom do roku 1993 boli súčasťou nemocenského poistenia a vyplácali sa tak len oprávneným osobám s nezaopatrenými deťmi, ktoré odpracovali daný počet hodín v mesiaci a boli nemocensky poistené. Výška prídavku⁷³ závisela od počtu nezaopatrených detí v rodine a nárok na ne mali všetky deti.⁷⁴

Od vzniku Slovenskej republiky síce naďalej platilo, že sa prídavky vyplácali podľa počtu detí v rodine, ale nárok na túto dávku si mohli uplatniť len rodiny s príjmom nižším ako 16 tis. SKK, pričom vek detí sa nezohľadňoval.⁷⁵ Nový zákon č. 193/1994 Z.z. o prídavkoch na deti a príplatku k prídavkom na deti sa opieral o novú filozofiu sociálnej ochrany. Prídavky boli vyčlenené zo systému nemocenského poistenia a stali sa sociálnou dávkou. Nárok na prídavky mali osoby s trvalým pobytom na Slovensku, ak príjem spoločne posudzovaných osôb neprekročil hranicu odvodenú z výšky životného minima. Prídavky sa vyplácali v dvoch pásmach (do 1,5 násobku, 1,5-2,0 násobok) podľa násobku životného minima spoločne posudzovaných osôb. Okrem toho výška prídavkov bola odstupňovaná podľa veku dieťaťa (0-5 rokov, 6-10 rokov, 11-15 rokov, 16-25 rokov).⁷⁶ V roku 1998 vstúpil do platnosti zákon č. 125/1998 Z.z. o životnom minime a o ustanovení súm na účely štátnych sociálnych dávok. V praxi oddelenie súm životného minima a súm používaných na účely štátnych sociálnych dávok znamenalo, že valorizácia sa nerobila automaticky na základe vývoja životného minima, ale bolo ponechané na rozhodnutí vlády, či sa

⁶⁹ Tamže, s. 49.

⁷⁰ Kým do roku 1947 na 5 detí poberali rodičia 150 Kčs, od roku 1947 to bolo 250 Kčs (bližšie pozri KOUBEK, Jozef. Populační politika..., s. 37, tab. 1).

⁷¹ Tamže.

⁷² KUČERA, Milan. Populace..., s. 63 a 64.

⁷³ Od začiatku roku 1985 do konca roku 1992 výška prídavku na jedno dieťa predstavovala 200 Kčs, na dve deti 650 Kčs, tri deti 1210 Kčs, štyri deti 1720 Kčs a na každé ďalšie sa k tejto sume pripočítavalo 350 Kčs. Bližšie pozri VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 304.

⁷⁴ BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GURÁŇ, Peter. Slovensko..., s. 100.

⁷⁵ Tamže.

⁷⁶ Tamže, s. 100 a 101.

sumy na účely štátnych sociálnych dávok zmenia.⁷⁷ V roku 2002 došlo k celkovej zmene filozofie poskytovania prídavkov na deti. V duchu Dohovoru o právach dieťaťa sa zaviedli plošné prídavky na všetky deti, pričom do roku 2004 bol ešte ponechaný systém testovania príjmu oprávnených osôb. V roku 2004 sa zaviedol jednotný plošný prídavok na deti (vo výške 540 SKK) a zaviedol sa daňový bonus. Tým sa v podstate samotná dávka rozdelila na časť poskytovaná pre všetky deti a na časť, ktorú dostávajú len tie oprávnené osoby, ktoré majú zárobkovú činnosť.⁷⁸ V nadväznosti na vývoj životného minima boli prídavky na deti ďalej valorizované a v súčasnosti (pre roka 2020) je ich výška stanovená na 24,95 €. Táto suma sa zvýši o 102,50 € za kalendárny mesiac, v ktorom nezaopatrené dieťa prvý krát nastúpilo do prvého ročníka základnej školy.⁷⁹

K prídavku na dieťa je od januára 2008 možné čerpať aj príplatok k prídavku, ktorý predstavuje štátnu sociálnu dávku určenú oprávneným osobám, ktoré nemôžu čerpať daňový bonus. Vypláca sa mesačne spolu s prídavkom na dieťa a jeho výška pre rok 2020 je stanovená na 11,70 €.⁸⁰

3.6 Daňové úľavy a daňový bonus

Do komplexu opatrení na podporu rodín s deťmi je možné zahrnúť aj daňové úľavy. Prvýkrát boli v Československu zavedené v roku 1952, keď pri daňových odvodoch zvýhodňovali rodiny s deťmi. Daňová sadzba živiteľa sa znižovala podľa počtu závislých detí.⁸¹ V roku 1968 sa daňové stimuly zmenili na postihy pre tých, ktorí nemali deti alebo nežili v manželstve. Ak daňovník nevyživoval žiadnu osobu alebo len jednu, ktorá nebola dieťaťom, zvýšila sa mu sadzba dane v závislosti na veku, pohlaví a rodinnom stave.⁸² Zásadnú zmenu v oblasti daňových úľav priniesol až rok 2004, keď bol zavedený daňový bonus. Opäťovne sa prešlo od znevýhodňovania bezdetných k podpore rodín s deťmi.⁸³ Predstavuje sumu daňového zvýhodnenia na vyživované dieťa žijúce s daňovníkom v jednej domácnosti. Nahradil tak v podstate dovtedy platnú nezdaniteľnú sumu základu dane z príjmov na vyživované deti. Jeho účinnosť je však pre daňovníka výhodnejšia, keďže znižuje priamo daň a nie jej základ. Kým nezdaniteľné sumy základu dane znižovali maximálne do nuly, v prípade vyššieho daňového bonusu, ako bola daňová povinnosť sa tento rozdiel vyplatil daňovníkovi (podobne ako daňový preplatok).

Podľa Finančnej správy⁸⁴ si daňový bonus na Slovensku môže uplatniť daňovník za každé vyživované nezaopatrené dieťa žijúce s ním v domácnosti. Daňovník súčasne musel dosiahnuť príjmy zo závislej činnosti (prípadne príjmy z podnikania alebo inej samostatnej zárobkovej činnosti) aspoň vo výške 6-násobku minimálnej mzdy a vykázal základ dane. Suma daňového bonusu sa upravuje podľa výšky životného minima. Pri zavedení daňového bonusu bola jeho výška stanovená na 400 SKK mesačne na jedno vyživované dieťa. Pre roky 2014–2017 sa výška pohybovala na úrovni 21,41 € a v roku 2018 dosiahla 21,56 €. V poslednom roku došlo k určitej úprave, keď mesačná suma daňového bonusu bola jednak zvýšená na 22,17 €, ale od 1.4.2019 sa táto suma v prípade detí do šiestich rokov zdvojnásobila. Ročne si tak daňovník môže uplatniť na jedno dieťa staršie 6 rokov daňový bonus vo výške takmer 273 €, kým v prípade dieťaťa vo veku do 6 rokov je to viac ako 545 €.

Záver

Obdobie po roku 1989 prinieslo dynamicky prebiehajúce celospoločenské, hospodárske, politické, kultúrne i demografické zmeny. Na rýchlo sa meniace podmienky musela reagovať aj sociálna politika, sociálny systém štátu a s ním aj novo sa formujúca koncepcia rodinnej politiky. Ako ukázal náš prehľad, viaceré opatrenia štátnej rodinnej politiky prešli zásadnými zmenami, niektoré zanikli a naopak došlo k vzniku nových, ktorými sa štát snaží reagovať na pokračujúcu transformáciu a nové potreby rodín a ich členov. Jedným z hlavných znakov je upustenie od paternalistických zásahov štátu do populačného vývoja, demografickej reprodukcie čoho znakom je aj absencia koncipovanej štátnej populačnej politiky. Postupne sa zvyšuje dôraz na osobnú zodpovednosť každého jednotlivca za seba a svoju rodinu. Ako uvádza Kocourková⁸⁵ implicitná populačná politika po roku 1989 v krajinách bývalého východného bloku stratila svoj hlavný cieľ, keďže v centre pozornosti už nie je demografický dopad, ale zlepšenie životných podmienok rodín a najmä rodín s deťmi. Novo sa formujúca rodinná politika sa v čoraz väčšej miere zameriava predovšetkým na skĺbenie starostlivosti o deti, domácnosť, rodinu a pracovné povinnosti, pričom sa snaží v čo najväčšej miere o zrovnoprávenie postavenia mužov a žien. Dôraz je kladený na adaptačné opatrenia, ktorých cieľom je prispôsobenie sa novým demografickým podmienkam a nie ich cielene meniť. Žiadaný je prechod od systému „welfare state“ ku koncepcii „care-giving society“, v ktorej je starostlivosť o deti a staré osoby v spoločnosti oceňovaná. Na druhej strane stále prevláda snaha o pomerne jednoduché úpravy sociálneho systému a rodinnej politiky prostredníctvom úpravy rôznych finančných transferov. Aj keď systém rodinnej politiky na Slovensku disponuje v súčasnosti celou škálou rôznych

⁷⁷ Tamže, s. 101.

⁷⁸ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 304 a 305.

⁷⁹ Bližšie pozri: <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/podpora-rodinam-detmi/penazna-pomoc/pridavok-dieta/> Dostupné online [15.12.2019].

⁸⁰ Tamže.

⁸¹ KOUBEK, Jozef. Populační politika..., s. 39.

⁸² Tamže.

⁸³ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., s. 305.

⁸⁴ [https://podpora.financnasprava.sk/280045-N%C3%A11rok-na-da%C5%88ov%C3%BD-bonus-Dostupné online \[15.12.2019\].](https://podpora.financnasprava.sk/280045-N%C3%A11rok-na-da%C5%88ov%C3%BD-bonus-Dostupné online [15.12.2019].)

⁸⁵ KOCOURKOVÁ, Jiřina. Má populační politika..., s. 15 a 16.

opatrení a nástrojov jednoznačne prevládajú finančné stimuly. Často ide o pomerne dlhodobo pôsobiace nástroje, no výška finančných stimulov len v obmedzenej miere dokáže saturovať straty spôsobené starostlivosťou o dieťa. Otáznym je aj samotný účinok a pôsobenie smere stimulácie reprodukcie. Výsledkom je tak často identifikovaná problematická harmonizácia pracovného a rodinného života, nízke výdaje do služieb znamenajú aj obmedzenú ponuku inštitucionálneho zabezpečenia starostlivosti o deti a najmä najmenšie deti. Vzniká tak značné pnutie medzi rodičovskými a pracovnými povinnosťami a medzi súkromnou a pracovnou sférou. Z prehľadu štátnych opatrení je pritom zrejmé, že až v posledných rokoch niektoré prijaté opatrenia majú možnosť čiastočne tieto nedostatky zmierniť. Pomerne negatívne je však potrebné hodnotiť v spojitosti s rodinnou politikou na Slovensku pretrvávajúca značná diskontinuita smerovania a pomerne častých zmien v nástrojoch rodinnej politiky. Tieto faktory pôsobia rušivo a rozhodne nevytvárajú pozitívny obraz pre formovanie priaznivej reprodukčnej klímy. Je zrejmé, že opatrenia týkajúce sa rodinnej politiky a sociálneho zabezpečenia na Slovensku prešli po roku 1989 dlhou a trnistou cestou, ktorá ešte rozhodne nie je úspešne zavŕšená. Na druhej strane však viaceré kroky je potrebné vnímať pozitívne a vnímať ich ako dôležité rozhodnutia smerované k uľahčeniu životnej situácie rodín a predovšetkým mladých rodín s deťmi.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

- AIDUKAITE, Jolanta. Old Welfare State Theories and New Welfare Regimes in Eastern Europe: Challenges and Implications. In: *Communist and Post-communist Studies*, 2009, r. 42, č. 1, s. 23-29.
- BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GURÁŇ, Peter. Slovensko. In: *Reflexia súčasnej demografickej situácie v rodinných a sociálnych politikách krajín strednej a východnej Európy*. Bratislava : Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny, 2001, s. 81-111.
- CERAMI, Alfio. Mechanisms of Institutional Change in Central and Eastern European Welfare State Restructuring. In: CERAMI, Alfio – VANHUYSE, Pieter (eds.). *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*. Basingstoke/N.Y.: Palgrave, 2009, s. 35-52.
- FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. In: *Demographic Research*, 19, 7, s. 139-170.
- GERBERY, Daniel. Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 3, s. 48-68.
- HÖHN, Charlotte – SCHUBNEL, Hermann. Bevölkerungspolitische

- Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1986, roč. 12, č. 1, s. 3-50.
- JANDEROVÁ, Miroslava – NENTVICHOVÁ, Božena. Mateřský příspěvek a výrobní problémy. In: *Zprávy populační komise* 9, 1970, č. 1, s. 17-20.
- KOCOURKOVÁ, Jiřina. Má populační politika v České republice perspektivu? In: *Propopulační politika - ano či ne?* Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku, č. 21, 2002, s. 13-28.
- KOCOURKOVÁ, Jiřina. Leave Arrangements and Childcare Services in Central Europe: Policies and Practices before and after the Transition. In: *Community, Work and Family*, 2002, roč. 5, č. 3, s. 301-318.
- KOUBEK, Jozef. Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918 – 1938. In: *Demografie*, 1980, roč. 22, č. 2, s. 126 – 136.
- KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In: *Demografie*, 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-50.
- KUČERA, Milan. Populace České republiky 1918 – 1991. In: *Acta Demographica XII*. Praha : Česká demografická společnost. Sociologický ústav Akademie věd ČR. 1992, s. 60-67.
- LEWIS, Jane – CAMPBELL, Mary – HUERTA Carmen. Patterns of paid and unpaid work in Western Europe: gender, coomodification, preferences and the implications for policy. In: *Journal of European social policy*, 2008, roč. 18, č. 1, s. 21-37.
- MACKOVÁ, Zuzana. Právo sociálneho zabezpečenia: Osobitná časť: Štátne sociálne dávky s príkladmi. Šamorín : Heuréka, 2008.
- MATĚJKOVÁ, Barbora – PALONCYOVÁ, Jana. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha : VÚPSV, 2004.
- MITCHELL, Eva. Finanční podpora mladých rodin mezi Východem a Západem. In: MITCHELL, Eva – HAMPLOVÁ, Dana (eds.). *Kdo se (po)stará? Dítě mezi rodinou, státem a trhem*. Praha : Sociologický ústav AVČR, 2012, s. 15-36.
- PASCALL, Gillian – LEWIS, Jane. Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe. In: *Journal of Social Policy*, 2004, r. 33, č. 3, s. 373-394.
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2016.
- SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In: *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185-202.

- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945.
In: TIŠLIAR, Pavol a kol. *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov
v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- VANO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In: BLEHA,
Branislav a kol. *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročia kontinuita či nová éra?*
Bratislava : Geografika, 2009, s. 297-313.

© Populačné štúdie Slovenska 12 (Studies in the Population of Slovakia 12)

Zostavil: Pavol Tišliar

Autori štúdií: ©

Marta Botiková - Jana Kafunová (0,9 AH)

Miriám Pocisková (1,2 AH)

Eva Škorvanková (1,2 AH)

Branislav Šprocha (0,9 AH + 1,84 AH)

Pavol Tišliar (1,5 AH)

Michal Uhrín (1,4 AH)

1. vydanie, Bratislava 2019, 132s. (8,94 AH)

Vydavateľ:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave

ISBN 978-80-89881-19-2